ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi

TAŞKÖPRÎZÂDE

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 46

Bilim ve Felsefe Serisi : 19
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri Dizisi : 1

Kitabın Adı : ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi

Müellifi : Taşköprîzâde İsâmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halîl (ö. 968/1561)

Özgün Dili : Arapça

Metin : Elzem İçöz - Yrd. Doç. Dr. Mustakim Arıcı

Çeviri : Yrd. Doç. Dr. Mustakim Arıcı
İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Böl. (İslam Felsefesi), Öğretim Üyesi

Editör : Doç. Dr. Ömer Türker
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Böl. (İslam Felsefesi), Öğretim Üyesi

Arşiv Kayıt : Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, No. 1940

Kitap Tasarım : Yüksel Yücel

Baskı : Karist Baskı Çözümleri Ltd. Şti. Yeşilköy Mah. Atatürk Havalimanı Cad. B2 Blok, No: 8/20 Bakırköy / İstanbul
Tel.: 0 212 465 92 48 Sertifika No: 22827

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2014
Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Taşköprîzâde Ahmed Efendi
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*

1. İslâm Felsefesi, 2. Ahlâk, 3. Adudüddin el-Îci, 4. Ahlâk-ı Adudiyye, 5. Taşköprîzâde, 6. İslâm Ahlâk Düşüncesi, 7. Osmanlı Düşüncesi

ISBN: 978-975-17-3762-5

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE

AHLÂK-I ADUDİYYE ŞERHİ

(METİN - ÇEVİRİ)

TAŞKÖPRÎZÂDE AHMED EFENDİ
(ö. 1561)

Metin

Elzem İçöz - Mustakim Arıcı

Çeviri

Mustakim Arıcı

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
T. C.
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri Projesi

7/13. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki ilim gelenekleri önemli ölçüde belli başlı eserler etrafında kaleme alınan şerh ve haşiyelerle devam eder. Bu bağlamda İslâm düşüncesinin müteahhirûn dönemi *Hidâyetü'l-hikme*, *Hikmetü'l-ayn*, *Şerhu'l-Mevâkıf fî ilmi'l-kelam*, *Şerhu'l-Makâsıd*, *Şerhu'l-Akâid*, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, *Füsûsu'l-hikem*, *Miftâhu'l-gayb* gibi çeşitli ilim dallarında kaleme alınan eserlerin tarihi olarak okunabilir. Bu türlü klasikleşmiş risâle ve kitap yazarları arasında Adudüddîn el-Îcî'nin bilhassa zikredilmesi gerekir. Îcî, *er-Risâletü'l-Vaz'iyye*, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, *el-Mevâkıf*, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* eserleriyle dilbilim, kelâm ve fıkıh usûlü alanlarında yazım geleneği oluşturmasının yanısıra ahlâk ve siyaseti teorik ve pratik yönleriyle ele aldığı *el-Ahlâku'l-Adudiyye* adlı risâlesiyle de ahlâk ve siyaset alanında bir yazım geleneğinin oluşmasına vesile olmuş; *el-Ahlâku'l-Adudiyye* üzerine sonraki yüzyıllarda irili ufaklı pek çok şerh kaleme alınmıştır.

Bununla birlikte ahlâk düşüncesi, müteahhirûn dönemine ilişkin çalışmaların azlığından payını almasının yanı sıra genel olarak İslâm düşüncesinin en az çalışılan alanlarından da biridir. Bunda iki hususun büyük etkisi vardır. Birincisi ahlâkın, daha ziyade pratik bir mesele olarak kavranıp teorik kabullerin ahlâkî tercihlere yansımalarını takip etmenin güçlüğüdür. İkincisi ise ahlâk alanının İslam düşüncesinin diğer alanlarına nispetle daha zayıf olduğuna dair genel bir kanıdır. İbn Sînâ ve Fahreddîn er-Râzî gibi İslâm'ın büyük düşünürlerinin ahlâk alanında kapsamlı eserler telif etmemiş olması bu kanıyı destekleyici bir unsur olarak karşımızda dursa da bilhassa kelâm, felsefe ve tasavvuf arasındaki ilişkinin konu, mesele ve gaye bakımından yeniden tartışmaya açıldığı ve disiplinlerarası çalışmaların arttığı 7/13. yüzyıl ve sonrasında ahlâk ve siyasete dair çalışmalarda kayda değer bir artışın olduğu gözlenmektedir. Hiç kuşkusuz ahlâk düşüncesinin 7/13. yüzyıl sonrasındaki sürecini takip etmek ve müteahhirûn dönemi İslâm düşüncesinin hususiyetlerini belirli bir literatür çerçevesinde incelemek için bu literatürün çalışılması gerektiği açıktır.

Bu amaçla İlmi Etüdler Derneği (İLEM) bünyesinde "İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışma Grubu"nu oluşturarak *Ahlâk-ı Adudiyye* geleneği kapsamında yer alan ve şimdiye kadar tahkik ve tercümesi yapılmamış eserlerin tahkîki, tercümesi, İslâm ahlâk düşüncesi tarihi açısından değerlendirilmesi, 12/6. yüzyıldan sonra kaleme alınan ahlâk eserlerinin olabildiğince yetkin ve bilgilendirici bir kataloğunun hazırlanması, ahlâkın teorik ve pratik sorunlarının hem genel ahlâk literatüründen hem de özel olarak *Ahlâk-ı Adudiyye* literatüründen hareketle tartışılmasını hedefledik. On sekiz aylık süre zarfında sözü edilen iş kalemlerinin tamamını gerçekleştirdik. Taşköprîzâde'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* adlı eserinin tahkik ve tercümesi de bu kapsamda hazırlanan çalışmalardan biriydi. Bu bağlamda bir buçuk yılı aşkın süre zarfında gerek tahkik ve tercüme gerekse kataloglama ve atölye çalışmaları seviyesinde katkı yaparak çalışma grubumuzda yer alma lütfunda bulunan muhterem dostum Mustakim Arıcı'ya çok teşekkür ediyor ve bu çalışmanın hem İslâm ahlâk düşüncesi hem de Osmanlı dönemi İslâm düşüncesi çalışmalarına katkı yapmasını diliyorum. Başta sevgili dostum Lütfi Sunar olmak üzere, bütün bu çalışmalarımızda bize maddî imkanlarını seferber eden ve çalışma ortamını hazırlayan İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ile İLKE (İlim Kültür Eğitim Derneği) yöneticilerine teşekkür ediyorum. Bu eser başta olmak üzere "İslâm Ahlâk Düşüncesi Çalışma Grubu"nun tahkik ve tercümesini yaptığı *Ahlâk-ı Adudiyye*'ye ait diğer şerhlerin de yayınlanmasıyla önemli bir kültür hizmeti ifa eden Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na hususen teşekkür ediyorum.

Ömer TÜRKER

GİRİŞ
TAŞKÖPRÎZÂDE VE *ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE*'Sİ

I. HAYATI

Bir Osmanlı ulemâ ailesi olan Taşköprîzâdelerin menşei, çalışmamıza konu olan Taşköprîzâde Ahmed Efendi'ye göre Orta Asya'ya dayanmakta olup ilk mensupları Cengiz Han'ın batıya akınları sırasında Afganistan ve İran üzerinden Anadolu'ya gelerek Kastamonu Taşköprü'ye yerleşmiştir. Ailenin ilk meşhur siması Hayreddin Halil Efendi b. Kāsım b. Hacı Safâ'dır (ö. 879/1474-75). Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin babası olan ve 857/1453'te doğan Muslihuddin Efendi, II. Bayezid tarafından Şehzâde Selim'e hoca olarak tayin edilmiştir. Kısa süren Halep kadılığı dışında babasının tavsiyesine uyup ömrünü müderrislikle geçirmiş ve İstanbul'da vefat etmiştir (935/1529).[1]

İsâmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halîl er-Rûmî el-Hanefî (ö. 968/1561), daha yaygın bilinen adıyla Taşköprîzâde ya da Taşköprülüzâde, kendi ifadesine göre 14 Rebiülevvel 901 (2 Aralık 1495) tarihinde dünyaya gelmiştir. Başlangıç döneminden Kânûnî Sultan Süleyman zamanına kadarki âlimlerin biyografilerini derlediği *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* adlı eserinin sonuna kendi biyografisini eklemiş olması hasebiyle hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz söylenebilir.[2] Öyle ki hangi tarihte, kimden, hangi eserleri okuduğu ve nerede, ne kadar görev yaptığı gibi biyografisiyle ilgili malumata bizzat ilk elden ulaşılabilmektedir. Bursa'da bir ulemâ ailesinde doğan Taşköprîzâde'nin hocaları arasında babası Mustafa b. Halil Muslihuddin (ö. 935-936/1529) ve amcası Kıvâmüddin Kasım önemli bir yerde durmaktadır. Osmanlı medrese müfredatı ve geleneğine göre bir tahsil hayatı geçiren Taşköprîzâde babası, amcası ve dayısından okumasının yanında onun hocaları arasında Şeyhülislâm

1 Mehmet İpşirli, "Taşköprizâdeler", *DİA* (2011), XL, 154.

2 Taşköprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985), s. 553.

Muhyiddin el-Fenârî (ö. 953/1547) ve Mahmud b. Muhammed Kadızâde Mîrim Çelebi (ö. 931/1524) gibi dönemin birçok ünlü âliminin olduğu da görülmektedir.[1]

Taşköprîzâde müderrisliğe Dimetoka Medresesi'nde başladıktan (931/1525) sonra 1526 yılında İstanbul'da İbn Hacı Hasan Medresesi'ne tayin olmuştur. Daha sonra sırasıyla 936/1531'de Üsküp İshakiye Medresesi'ne, 942/1536'da İstanbul Kalenderhane Medresesi'ne, 944/1537'de İstanbul Vezir Mustafa Paşa Medresesi'ne, 945/1539'da Edirne Çift Medreseler'e, 946/1539'da Sahn-ı Semân müderrisliğine ve nihayet 951/1544 Edirne Sultan Beyazıd Medresesi'ne atanmıştır. Yirmi yılı aşkın bir süre müderrislik yapmış 952/1544 yılında Bursa kadılığına tayin olduktan kısa bir süre sonra tekrar Sahn-ı Semân müderrisliğine getirilmiş olan Taşköprîzâde 958/1551 yılında da İstanbul kadısı olmuştur. Bir süre bu görevi ifa etmiş olan Taşköprîzâde kadılığın kendisini ilmî çalışmalardan alıkoyduğundan bahsetmektedir. Bu dönemde dûçâr olduğu bir göz hastalığı ölümüne kadar devam eden Taşköprîzâde, hayatının son üç yılını gözleri görmez bir halde geçirmiş ve 30 Receb 968/15 Nisan 1561'de vefat etmiştir.[2] Mehmed Süreyya tarafından Fatih Camii civarındaki Âşık Paşa Tekkesi Mescidi karşısında bulunan Seyyid Velâyet Türbesi haziresine defnedildiği ifade edilse de araştırmacılar mezar taşına ulaşılamadığını kaydetmektedirler.[3]

Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin oğlu Kemâleddin Efendi (ö. 1030/1621) babasından sonra ailenin en tanınmış üyesidir. 960'ta (1553) İstanbul'da doğan Kemâleddin Efendi, önce babasından ve onun arkadaşlarından ders görmüştür. Babası gibi müderrislik ve kadılık görevlerini ifa eden Kemâleddin Efendi, ondan farklı olarak Anadolu Kazaskerliği ve sonra da Rumeli Kazaskerliği gibi daha üst düzey kademelere tayin edilmiştir. Eserleri arasında en ünlüsü, babasının *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*'sinin Türkçe çevirisi olan *Mevzû'âtü'l-ulûm*'dur.[4]

1 Taşköprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 552-560.

2 Ahmet Süruri, *Taşköprüzade'nin el-Mealim'i ve Kelami Görüşleri*, (Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul , s. 12-14.

3 Süruri, *Taşköprüzade'nin el-Mealim'i ve Kelami Görüşleri*, s. 15.

4 Mehmet İpşirli, "Taşköprizâde Kemâleddin Efendi", *DİA* (2011), XL, 152-154.

II. ESERLERİ

Taşköprîzâde dil ve tarih ilimlerinin yanında aklî ve naklî ilimlerin birçok sahasında eserler telif etmiştir. Bu eserlerinin arasında özellikle iki eser, Osmanlı ulemâ ve meşâyihine dair biyografik bir kaynak olan *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*[1] ve ilimler tarihi ve tasnifiyle ilgili biyo-bibliyografik ve ansiklopedik bir kaynak olan *Miftahü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzû'âti'l-ulûm*[2] diğerlerine göre daha çok bilinen eserlerdir. Bu eserlerin yanında Kur'ân ilimleri, tefsir, hadis ve fıkıh alanında ağırlıklı olarak şerh ve haşiye türü eserler kaleme alan[3] müellifin mantık, dil ilimleri, kelâm ve felsefe sahalarında yazdığı eserlerinin büyük çoğunluğu ise henüz yazma halindedir. Aşağıda Taşköprîzâde'nin özellikle mantık, dil, kelâm ve felsefî ilimlerdeki eserleri zikredildikten sonra pratik felsefe (*el-hikmetü'l-ameliyye*) alanındaki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

A. MANTIK VE İLM-İ ÂDÂB

1. *el-Câmi' fî ilmi'l-mantık*
2. *el-Livâ'ü'l-merfû' fî halli mebâhisi'l-mevzû'*
3. *Manzûme fî âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*
4. *Şerh [alâ] Risâle fî ilmi âdâbi'l-bahs*
5. *Risâletü't-ta'rîf ve'l-a'lâm*
6. *Fethu'l-emri'l-muğlak fî mes'eleti'l-mechûli'l-mutlak*

B. DİL (SARF, NAHİV, BELÂGAT)

1. *Şerhu'l-avâmili'l-mi'e* (*Mu'ribu'l-Avâmil*)
2. *Risâletü lezzeti's-sem' fî istiğrâki'l-müfred ve'l-cem'*
3. *Müftetihu'l-i'râb*
4. *Hâşiye alâ min evveli Şerhi Miftâhi'l-ulûm li's-Seyyid Şerîf el-Cürcânî*
5. *Risâletü'l-istiksâ fî mebâhisi'l-istisnâ*
6. *Mesâlikü'l-halâs fî mehâliki'l-havâs*
7. *Risâletü'l-inâye fî tahkîki'l-isti'âre*
8. *Şerhu'l-Fevâidi'l-gıyâsiyye fi'l-me'ânî ve'l-beyân li'l-Îcî*

---

1 Abdülkadir Özcan, "eş-Şekāiku'n-Nu'mâniyye", *DİA* (2010), XXXVIII, 485-486.

2 İlhan Kutluer, "Miftâhu's-Saâde", *DİA* (2005), XXX, 18-19.

3 Taşköprîzâde'nin dinî ilimler hakkındaki eserleri için bkz. Süruri, *Taşköprüzade'nin el-Mealim'i ve Kelami Görüşleri*, s. 16-18.

C. TARİH VE BİYOGRAFİ

1. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*
2. *Nevâdirü'l-ahbâr fî menâkıbi'l-ahyâr*
3. *Tabakâtü'l-fukâhâ* (*Tabakât-ı Hanefiyye*)

D. İLİMLER TARİHİ

1. *Miftahü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzû'âti'l-ulûm*
2. *Medînetü'l-ulûm (Muhtasaru Miftâhi's-sa'âde)*
3. *es-Sa'âdetü'l-fâhire fî siyâdeti'l-âhire*
4. *Risâletü'l-câmi'a li-vasfi'l-ulûmi'n-nâfi'a*

E. KELAM VE FELSEFÎ İLİMLER
KELAM VE TEORİK FELSEFE

1. *el-Me'âlim fî ilmi'l-kelâm*
2. *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyidi'ş-Şerîf alâ Şerhi't-Tecrîd*
3. *Eclü'l-mevâhib fî ma'rifeti vücûdi'l-Vâcib*
4. *Şerhu Dîbâceti't-Tavâli'*
5. *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader*
6. *Risâletü'ş-şühûdi'l-aynî fî mebâhisi'l-vücûdi'z-zihnî*
7. *Tebyînü'd-dekâik fî ta'yîni'l-hakâik*
8. *Kavâ'idü'l-hamliyyât fî tahkîki mebâhisi'l-külliyyât*
9. *Risâletü'ş-Şifâ li-edvâi'l-vebâ*
10. *Risâle fî ilmi'l-hisâb*
11. *Risâle fî halli terkîbi 'ekserü min en yuhsâ'*[1]

PRATİK FELSEFE

1. *Risâle fî beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye ve's-saltanati'l-ma'neviyye*

Nüshaları:

i. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2767/4, vr. 20-36.
ii. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 2098/3, vr. 88-114.
iii. Nuruosmaniye 4902/5, vr. 28-45.

---

1 Burada içeriklerine atıf yapmadan sunduğumuz eserlerin tam bir listesi ve üzerinde çalışma yapılanlar hakkında bilgi için bkz. Süruri, *Taşköprüzade'nin el-Mealim'i ve Kelami Görüşleri*, s. 18-23.

2. *Risâle fî fazli mekârimi'l-ahlâk* (*Risâle fî fazîleti mekârimi'l-ahlâk*)

Nüshaları:

i. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 2098/4, vr. 114[b]-120[a].
ii. Nuruosmaniye 4902/6, vr. 46[b]-50[a].
iii. Milli Kütüphanesi, Yz. A 4915/10, vr. 23[a]-26[b].
iv. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2767/12.

3. *Risâle fi'l-ahlâk* (*Risâle min ilmi'l-ahlâk*)

Nüshaları:

i. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2767/6, vr. 43-46.
ii. Bayezıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 3275, vr. 134-139.

4. *Risâle fi'l-hikmeti'l-ameliyye*: *Keşfü'z-zünûn*'da Taşköprîzâde'ye ait olduğunu belirtilen[1] bu eserin şimdilik bilinen bir nüshası mevcut değildir.[2]

5. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*: Bu çalışmada tahkik edilen ve çevirisi yapılan eserin nüshaları ve içeriği hakkında bir sonraki başlıkta ayrıntılı bilgi verilecektir.

III. *EL-AHLÂKU'L-ADUDİYYE* LİTERATÜRÜ VE TAŞKÖPRÎZÂDE'NİN *ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE*'Sİ

A. *EL-AHLÂKU'L-ADUDİYYE* LİTERATÜRÜ

Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Ahlâku'l-Adudiyye* adlı risâlesi, İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1274) ile temayüz eden çizgiyi devam ettiren ve pratik felsefenin genel ilkelerini veren özlü bir çalışmadır.[3] Adudüddin el-Îcî'nin bu eseri, başta öğrencisi Şemsüddin Muhammed b. Yusuf el-Kirmânî (ö. 786/1384) olmak üzere birçok âlim

---

1 *Keşfü'z-zünûn*, I/546, 549, 561.

2 Mustafa Necip Yılmaz, *Taşköprülüzade ve es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyâdeti'l-Âhire Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 1991, X.

3 Daha önce tarafımızdan tahkik edilen ve çevirisi yapılan bu risâle için bkz. Mustakim Arıcı, "Adudüddîn el-Îcî'nin Ahlâk Risalesi: Arapça Metni ve Tercümesi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 15 (Mart 2009), s. 135-172. Risâle daha sonra bir yüksek lisans çalışması çerçevesinde tekrar tahkik edilmiştir. Bkz. Süleyman Küçük, *Die Ethik des Adud ad-Dîn al-Îgî: Eine Edition und Analyse*, Magisterarbeiten, Freien Universität Berlin am Institut für Islamwissenschaft.

tarafından şerh edilmiştir. Seyfüddin el-Ebherî (ö. 800/1397), Ebü'l-Fadl Muhammed el-Kâzerûnî (ö. 945/1538?), Taşköprîzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1113/1702), İsmail Müfid el-İstanbûlî (ö. 1217/1803) ve Mehmed Emin İstanbûlî (ö. ?) gibi isimlerin yazdığı şerhlerden başka müellifleri tespit edilemeyen bir şerh ile ayrıca Timurlu hükümdarı Gıyaseddin Baysungur'a (ö. 837/1434) sunulan müellifi meçhul bir şerh daha söz konusudur. Bu şerhlerin üç tanesi tam metin halinde yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Elinizdeki çalışmanın tenkitli neşrini yapan isimlerden olan Elzem İçöz, yine bir yüksek lisans çalışması çerçevesinde Taşköprîzâde şerhinin ilk iki bölümünü bir yazma nüshayı esas alarak neşretmiştir. Ayrıca tüm şerhler arasında en kapsamlısı olma özelliğini haiz Müneccimbaşı Ahmed Dede şerhi de bir doktora çalışması çerçevesinde tahkik edilmiştir.[1] Bu şerhlerin dışında risâlenin birinci bölümünü, eski Kayseri müftülerinden Ahmed Remzi Efendi 100 beyit halinde ve Arapça olarak nazmetmiştir. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye ithaf edilen bu manzume *el-Cemheretü'r-Remziyyetü'l-ferdiyye* adıyla basılmıştır (Kayseri, 1334).[2]

B. TAŞKÖPRÎZÂDE'NİN *ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE*'Sİ, TAHKİKLİ METNİ VE ÇEVİRİSİ

1. Taşköprîzâde'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'si

Taşköprîzâde'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'nin müellif nüshasında eseri, 27 Ramazan Perşembe 946'da (5 Şubat 1540) İstanbul'da tamamladığı[3] kaydını dikkate aldığımızda müellifin bu tarihte kırk beş yaşında olduğu

1 Bu şerhler hakkında bkz. Arıcı, "Adudüddîn el-Îcî'nin Ahlâk Risalesi", s. 147-152; Küçük, *Die Ethik des Adud ad-Dîn al-Îgî*, s. 22–31. Elzem İçöz, *Taşköprîzâde'nin Şerhü Ahlâk-ı Adudiyye Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007; Derya Topalcık, *Kirmânî'nin Şerh-u Ahlâk-ı Adudiyye Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007; Kevser Kösem, *İsmail Müfit b. Ali el-İstanbûlî'nin Şerhu'l-Ahlâkı'l-Adudiyye Adlı Eseri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008; Asiye Şen (Aykıt), *Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Şerhu Ahlak-ı Adûd Adlı Eseri, Metin Tahkiki ve Değerlendirme*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013; Kübra Bilgin, *Şerhu Ahlâk-ı Adudiyye: Metin ve Değerlendirme*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

2 Hüsamettin Erdem, "Ahlâk-ı Adudiyye", *DİA* (1989), II, 14.

3 Taşköprîzâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, Veliyüddin Efendi 1940, 39[a].

anlaşılmaktadır. Bu durumda onun *Miftâhu's-sa'âde* adlı eserinde gençlik yıllarında Îcî'nin ahlâk risâlesine bir şerh yazdığını ifade etmesi,[1] mütevazı bir tavır olarak yorumlanmalıdır. Taşköprîzâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*'de 23 Rebiülevvel 946 (8 Ağustos 1539) tarihinde İstanbul'daki Sahn-ı Semân Medreselerinden birine müderris olarak tayin edildiği bilgisini dikkate aldığımızda ise müellifin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'yi bu vazifeyi ifa ettiği sırada kaleme aldığı ortaya çıkmaktadır.

Çok yönlü bir âlim olan Taşköprîzâde'nin amelî, yani pratik felsefe ve özellikle ahlâkla ilgili müstakil eserleri ve *Miftâhu's-sa'âde*'nin yaklaşık üçte birine tekabül eden ahlâka dair bölümler onun bu alana verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Taşköprîzâde, bilhassa Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile tebarüz eden âlim prototipinin Osmanlı ilim dünyasındaki en önemli temsilcilerinden biridir. Bir müderris olarak onun naklî ve aklî ilimlerdeki mümtaz eserleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Taşköprîzâde naklî ve aklî ilimleri sentezleyen bir âlim olmasının yanında, onun ilmî yaklaşımında teori ve pratik bütünlüğünü sağlama gayreti açık bir şekilde görülür ve bu perspektifi özellikle *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'nin mukaddimesine yansır. Zira Taşköprîzâde burada gerek teorik ve gerekse pratik yönleriyle felsefî ilimlerin bütün elçi ve nebilere emredildiği kanaatini izhar eder. Ona göre bu âyetlerden biri, yüce Allah'ın Hz. İbrahim'den tahkiye olarak anlattığı şu sözüdür: "*Rabbim! bana hikmeti ver ve beni salihlerden eyle*." (Şu'arâ, 26/83). Bu âyetin ilk kısmı aklın nazarî gücünün yetkinleştirilmesi, ikinci kısmı da amelî gücünün yetkinleştirilmesi anlamına gelir. Bir diğer âyet, Hz. Mûsâ'ya yönelik şu hitaptır: "*Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl*." (Tâhâ, 20/14) Yine bu âyetin baş tarafı nazarî gücün yetkinleştirilmesine, sonu da amelî gücün yetkinleştirilmesine işaret eder. Taşköprîzâde bu ve benzeri naslara atıf yaparak felsefî ilimlerin nebevî bir cehd ve gayrete de tekabül ettiği görüşündedir. Felsefî ilimlere böyle bir çerçeveden bakan Taşköprîzâde'nin bu memzûc yaklaşımı felsefî ahlâk literatürünün önemli bir temsilcisi olan Îcî'nin risâlesinin şerhinde açıkça görülür. Müellif, eserin genelinde felsefî dirayetini yansıtan açıklama ve tahlillerin yanında dinî ilimlerdeki birikimini de ortaya koyar.

1 Taşköprîzâde, *Miftâhu's-saâde*, I, 387.

Taşköprîzâde *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de büyük oranda literatürün önceki temsilcileri olan İbn Miskeveyh ve Tûsî'den yararlanır, ancak onlardan farklı olarak çok sayıda âyet ve hadise müracaat etmesi önemlidir. Bu eserinde atıf yaptığı üzere, onun, Hz. Peygamber'in mizahla ilgili hadislerini topladığı bir risâlesi vardır ve Taşköprîzâde o, risâlede olduğu gibi ahlâk meselelerini, özellikle de erdem ve erdemsizlikleri ele alırken hadislere sıkça başvurur. Eserde dikkat çekici bir durum da Taşköprîzâde'nin sıklıkla Hz. Ali'nin sözlerinden faydalanmış olmasıdır. Onun özellikle *Miftâhu's-sa'âde*'nin son kısmında ahlâk konularını ele alışı Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i başta olmak üzere diğer eserlerinin büyük bir etkisi altında kaldığını gözler önüne sermektedir. Taşköprîzâde *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de Gazzâlî'ye ve onun *İhyâu ulûmi'd-dîn* ve *Mişkâtü'l-envâr* adlı eserlerine atıf yapar. Ayrıca kendi eseri *Letâifu'n-nebî* ile *Risâletü'ş-Şifâ li edvâi'l-vebâ*'ya işaret eder. Bunlardan başka siyasete dair olan dördüncü bölümde Seyyid Ali el-Hemedânî'nin *Zahîratü'l-mülûk* adlı eserinden bir alıntı yaptığını belirtirken, bir yerde de "es-Sened" ifadesiyle Seyyid Şerif'ten söz etmektedir. Bunlardan başka müellifin Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ve Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-sultaniyye*'si gibi kaynaklardan da isim vermeden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Taşköprîzâde'nin bu eserdeki kaynakları arasında önemli bir yekûn tutan şiirlerin varlığı da dikkat çekicidir. Müellifin amelî hikmet ve ahlâkın ilimler arasındaki yeri noktasındaki kaynağı Fahreddin er-Râzî'nin *Şerhu Uyûni'l-hikme*'si ile Râzî'nin yorumunu kullanan Kirmânî'nin *el-Ahlâku'l-Adudiyye* şerhidir. Ayrıca bir yerde daha isim vermeden Kirmânî şerhine atıf yapmaktadır. Taşköprîzâde şerhi yazarken *el-Ahlâku'l-Adudiyye*'nin farklı nüshalarını kullanmıştır. Zira onun müellif nüshanın hâmişine aldığı ve bizim de tahkike eklediğimiz notlardaki ifadelerinden, farklı nüshalar kullandığı anlaşılmaktadır.

Taşköprîzâde'nin pratik felsefe, özellikle de ahlâk anlayışı ve *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'nin içeriği hakkındaki ayrıntılı analizleri müstakil bir çalışmaya bırakarak sadece *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'nin kendisinden yaklaşık yirmi yıl sonra yazılan ve İslâm ahlâk düşüncesinin zirve metinlerinden olan Kınalızâde'nin (ö. 979/1572) *Ahlâk-ı Alâî*'si üzerinde kısmî de olsa etkili olduğunu ve bu eserin Tûsî'den Kınalızâde'ye giden süreçte bir köşe taşı durumunda olduğu tespitini ifade etmekle yetinebiliriz.

2. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'nin Nüshaları, Tahkikli Metni ve Çevirisi

a. Nüshaları:

i. Bayezıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi no. 1940, 39 vr., 25 st., nesih, 27 Ramazan 946 (1539), Kostantiniyye. Tahkikte müellif hattı olan bu nüsha esas alınmıştır.

ii. Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa no. 1616/1, 1-61 vr, 23 st., müstensih: Muhammed Zeman, 12 Rebiülevvel 1004, Süleymaniye/İstanbul. Bu nüsha müellif nüshasından istinsah edilmiştir.

iii. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa no. 1547/1, 1-87 vr., 19 st., müstensih: Ömer b. İsmail, h. 1061.

iv. Ragıp Paşa Kütüphanesi no. 786, 68 vr., 21 st., 21 Rebiülevvel 1091.

v. Giresun İl Halk Kütüphanesi no. 1150, [y.y.], h. 1091, 57 vr. Çalışmamız esnasında temin edilemeyen bu nüsha dikkate alınmamıştır.

vi. Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan no. 430/2, 31-95 vr., 25 st., 11 Ramazan 1094. Bu nüsha müellif nüshasından istinsah edilmiştir.

vii. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli no. 3719/2, 38-72vr., 25 st.

b. Tahkikli Metin ve Çeviri Hakkında

Taşköprîzâde'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* adlı eseri yukarıda atıf yapıldığı gibi Elzem İçöz tarafından bir yüksek lisans tezi çerçevesinde çalışılmış ve müellif nüshası esas alınarak şerhin ilk iki bölümü tahkik edilmiştir. Elinizdeki çalışmanın ilk aşamasında da yine müellif nüsha esas alınarak eserin tümü dizilmiş ve bu metin daha sonra farklı nüshalarla karşılaştırılmıştır. Bu aşamada müellif nüshasından istinsah edilen diğer nüshalarla yapılan mukabelede Taşköprîzâde'nin müellif nüshasında sehven yaptığı bazı yazım yanlışlarının diğer nüshaların bazılarında kısmen düzeltildiği görülmüştür. Müellif nüshası ile bu nüshalar arasında söz konusu hususlar dışında belirleyici bir fark olmaması sebebiyle bu çalışmanın tahkik kısmında müellif nüshası esas alınmış ve ihtiyaç olduğunda ikinci bir nüsha

kullanılmış, dipnotlarla bu farklar belirtilmiştir. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 1940 numaralı müellif nüshasının dışında yer verilen ikinci nüsha Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi 786 numaralı yazmadır. Dipnotlarda bu iki nüshadan ilkine (و) ve ikincisi de (ر) harfleriyle atıf yapılmıştır. Taşköprîzâde'nin müellif nüshasının hâmiş kısmındaki notları da dipnotlar halinde metne ilave edilmiş, bu notlar çeviri metninde Taşköprîzâde'ye atfen (T) ile gösterilmiştir. Tahkik ve çeviriye, açıklama ihtiyacı duyulan birkaç yer haricinde tarafımızdan herhangi bir ek not ilave edilmemiştir. Çalışmanın Arapça tahkik kısmında Îcî metni kalın puntolarla verilmiş ve çeviride ise Îcî metni için kalın punto, Taşköprîzâde metni için ise normal punto kullanılmıştır. Taşköprîzâde bu şerhte memzûc tekniği, yani ana metnin ifadeleri ile kendi ifadelerini iç içe verdiği için çeviride bu husus özellikle korunmuştur. Her iki metnin, yani Îcî ve Taşköprîzâde metinlerinin hem birbirinden bağımsız olarak hem de ikisinin ifadelerinin bir cümle halinde okunabilecek şekilde çevrilmesi için ayrı bir gayret sarf edilmiştir. Ancak bu kriterin uygulanamadığı yerler de olmuştur. Çeviride anlamı tamamlamak amacıyla köşeli parantez [ ] içinde ibareler eklenmiştir. Metnin çevirisinde bilhassa ahlâk ve siyasetle ilgili kavramların Türkçede nasıl karşılanabileceği üzerinde bilhassa durulmuştur. Çeviriye başlamadan önce tarafımızdan Türkçe literatür taranmış ve yaklaşık beş yüz kelimelik bir kavram cetveli çıkartılmıştır. Daha sonra bu kelimelerin Türkçe karşılıkları aşağıda zikrettiğimiz bazı isimlerle paylaşılmış ve onların sunduğu katkılardan istifade edilmiştir.

Elinizdeki yayının bu aşamaya gelmesinde güzide katkıları olan isimlere işaret etmek vefanın bir gereğidir. Bu meyanda tahkikli metni ve çeviriyi uzun ve yorucu bir süreç içinde okuyan değerli hocam Doç. Dr. Ömer Türker'e teşekkürlerimi arz etmek istiyorum. Onun destekleri olmadan bu çalışma vücut bulmayacaktı. Çalışmanın ilk bölümündeki kavramların Türkçe karşılıkları için teklifler sunan Prof. Dr. İlhan Kutluer hocama, ayrıca muhtelif katkıları için Selime Çınar, Kutlu Okan, Mervenur Yılmaz ile değerli dostum Yrd. Doç. Dr. Abdullah Taha İmamoğlu'na, Taşköprîzâde hakkındaki doktora tezini ve bazı dökümanları benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Ahmet Süruri'ye ve değerli yardımları için Kübra Bilgin hanımefendiye

teşekkür ediyorum. Bu çalışmanın tahkik kısmı büyük oranda çalışma arkadaşım Elzem İçöz'ün gayretleriyle ortaya çıkmıştır. Emeği her türlü takdirin üzerindedir. Ayrıca *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'ye bir atölye çalışması vesilesiyle yönelmemi sağlayan değerli hocam Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na, metnin son okumasını yapan ve mülahazalarını paylaşan kıymetli dostum Doç. Dr. M. Cüneyt Kaya'ya teşekkürü bir borç biliyorum. Nihayet bu ürünün yayınlanmasını sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın saygıdeğer yöneticilerine, Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı beyefendiye, yayın aşamasındaki katkıları için kurum çalışanlarına müteşekkirim.

Bu yayının İslâm ahlâk ve siyaset düşüncesi çalışmalarına mütevazı bir katkı olmasını temenni ediyor, siyaset ile ahlâkı birbirinin mütemmimi olarak gören felsefe ve düşünce geleneğimizin büyük ustalarını ve Osmanlı âlimi Taşköprîzâde'yi saygı ve rahmetle anıyorum.

Muvaffakiyet Allah'tandır ve şüphesiz ki bizi dosdoğru yola ileten O'dur.

Mustakim ARICI
Bağlarbaşı, Üsküdar
Kasım 2014

ŞERHU'L-AHLÂKİ'L-ADUDİYYE

AHMED B. MUSTAFÂ B. HALÎL
TAŞKÖPRÎZÂDE

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

شرح الأخلاق العضدية

أحمد بن مصطفى بن خليل طاشكبري زاده

رحمة الله عليه

[ŞÂRİHİN MUKADDİMESİ]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla…

[1] Sayfalarının başlarında Melik ve Hallâk olan Allah'a hamd edilmesinin beklendiği kitabın başarısı O'ndandır. Tatlı ve soğuk sularını zevk-i selim sahiplerinin bahçelerinden yağdıran bir dille Allah'a şükürler olsun ve uçlarından ilham dökülen bir kalem susuz kalmasın. Ahlâkî erdemlerin tamamlayıcısına, onun ailesine, ağaçlar yapraklarla yeşillendiği ve seherler işrakla ağardığı sürece velâyet sancaklarını ufuklara diken ashâbına salât ve selam olsun.

[2] Dünya ve âhiret mutluluğuna ulaşmak, külfet ve meşakkatleri olan ibadet ve fiillerle insanın zâhirini süslemesi ve iç dünyasını kötü huylardan temizlemesine bağlıdır. Zâhirî sorumluluklarla ilgili göz alıcı eserler çokken ahlâk ilimlerinde özlü yazmak [her zaman] ehil ve ustaların işi olmuştur. Bu sebeple ben de bu [özlü] metnin mânâlarını beyan sahasına sevketmek ve inceliklerindeki belagati imkân ölçüsünde açıklamak istedim. Bunu yaparken apaçık aklın gerektirdiğini sahih naklin hoşnut olacağı şeylerle destekledim ki eser iki denizi birleştirsin, iki nehri buluştursun, amaç ve beklentinin zirvesine ulaşsın, bilgi ve davranışın hülasasını bir araya getirsin.

[3] Bu ilimde yazılmış metin ve haşiyeleri dikkate alarak, kitabı görenlerin "Maşallah!" diyebilecekleri bir metin yazma amacıyla kalemi elime alıp söze koyulduğumda, zamanın derinliklerinde kalmış bir risâle ile karşılaştım. Bu risâlenin üzerini unutkanlık ağları kaplamış ve insanların ilgisizliği onun ihmal edilmesine ve görmezden gelinmesine sebep olmuştu. Hâlbuki bu eser, doğuda ve batıda tanınmayı, ilgi ve alakanın zirvesinde olmayı, büyük bir destekle kabul edilmeyi, asırlar boyunca saba rüzgârları estiği müddetçe takdir görmeyi hak ediyordu.

[مقدّمة الشارح]

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] لله درّ كتاب تشيم من مطالع صفحاته محامد الملك الخلاق، وشكرًا لله شكر لسان تقطر زُلاله من جنان أرباب الأذواق وسقيًا لقلم ينفث من أسنانه الصلاة والسلام على متمّم مكارم الأخلاق وعلى آله وأصحابه الناصبين ألوية الولاية في الآفاق ما اخضّرت الأشجار بالأوراق وابيضّت الأسحار بالإشراق.

[٢] أمّا بعد؛ فلمّا كان الوصول إلى السعادة الكبرى في النشأة الأولى والأخرى منوطًا بتحلية الظاهر بالتكاليف والمشاقِّ وتخلية الباطن عن رذائل الأخلاق، وكان أحوال التكاليف الظاهرة ممّا كثُرت فيه التصانيف الباهرة وصارت علوم الأخلاق ممّا أوجز فيه المهرة والحذّاق أردتُ أن أسرّح معانيه إلى بقعة البيان وأشرح بدائع أسراره بقدر الإمكان مؤيِّدًا لما يقتضيه العقل الصريح بما يرتضيه النقل الصحيح ليكون مجمعًا للبحرين وملتقًى للنهرين وواردًا على منتهى السؤْل والأمل وجامعًا لخلاصة العلم والعمل.

[٣] وحينما قصدت أخذ عِنان الأقلام وصرفه نحو تحبير ديباجة الكلام ملفِّقًا في هذا العلم بين متونه وحواشيه بحيث يقول الناظرون لله دَرّ واشيه صادفت في خزانة الأزمان رسالةً نسجتْ عليها عناكب النسيان ووسمها تقاعد هِمم الرجال بسمة الإهمال والإغفال، مع أنّها يستحقّ أن يشتهر في مشارق الأرض ومغاربها ويصعد إلى سَنام العناية وغارِبها ويبلغ في المساند المعظَّمة من القبول ويسير في الأعصار مسير الصبا والقبول.

[4] Bu risâleyi, dağınık haldeki ilim ve bilgileri gözden geçirip süzen, metinlerdeki kapalı hususları irfan sahiplerine açan, kim ile kıyaslanırsa kıyaslansın erdemler noktasında muhakkak ağır basacak olan büyük imam ve yüce şahsiyet [Adudüddin el-Îcî] yazdı. Daha önceki bilginlerin üstünlüklerini anmak, insanları unutkanlığa sevketmiştir. Ne var ki ona dudak bükerek bakanlar ancak yaptığına pişman olmuş, onun üstünlüğünün ne derecede olduğunu takdir edenler de "Üstünlük önce gelenindir" dediğine pişman olmuş, eserlerini görenler onun engin bir umman olduğunu anlamıştır. Şairin söylediği şu söz ne kadar da doğrudur: "Sonuncunun hatrına nice ilklerden vazgeçilmiştir." İşte o, ilmiyle âmil, erdemli ve kâmil şahıs, meânî ve beyânın inceliklerini telhis eden, kelamın cevherlerini zihinlerin idrak noktalarında açıklığa kavuşturan, usûlün problemlerini talep ve beklentilerin son raddesinde çözen, Allah'ın sağlam ipiyle desteklenen, üstadımız 'Adudü'l-mille ve'd-din [el-Îcî]'dir. Allah ruhunu şâd etsin, başarılarını yüce eylesin. O, Allah rahmet eylesin, ahlâk ilminin temel meselelerini birkaç varağa sığdırdı. Risâlede bir tür özet anlatım ve bir nebze kapalılık olduğunu görünce ondaki esasları ayrıntılandırmak ve mutlak olarak ifade edilmiş hususları kayıt altına almak istedim ve bu şekilde onu naslarla, nakillerle, yaygın olarak bilinen sünnette ve makbul hadislerde geçen şeylerle destekleyerek şerh ettim. Böylece şerh, zamanın alnında bir parıltı ve asrın tacında bir inci oldu.

[5] Allahım! Bizi bu sayfaları açıklamaya muvaffak kıldığın gibi ahlâkî erdemlerle donanmayı da bize kolaylaştır, bizi dünya ve âhiret mutluluğunu kazananlardan eyle, bizi güzel fiiller ve övülen erdemlerin her ikisine de muvaffak olanlardan eyle! Muhakkak ki Sen ihsanı bol olansın, Sana tevekkül ettim ve dönüş ancak Sanadır.

[٤] وقد صنّفها الإمام الهمام والفاضل القَمْقام، منقِّح أشتات العلوم والمعارف ومفتِّح مغلّقات المتون لكلّ عارف، لم يوزن شأنه بأحد إلا وقد رجحه في الفضائل، وقد أنسى الأناسيَّ ذكرى أفاضلِ الأوائل، لم ينظر إليه أحد شزرًا إلا وهو على فعله متندّم، ومن سبر مقدار فضله ندم على أن يقول ’الفضل للمتقدّم‘، ومن شاهد تصانيفه شهد بأنّه البحر الزاخر، وقال أصدق كلمة قالها الشاعر ’’كم ترك الأوّل للآخر‘‘، وها هو العالم العامل والفاضل الكامل، ملخِّص فوائد المعاني والبيان، مبرِّز جواهر الكلام في مواقف الأذهان، الواصل في حلّ مشكلات الأصول غاية الأمل ومنتهى السؤْل، المعتضد بحبل الله المتين مولانا عضد الملّة والدين روّح الله روحه وأعظم فتوحه. وهو رحمه الله قد أدرج في عدّة من الأوراق أصول مسائل علم الأخلاق. ولـمّا تبيّنتُ فيها نوعًا من الإيجاز ونبذًا من الإغلاق أردت تفريع ما فيها من الأصول وتقييد ما فيها من الإطلاق فشرحتها شرحًا مؤيَّدًا بالنصوص والنقول وما ورد في السنة المستفيضة والأثر المقبول، [٢أ] فصار الشرح غُرَّة في جبين الدهر ودرَّة في إكليل العصر.

[٥] اللهمّ كما وفّقتنا لإيضاح هذه الأوراق يسِّر لنا التخلُّقَ بمكارم الأخلاق، واجعلنا فائزين بالسعادتين في نشأتي الأولى والآخرة وحائزين بالدولتين من الأعمال الزاهرة والأخلاق الفاخرة، إنّك أنت الوهّاب، عليك توكّلت وإليك المآب.

[MUKADDİME]

[6] Risâlenin yazarı üstadımız -ikramı bol olan Allah cennetin en yüksek derecelerini kendisine nasip etsin- şöyle dedi: **Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla. Verdiği nimetler için Allah'a hamd olsun. O'nun rahmeti, elçisi Hz. Muhammed'e ve ailesine olsun.** Müellifin Allah'ın yüce adını anması ve daimî bir hamd içinde olması Allah'ın bereketini umması içindir, insanlığın efendisine ve onun ailesine salât ü selâm getirmesi yapılan işi bereketlendirmeye matuftur. Besmele, hamdele ve salveleden **sonra bu, muhtasar bir eserdir**, yani az söz ile yüce anlamların ifade edildiği bir kitaptır. Eğer müellif "muhtasar" ile lafızlara delalet eden yazıyı kastediyorsa burada haricî varlığa işaret edilmiş olur. Yok, eğer "muhtasar" ile süreksiz arazlardan olup ancak hayal gücünde süreklilik kazanan lafızları kastediyorsa bu durumda zihinlerdeki varlığa işaret etmiş olur. Ancak dış dünyayla kastedilen, idrak güçlerinin değil de nefsin dışı ise durum değişir. Bütün bunlar, [girişteki] hitabın [risâle yazıldıktan] sonra kaleme alındığı üzerine kuruludur. Fakat başlangıç cümlesinin muhtasardan önce gelmesi takdirinde -ki burada, hatta başka yerlerde ilk anlaşılan budur- "muhtasar" kelimesi, kesinlikle hayaldekine işaret etmektedir.

[7] Müellif, bu, **ahlâk ilmi**nin açıklaması **hakkındadır** ifadesiyle lakap anlamını dikkate alarak bu ilmin adına işaret etmiş ve bu sözüyle, izâfî mânâ itibariyle de bu ilmin tanımı ve konusuna dikkat çekmiştir. Çünkü ahlâk ilminin tarifi, övülen huyları kazanmak ve yerilen huyları terketmek için bu huylara dair bilgidir. Ahlâk ilminin konusu; övülenlerin, yerilenlerle değiştirilmesi bakımından insan huylarıdır. Gayesi ise dünya ve âhiret hayatında iftihar edilecek mutluluklar ile insan nefsinin yetkinleşmesidir. Hatta elçi ve nebilerin gönderilmesindeki amaç, inanç konuları hakkında yakinî bilgiye ulaşmanın ardından huyların güzelleştirilmesinden başka bir şey değildir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) "*Ben, ahlâkî güzellikleri tamamlamak için gönderildim*"[1] buyurmuştur.

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 670; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 191.

[مقدّمة]

[٦] قال المولى المصنّف أكرمه الله المنّان في أعلى درجات الجنان **بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله على نواله والصلاة على نبيّه محمّد وآله** تيمّنًا بذكر اسمه العالي وحمده المتوالي وتبرّكًا بالصلاة والسلام على سيّد الأنام وآله الكرام. **وبعد**؛ أي بعد التسمية والحمدلة والتصلية **فهذا مختصر** أي كتاب معبَّر فيه عن المعاني الجليلة بالألفاظ القليلة. فإن أراد بالمختصر النقوش الدالّة على الألفاظ فالمشار إليه هو الموجود في الأعيان. وإن أراد به الألفاظ التي هي من الأعراض الغير القارّة إلا في الخيال يكون إشارةً إلى الموجود في الأذهان. اللهمّ إلا أن يطلق الخارج على خارج النفس دون القوى المدركة، هذا كلّه على تقدير تأخّر الخطبة، وأمّا على تقدير تقدّمها كما هو الظاهر المتبادر منها بل في غيره أيضًا، فالإشارة إلى ما في الخيال ألبتّة.

[٧] ثمّ إنّ المصنّف أشار بقوله **في** بيان **علم الأخلاق** إلى اسم الفنّ باعتبار المعنى اللقبي ونبّه به إلى تعريفه وموضوعه باعتبار المعنى الإضافي، لأنّ تعريفه معرفة الأخلاق الحميدة والذميمة ليكتسب الأولى ويترك الثانية. وموضوعه الأخلاق الإنسانية من حيث تبديلُ الذميمة منها بالحميدة. وغايته تكميل النفس الناطقة بالسعادات الفاخرة في داري الدنيا والآخرة، بل ليس المقصود من بعثة الرسل والأنبياء بعد تحصيل اليقين في العقائد إلا تهذيب الأخلاق كما قال عليه الصلاة والسلام: «بُعِثْتُ لأتمّم مكارم الأخلاق».[١]

---

١ مستدرك الحاكم ، ٦٧٠/٢ ؛ سنن البيهقي الكبرى ، ١٩١/١٠.

[8] Bu ilmin derecesine ise dosdoğru Peygamber'in lisanında gelen vahiyle işaret edilmiştir. Çünkü bu ilim bütün elçi ve nebilere emredilmiştir. Bu âyetlerden biri, yüce Allah'ın Hz. İbrahim'den tahkiye olarak buyurduğu şu sözüdür: "*Rabbim! bana hikmeti ver ve beni salihlerden eyle*." (Şu'arâ, 26/83). Bu âyetin ilk kısmı nazarî gücün yetkinleştirilmesine, ikinci kısmı da amelî gücün yetkinleştirilmesine işaret etmektedir. Bir diğer âyet, yüce Allah'ın Hz. Mûsâ'ya yönelik şu hitabıdır: "*Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl*" (Tâhâ, 20/14) Yine bu âyetin baş tarafı nazarî gücün yetkinleştirilmesine, sonu da amelî gücün yetkinleştirilmesine işaret eder. Hz. İsâ'dan tahkiyede bulunan şu âyet de bu minvaldedir: "*Ben, Allah'ın kuluyum. O, bana Kitâb'ı verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti*" (Meryem, 19/30-31). Zikredilen iki mertebeye yönelik işaret bu âyette de kapalı değildir. Şanı yüce Allah'ın, sevgili kulu Hz. Muhammed'e (a.s.) hitabı durumundaki şu sözü de öncekiler gibidir: "*Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın*" (Kehf, 18/110). Bu âyet-i kerime de ilim ve amelin özünü bir araya getirmiştir. Peygamberlerle ilgili olarak zikredilen bu âyetlerin benzerleri sayılamayacak kadar çoktur. Bu ilmin şerefi ya nakil ya da akıl bakımındandır. Naklî bakımdan bu ilmin üstünlüğüne gelince, ifade edilen âyetlerden de belli olduğu gibi bunun örnekleri çoktur. Bu ilim, aklî bakımdan da üstündür, zira ilimlerin üstünlüğü konularının üstünlüğüne bağlıdır. Açıktır ki bu ilmin konusu, mümkün varlıkların en şereflisinin, yani insanın kendisi için mümkün olan üstünlüğe ulaşmasıdır. Ahlâkî yetkinliğin, peygamberlerin sonuncusu ve önceki peygamberlerin şeriatlarını kemale erdiren [Hz. Muhammed'in] gönderilmesinin gayesi ve amacı haline getirilmesi, üstünlük ve erdem olarak yeter. Zira o (a.s.), yukarıda zikredildiği gibi "*Ben, ahlâkî güzellikleri tamamlamak için gönderildim*"[1] demiştir. Bu ilmin ilkeleri ise nebevî şeriatlar ve ilâhî yasalardır. [Bu ilimde] makbul ve müsellem öncüllerden de yardım alınır.

1 Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 670; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 191.

[٨] ومرتبته هي المشار إليها بالوحي الناطق على لسان النبيّ الصادق حيث أُمر جميع الرسل والأنبياء بهذا العلم، منها قوله تعالى حكايةً عن إبراهيم عليه السلام: ﴿رَبِّ هَبْ لِي حُكْماً وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ﴾ [سورة الشعراء، ٢٦/٨٣]. والأوّل تكميل القوّة النظرية والثانية تكميل القوّة العملية. ومنها قوله عزّ وجلّ خطابًا لموسى عليه السلام: ﴿إِنَّنِي أَنَا اللّهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ [سورة طه، ٢٠/١٦]. فأوّل الآية إشارة إلى تكميل القوّة النظرية وآخرها إلى تكميل القوّة العملية. ومنها قوله سبحانه وتعالى حكايةً عن عيسى عليه السلام: ﴿إِنِّي عَبْدُ اللهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا﴾ [سورة مريم، ١٩/٣٠-٣١]. ولا يخفى ما في هذه الآية أيضًا من الإشارة إلى المرتبتين المذكورتين. ومنها قوله عزّ شأنه خطابًا لحبيبه محمّد صلّى الله عليه وسلّم: ﴿فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَآءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾ [سورة الكهف، ١٨/١١٠]. فإنّ هذه الآية أيضًا جامعة لخلاصتي العلم والعمل. وأمثال ما ذُكر [٢ب] من الآيات في حقّ الأنبياء خارجة عن حدّ العدّ والإحصاء. وشرفه أمّا نقلًا فكثير كما يظهر من الآيات المذكورة. وأمّا عقلاً فلأنّ شرف العلوم بشرف موضوعها. ولا يخفى أنّ موضوع هذا العلم هو بلوغ أشرف الممكنات، أعني الإنسان، إلى شرفه الممكن له وناهيك بها شرفًا وفضلًا جعلُها غايةً وغرضًا لبعث خاتم الأنبياء ومكمل شرائعهم حيث قال: «بُعثتُ لأتمّم مكارم الأخلاق.»[١] كما ذكرناه. ومباديه الشرائع النبوية والنواميس الإلهية، وقد يستعان بالمقبولات والمسلّمات.

---

١ مستدرك الحاكم، ٢/٦٧٠؛ سنن البيهقي الكبرى، ١٠/١٩١.

[9] Bilmelisin ki Allah'ın yüce kitâbında "*Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir*" (Bakara, 2/269) âyeti ile zikrettiği hikmet, ilim ve davranışın toplamıdır. İlimle kastedilen, varlıkları bizden kaynaklanmayan şeylerin, insanın gücü yettiği ölçüde araştırıldığı ilimlerdir ki bu, "teorik felsefe" olarak isimlendirilmiştir. Teorik felsefenin konusunun eylemden başka bir şey olması, onda eylemin niteliğinin araştırılmamasını gerektirmez. Aksine, tıp ve mantıkta olduğu gibi, bazen davranışın niteliği incelenirken doğa bilimi, matematik bilimler ve metafizikte olduğu gibi bu husus bazen de inceleme konusu olmaz. Davranış ile kastedilen ise amellerin ve fiillerin insanın muktedir olduğu ölçüde gereği gibi yapıldığının incelendiği ilimlerdir bu da "pratik felsefe" olarak adlandırılmıştır. Pratik felsefenin konusunun eylemler olması, onun araştırma yönünün, sadece eylemin niteliğiyle sınırlandırılmasını gerektirmez. Zira pratik felsefe de kendi içinde teorik ve pratik olarak iki kısma ayrılır. Bu yüzdendir ki müellif **onu**, yani muhtasar metni **dört makale olarak düzenledim** demiştir. Zira bu makalede ifade edilen şeyler ya eylemin niteliğiyle ilişkili olmayan ya da ilişkili olan şeylerdir. Birinci makale bunların birincisi, yani [eylemin niteliğiyle ilişkili olmayan] teorik kısımdır. İkincisi [yani eylemin niteliğiyle ilişkili şeyler] eğer insanın güçlerini dünya ve âhiret iyiliğine götürecek şekilde yönetmesi ile ilgili ise bu, ikinci makaledir, yani felsefenin ahlâk kısmıdır. [Eylemin niteliğiyle ilişkili şeyler] eğer ünsiyet ve ülfetin devamına kaynaklık edecek şekilde insan türünün her iki dünyada en iyi halini araştırıyorsa bu, üçüncü makale, yani felsefenin ev yönetimine ilişkin kısmıdır. [Eylemin niteliğiyle ilişkili şeyler]in amacı, adalet ve hakkâniyet ilkeleri uyarınca toplumun ahvâlini bir düzene sokmak, Allah'ın kulları arasında ünsiyet ve yardımlaşma erdemlerinin devamını sağlamaksa bu, dördüncü makale, yani hükümdarın siyasetidir. Siyaset, yüce Allah'a yeryüzünde halife olmak ve [insanlara] önderlik etmektir ki gayesi, halkın yetkinleştirilmesidir. Makaleler arasındaki sıralamanın hangi cihetten yapıldığı ise açıktır.

[٩] واعلم أنّ الحكمة التي ذكرها الله في كتابه المجيد بقوله: ﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٦٩] هي مجموع العلم والعمل. والمراد بالعلم ما يبحث فيه عن الموجودات الغير الصادرة منّا على ما هي عليه بقدر الطاقة البشرية ويسمّى الحكمة النظرية، ولا يلزم من أن يكون موضوعها غير العمل أن لا يبحث فيه عن كيفية العمل بل قد يبحث فيها عنها كما في الطبّ والمنطق، وقد لا يبحث كما في الطبيعي والرياضي والإلهي. والمراد بالعمل ما يبحث فيه عن القيام بالأعمال والأفعال على ما ينبغي بحسب الاستطاعة ويسمّى الحكمة العملية. ولا يلزم من أن يكون موضوعها الأعمال أن يختصّ جهة البحث بكيفيّة العمل ألبتّة. فالحكمة العملية منقسمة إلى قسم نظري وإلى قسم عملي ولهذا قال المصنّف **ورتّبْتُه** أي المختصر **على أربع مقالات** لأنّ المذكور فيها إمّا أن لا يتعلّق بكيفية العمل أو يتعلّق بها. والأوّل هي الأولى أي القسم النظري، والثاني إن كان سياسة الإنسان قواه من جهة تأدّيها إلى صلاح المعاش والمعاد فهو الثانية أي الحكمة الخلقية. وإن كان تحرية صلاح النوع في الدارين بحيث يصدر عنه دوام الأنس والائتلاف فهو الثالثة أي الحكمة المنزلية، وإن كان مقصده انتظام أحوال السواد الأعظم ودوام الأنس والتعاون بين عباد الله تعالى على قانون العدل والإنصاف فهو الرابعة أي سياسة الملك وهي خلافة الله تعالى في أرضه والإمامة التي غايتها تكميل الخلق. ووجه الترتيب بين المقالات ظاهر.

[BİRİNCİ MAKALE: NAZARÎ AHLÂK]

[10] **Birinci makale, onun**, yani ahlâk ilminin **nazarî kısmı hakkındadır**. Bu makale, ardından gelen meselelerin ilkeleri mesabesindedir. Bilmelisin ki, insan fiilleri birbirinden farklı tarzlarda gerçekleşiyorsa ve ilkelerine dair bir bilinç varsa bunlar "nefsânî fiiller" olarak adlandırılır. Fiillerin ortaya çıkmaları tek tarzda olup da ilkelerine ilişkin bir bilinç yoksa bunlara "doğal fiiller" denilir. Birinciler arasında hızlı bir şekilde ortadan kalkan ve nefste yerleşik olmayanlara "hâl" denilir. Eğer bu fiiller, nefsin çokça tekrarlaması ve böylece onlara boyun eğmesi sayesinde yerleşik bir hal almışsa ve ortadan kalkmaları da daha yavaş gerçekleşirse bunlara "meleke" denilir. Eğer bu fiiller, nefsten zorlanmadan ve bekleme olmadan, aksine kolaylıkla ve düşünüp taşınma olmaksızın çıkıyorsa bu durumda melekeye "huy" denilir. Bu yüzdendir ki müellif **huyu, nefsânî fiillerin kolaylıkla çıktığı meleke** sözüyle tanımladı. "Kolaylıkla" sözüyle kastettiği, fiillerin meydana gelmesi için imâl-i fikre ve kafa yormaya ihtiyaç duyulmamasıdır.

[11] Bu ilmin konusu huylar olduğu ve konunun tasavvur edilmesi de kavramsal ilkeler kapsamında bulunduğu için müellif, bunları asıl söylenmek istenen hususların önüne aldı. Şimdi, huy bazen doğal olup kişi mizaç yapısı itibariyle ona doğuştan elverişli ve yatkın olur. Bunun örneği, geçerli bir sebep yokken kızan ve şaşırmayı gerektirecek bir hal olmamasına rağmen kahkaha atan kimsedir. Bazen de huy, alıştırmayla kazanılıp başlangıçta çokça çaba ve zorlama ile ortaya çıkar, sonra kişide yerleşik bir melekeye dönüşür. Mesela ısrarla sabretmeye devam eden ve kendini zorlayan bir kimsede bu huy zamanla âdet haline gelir. Halin melekeye dönüşmesini inkâr etmemek gerekir. Zira duyulur durumlarda bunun pek çok örneği vardır. Mesela hat öğreniminin başında olan öğrenci meşk ettiği esnada kendini büyük bir güçlük ve muazzam bir gayretin içinde bulur; sonra bu, harflerin şekillerini tam olarak çıkarıp kelimeler ile satırlar arasındaki oranların inceliklerini yerine getirinceye kadar aralıksız çalışma sayesinde yerleşik bir melekeye dönüşür. Öyle ki, hız ve kolaylıkla güzel yazar hale gelir, hatta kişinin kendisi bile o yazının kendisinden nasıl ve ne zaman sâdır olduğuna şaşırır.

[المقالة الأولى]

[١٠] **المقالة الأولى في** القسم **النظري منه** أي من علم الأخلاق، وهذه المقالة كالمبادئ للمباحث الباقية. اعلم أنّ الأفعال إن كانت واقعة على مناهج متفاوتة ويكون لمبدأها شعور بها تسمى أفعالًا نفسانية. وإن كانت على نهج واحد بلا شعور لمبدأها بها تسمّى أفعالًا طبيعية. والأوّل إن كانت سريعة الزوال وغير راسخة في النفس تسمى حالةً، وإن كانت راسخة بطيئة الزوال بسبب تكرير النفس إيّاها وإذعانها لها تسمّى ملكة، والملكة تسمّى خلقًا إن كان صدورها عن النفس بلا تجشّم وتمهّل بل بسهولة وبلا رويّة. ولهذا عرّفه المصنّف بقوله **الخُلق ملكة تصدر عنها الأفعال النفسانية بسهولة،** أي بحيث لا يحتاج في تحصيلها إلى إتعاب فكر وإعمال رويّة.

[١١] ولـمّا كان موضوع هذا العلم الأخلاقُ وكان تصوّر الموضوع من المبادئ التصورية قدّمها على المقاصد.[٣أ] ثمّ إنّ الخلق قد يكون طبيعيًا ويكون الشخص مفطورًا عليه لكون أصل مزاجه مستعدًّا عليه، كمن يغضب بلا سبب صالح وكمن يضحك ضحكًا شديدًا بلا تعجّب يُعتدّ به. وأمّا عادي يحصل بدءًا باحتيال وتكلّفات كثيرة ثمّ يصير ملكة راسخة فيه كمن يلازم الصبر ويتكلّف فيه حتى يصير عادة له. وانقلاب الحال إلى الملكة لا ينبغي أن ينكر وله أمثلة في الأمور الحسية، مثلًا من يبتدئ تعلّم الخطّ يجد عند مَشْقِه مَشَقَّةً قويّةً وجهدًا عظيمًا، ثمّ يصير بالمزاولة ملكة راسخة إلى حيث يراعي في تصوير الحروف ورعاية المناسبات بين الكلمات وبين السطور دقائق حسن مع سرعة وسهولة ربّما يتحيّر نفسه أيضًا في أنّها كيف صدرت عنه ومتى صدرت.

[12] Öte yandan filozoflar [huyların değişmesi meselesi hakkında] farklı görüşlere sahiptir. Filozoflar arasında huyun doğuştan gelen bir şey olup nefsin yapısından kaynaklandığını ve böylece hiçbir şekilde ondan kurtulma imkânı olmadığını söyleyenler vardır. Yine filozoflar arasında insan nefsinin her bir eksiklikten âzâde ve arınmış bir halde var edildiği görüşünde olanlar da vardır. Buna göre meleke haline gelmiş olan [huy]lar, bedenin yaratılıştan sahip olduğu kendisine has mizacın istidadının gerektirdiği birtakım sıfatlardan oluşur. Bu durumda huyların değişmesi mümkündür. Müellif bunların arasından ikinci görüşü tercih ederek şöyle dedi: **Ve onun değişmesi**, yani melekenin değişmesi üç olan **şu gerekçeler sayesinde**[1] **mümkündür**. **[Birincisi]**, çocuklar ve gençlerde gördüğümüz gibi kötü huyların övülen hasletlere ve güzel huylara dönüşmesinde gerçekleşen **tecrübedir**. Zira onlardaki kötü kimselerin karakteri, düzgün insanların terbiyesi ile yerini iyi insanların huylarına bırakabiliyor. Hz. Ali (k.v.) oğlu Hz. Hasan'a (r.a.) vasiyeti esnasında şöyle dedi: "Gençlerin kalbi, boş bir araziye benzer, ona ne verilirse kabul eder. Öyleyse kalbin katılaşmadan ve seni başka şeylerle meşgul etmeden bir an önce edeplen." Şair de şöyle dedi:

"Nefis öyle şeydir ki başı boş bırakılırsa adileşir,
Erdemlere sürülürse dört elle onlara sarılır."

Bürde'de de şöyle der:

"Nefis bebek gibidir, onu salıverirsen emme sevinciyle şahlanır,
Onu sütten kesersen o da kesilir."

[13] Bunlar nefsin iyiye doğru değişimi ile ilgilidir. Nefsin kötüye doğru değişimi de bu şekildedir. Nitekim bu hususta Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurdu: "*Her doğan, İslâm fıtratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar*."[2] **[İkincisi],** yani cimrilik, yalancılık, laf taşıma, iftira vb. kusur sayılan hasletler ve günahkârlık sebeplerinin terkedilmesini emreden **dinî naslardır**. Zira insanın yapmaya güç yetiremeyeceği şeyle sorumlu tutulamayacağı, açık bir şekilde huyların değişme imkânını gerekli kılar. Ben derim ki, İmam Gazzâlî (k.s.) *Mişkâtü'l-envâr*'da şöyle demiştir:

1 "Bazı nüshalarda onun 'şu gerekçeler sayesinde' sözü bulunmamaktadır" (T).
2 Buhârî, "Cenâiz", 92.

[١٢] ثمّ إنّ الحكماء اختلفوا، فمنهم من قال إنّ الخلق الجِبلّي ما يكون النفس مفطورًا عليها بحيث لا يتخلّص عنها أصلًا. ومنهم من قال النفس الناطقة مفطورة على السذاجة والطهارة عن كل نقيصة، وما يكون ملكة لها من الأوصاف هي ما يقتضيه استعداد مزاجه الخاصّ الذي خلق البدن عليه، فحينئذٍ يمكن تغيير الأخلاق. ولـمّا اختار المصنّف القول الأخير قال **ويمكن تغييرها**، أي تغيير الملكة **لوجوه** ثلاثة **للتجربة**[١] الواقعة في إزالة الملكات الرديّة إلى الأوصاف الحميدة والأخلاق المستحسنة كما نشاهد ذلك في الأطفال والشُّبَّان، فإنّهم بتعليم الأخيار يتركون طبيعة الأشرار إلى أخلاق الأبرار. وقال علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه أثناء الوصيّة لابنه الحسن رضي الله عنه: ''إنّما قلبُ الحَدَث كالأرض الخالية ما أُلْقِي فيها من شيء قَبِلَتْه، فبادر بك الأدب قبل أن يقسو قلبك ويشغلك.'' وقال الشاعر:

هِيَ النَّفْسُ إِنْ تُهْمِلْ تُلازِمْ خَساسَةً   وإن تُبْتَعَثْ نَحْوَ الفَضائِلِ تَلهَج

وقال في البردة:

والنَّفْسُ كالطِّفْلِ إِنْ تُهْمِلْه شَبَّ عَلى   حُبِّ الرَّضاعِ وإِنْ تَفْطِمْه يَنْفَطِمِ

[١٣] وهذه في التغيير إلى الخير. وعلى هذا القياس حالة في التغيير إلى الشرّ كما قال عليه الصلاة والسلام: «كلّ مولود يولد على الفطرة إلا أنّ أبواه يهوّدانه وينصِّرانه ويمجِّسانه».[٢] **ولورود الشرع** به أي بتغيير الأخلاق الذميمة كالأمر بترك البخل والكذب والنميمة والبهتان إلى غير ذلك من صفات النقصان وأسباب العصيان. ولا يخفى أنّ عدم وقوع التكليف بما لا يطاق يستلزم إمكان تبديل الأخلاق. أقول قال الإمام الغزالي قدّس سرّه في كتاب مشكاة الأنوار:

---

١ حاشية الشارح: ''ولم يوجد قوله 'لوجوه' في بعض النسخ''، و: ٢ب.
٢ صحيح البخاري، الجنائز٩٢ .

"Ahmakların safsatalarından biri, reziletlerin kökünü kurutmanın emredildiğini zanneden bazılarının şu sözüdür: 'İnsanın içi pisliklerle doludur ve onun arındırılması mümkün değildir, ayrıca öfke ve arzunun da kökünün kurutulması istenilecek bir şey değildir.'" Onun sözü burada bitti. Açıktır ki, müellifin sözünden anlaşılan, dinin huyları değiştirmeyi değil, sadece onları yerinde sarfetmeyi emrettiğidir. Doğrusu huylar çok olmakla beraber üç güce râcidir. Bunlar temel huylar olan hikmet, iffet ve şecaattir. Fakat bunlar ifrat ve tefrit taraflarında bulunursa rezilet olurlar, bunların sonuçları ancak itidal sınırında olmaları halinde övülür. İtidal sınırında olmak ise ancak akıl dine boyun eğdiğinde gerçekleşir. Ayrıca din, reziletlerin kökünü bütünüyle kurutmayı değil, reziletleri itidal noktasına çekmeyi emretmiştir, yani din, zikredilen bu güçleri bütünüyle yok etmeyi emretmemiştir. Böylelikle mezkûr çelişki giderilmiş oldu. [**Üçüncüsü**] **akıl ve idrak sahiplerinin** huyların değişmesinin mümkün olduğuna dair **ittifakıdır**.[1] Bu yüzdendir ki onlar çocukların eğitimi için mürebbiler istihdam ederler, çocuklarını eğitmekte yetersiz kalanları hatalı sayarlar ve onları yerip ayıplarlar. Bu da huyların değişme imkânını kabul etmekten başka bir şey değildir.

[14] Bilmelisin ki bu görüşe muhalif olanlar arasında birbirinden farklı gruplar vardır. Bunlardan birisi olan Stoacılar "bütün insanların fıtratında iyi fiil yapma hasleti olduğu, kötülüğün ise işlenerek elde edildiği" görüşündedir. Bu görüşün zıddını [yani her nefsin kötü fiil yapmasının fıtraten olduğu, iyiliğin ise işlenerek elde edildiğini] kabul edenler de vardır. Farklı görüş bildirenlerden bir grup da bazı insanların doğuştan iyi, bazısının kötü olduğunu, bazılarının da tabiatları gereği her ikisini kabul ettiğini söylemiştir.[2] İlk iki görüş şöyle çürütülür: Doğuştan iyi ve kötü olan nefisler kendilerinde bulunanın aksine bir sıfatı kazandıklarında bunun kaynağı ya kendileridir ya da başkasıdır. Kendileri olması halinde kendilerinde bulunanın zıddıyla nitelenmiş olacaklardır. Başkasından kaynaklanması halinde orada o vasfın zıddıyla nitelenen birileri vardır [ki bu da bir çelişkidir]. Son görüş ise şöyle çürütülür: Değişimi kabul eden hiçbir şey kesinlikle tabiî olamaz. Böylece huyların değişebileceğinin imkânı bu üç gerekçe ile ispat edilmiş oldu.

---

1 Açıktır ki "huylar değişir" diyenin kastı erdemsizliklerin karşıtlarına dönüşmesidir ve buradaki de o görüştür. "Huyların değişmesi mümkün değildir" diyenin kastı da nefsin üç gücünün izâlesine imkan olmadığıdır ve şüphesiz ki bu da doğru bir ifadedir (T).

2 Bu, Galen'in tercih ettiği görüştür (T).

''من مغالطة الحمقى قول بعضهم إنّ الباطن مشحون بالخبائث ليس يمكن تزكيته ولا مطمع في استيصال الغضب والشهوة لظنّه أنّه مأمور باستئصالها،'' انتهى ما ذكره. ولا يخفى أنّ المفهوم منه عدم ورود الشرع بتغيير الأخلاق بل الصرف إلى مواضعها فقط. والحقّ أنّ الأخلاق مع كثرتها ترجع إلى ثلاث قوى هي أمّهات الأخلاق [٣ب]، أعني الحكمة والعفّة والشجاعة، لكنّها إن كانت في طرفي الإفراط والتفريط تكون رذائل، وإنّما تُحمد آثارُها إذا كانت في حدّ الاعتدال. وإنّما تكون في حدّ الاعتدال إذا انقادت العقل الشرع. ثمّ إنّ الشرع إنّما ورد بتغيير الرذائل إلى الاعتدال لا استئصال أصولها بالكلّية، أي الشرع لم يرد باستئصال القوى المذكورة بالكلّية، وبهذا يندفع التدافع المذكور. **واتّفاق العقلاء** على إمكان تغيير الأخلاق،[١] ولهذا ينصبون المؤدّبين للصبيان وينسبون المقصّرين في تأديبهم إلى التقصير ويرمونهم بالتشنيع والتعيير. وليس هذا إلا من إمكان التغيير.

[١٤] واعلم أنّ المخالفين في هذا الأمر طوائف، منهم الرواقيّون القائلون بأنّ كلّ نفس على الخير، والشرُّ مكتسَب، ومنهم من ذهب إلى العكس، ومنهم من قال البعض على الخير والبعض على الشرّ والبعض قابلة لهما[٢]. وتزييف الأوّلين أنّهما إذا استفادت خلاف ما فيها، فإمّا من نفسها فيكون متّصفًا بضدّ ما فيها أو من غيرها، فهناك من يتّصف بضدّها. وتزييف المذهب الأخير أن كلّ ما يقبل التغيير فليس بطبيعي ألبتّة. وقد ثبت إمكان التغيير بوجوه ثلاثة.

---

١ حاشية الشارح: ''يعني أنّ من أراد بتبديل الأخلاق تبديل الرذائل إلى الأطراف كما هو الظاهر فكلام هي، وكذلك من قال 'إنّ الأخلاق لا يمكن تغييره' أراد أنّه لا يمكن إزالة القوى الثلاث عن النفس، وكلام صواب بلا ارتياب''، و: ٣ب.

٢ حاشية الشارح: ''وهذا هو مختار جالينوس''، و: ٣ب.

[15] Kötü ya da iyi kişi, kötülük ve iyilikten birinin, onun kendine has mizacının gereği olduğu kimsedir. **Ondaki**, yani değişimde etkin olan düşünen nefsin **yatkınlıkların**ın **farklılaşması mizaçlara**, yani bedenlerle ilişkili olan mizaçların değişikliğine **bağlıdır**. Zira nefs-i nâtıkanın huyları kişiye mahsus mizaca tâbi olan arzu, öfke ve hatta müfekkire gücü gibi bedenî güçleri aracılığıyla meydana gelir. İşte bu, beden ile nefs arasındaki çok şaşırtıcı bir ilişkiden kaynaklanmaktadır. Çünkü ikisinden birinin hükmü kesinlikle diğerine sirayet eder. Mizaca dayanması durumunda bir huyun değişimi neredeyse imkânsız sayılabilecek derecede zor olur. Huyun mizaçtan kaynaklanmayıp başka bir faktörün etkisiyle edinilmesi durumunda onun değişimi kolay olur, hatta en basit bir değişimle dahi ortadan kalkar. "Ondaki" ifadesindeki "o" zamiriyle huyun kastedildiğini söylemek de mümkündür. Buna göre bireylerin yatkınlıklarının farklı farklı olması, mizaç farklılığına bağlıdır ve bu sebeple insanlar rezilet ve fazilet huyları kapsamında olan melekeleri kabul edebilme noktasında çeşitlilik gösterirler. Bu melekeleri kabuldeki farklılık, bunların güçlü ya da zayıf olarak bulunmayı kabul eden nitelikler türünden olmalarıdır.

[16] Müellif, huyun tanımı ve onunla ilgili değerlendirmeleri tamamladıktan sonra temel huylar olarak tabir edilen cins konumundaki huyları saymaya başladı ve şöyle dedi: **İnsanî nefsin güçleri**[1] **üçtür**. İnsan nefsi, özelliği akledilirleri idrak etmek olan ve "nefs-i nâtıka" ya da "ruh" denilen yüce bir cevherdir. Buna "teorik akıl gücü" de denilir; onun bu duyulur yapı [yani beden] üzerinde bir tasarrufu vardır ve ona da "pratik akıl gücü" denilir. Müellif burada "nefs gücü" ile diğerlerini değil, [yalnızca ahlâkı ilgilendiren] irade ve düşünce doğrultusunda etki eden sıfatı kastetmiştir. Bu yüzden onların da üç olduğunu söylemiştir, çünkü [böyle olmayan güçler de dikkate alındığında] nefsin güçleri üçten fazladır. Eğer o güç, idrakin doğrudan ilkesi ise bu, insanı diğer hayvanlardan ayırdeden "müdrike"dir ve bunun insandaki mahalli beyindir. Bu, "melekî nefs" olarak da adlandırılır. Eğer o, bir zararı önlemenin ilkesi ise öfke gücüdür, onun mahalli kalptir ve buna "yırtıcı nefs" de denilir. Şayet bir faydayı temin etmenin ilkesi ise arzu gücüdür, onun mahalli karaciğerdir ve buna "hayvanî nefis" de denilir.

---

1 [Îcî metninin] bazı nüshalar[ın]da "insanî" ifadesi şeklinde bir kayıt yoktur (T).

[١٥] وإنّما الشرّير أو الخيّر من كان واحد منهما مقتضى مزاجه الخاصّ. **ويختلف الاستعدادات** أي استعدادات النفس الناطقة **فيه** أي في التغيير **بحسب الأمزجة** أي بحسب اختلاف أمزجة الأبدان المتعلّقة بها. إذ الأخلاق إنّما يحصل للنفس بواسطة القوى البدنية التابعة لمزاجه الخاصّ كالشهوة والغضب بل القوّة المفكّرة، وذلك لعجيب العلاقة بين النفس والبدن، إذ يسري حكم أحدهما إلى الآخر ألبتّة. فالخلق الذي يستند إلى مزاجه يعسر تغييره إلى حيث يكاد يلحق بالمتعذّر. وما لم يستند إلى ذلك، بل اكتسبه من الغير يكون يسير التغيير، بل يزول بأدنى التغيير. وقد يقال ضمير ''فيه'' راجع إلى الخلق، أي يختلف استعدادات الأشخاص للاختلاف بحسب أمزجة أبدانهم فيتفاوتون في قبول تلك الملكات من الأخلاق الرذيلة والملكات الفاضلة لكونها من قبيل الكيفيّات القابلة للشدّة والضعف.

[١٦] ولـمّا فرغ المصنّف عن تعريف الخلق وأحكامها شرع في حصر أجناسها المعبَّر عنها بأمّهات الأخلاق فقال **وقوى النفس الإنسانية**[١]، وهي الجوهر العلوي المسمّى بالنفس الناطقة وبالروح الذي من شأنه إدراك المعقولات ويسمّى قوّة نظرية، والتصرّف في هذا الهيكل المحسوس ويسمّى قوّة عملية. وأراد بقوّتها ههنا الصفة المؤثّرة على وفق الإرادة والرويّة دون غيرها، ولهذا قال بأنّها **ثلاث**. لأنّ قواها أكثر من ذلك، ثمّ إنّها إن كانت مبدأ للإدراك بالذات فهي المدركة التي بها يمتاز الإنسان عن سائر الحيوانات ومحلّها الدماغ ويسمّى بالنفس الملكي. وإن كانت مبدأ لدفع الضرر فهي القوّة الغضبية ومحلّها القلب ويسمّى بالنفس السَّبُعِيّ. وإن كانت مبدأ لجلب نفع فهي الشهوية ومحلّها الكبد ويسمّى بالنفس البهيمي.

---

١ حاشية الشارح: ''ولم يوجد في بعض النسخ التقييد بلفظ الإنسانية''، و: ٣ب.

Bu üç gücün ilki insan nefsine hastır, diğer iki güç ise insan ile diğer hayvanlar arasında müşterektir. Bu üç gücün her birinin etkilerine göre üç derecesi vardır. Bu üç derecenin ikisi fazlalık ve eksiklik yönlerinden sapma şeklinde uç taraflar iken aşırılıklardan uzak olma da ortadır. Her iki taraf yerilen şeyleri arzular, [halbuki] "Her şeyin en iyisi orta olanlardır."

[17] Hakikat araştırmasının temelini oluşturan **düşünme** gücünün **itidal hali hikmettir**. Yakinî bilgilerin hakikatine varırken bu üç güç de kullanıldığı için hikmet, kazanılması itibariyle bir tür eylemdir; hikmet, bizzat varlığa gelmesi itibariyle ise bilginin ta kendisidir. Dolayısıyla hikmet birinci itibarla mevcûdâtı nasılsalar öylece bilmek ve yapılması gerekeni yapmaktır ve burada kastedilen de budur. Allah'ın "*Allah, sana Kitâb'ı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir. Allah'ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur*" (Nisâ, 4/113) sözü, hikmetin şânının yüceliğine, aydınlatıcı bir delil oluşuna ve hükümranlığının sürekliliğine delalet etmektedir. Şu, Hz. Ali'nin (k.v.) sözlerindendir: "Nifak ehlinden bile olsa hikmeti al!" İkinci cihet itibariyle hikmet, varlıkların sûretlerinin nefiste meydana gelmesidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "(*Resûlüm!*) *De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu*?" (Zümer, 39/9). Hz. Ali'nin (r.a.) sözlerinden biri de şudur: "İlimden daha şerefli bir şey yoktur. Allah bir kulu zelil kılacağı zaman onu ilimden mahrum eder." İmam Gazzâlî *İhyâ*'da şöyle der: "İlmin gücüne gelince onun güzelliği ve mükemmelliği, sözler arasında doğru ve yanlış arasındaki farkı, itikatlar söz konusu olduğunda hak ile bâtılın farkını, fiiller söz konusu olduğunda güzel ve çirkinin farkını idrak etmeyi kolaylaştırmasındadır." **Hikmetin ifratı cerbezedir** ve sahtekârlıktır. Buna "şeytanlık" da denilir. Bunun örneği, fayda vermeyen nafile bilgilerin peşine düşmektir. Bu, yakinî bilgiler yerine kullanılan cedel, hilâf ve safsata gibi teorik bakımdan olabileceği gibi adi isteklere alet edilen kehanet, sihirbazlık ve iksir gibi pratik bakımdan da olabilir. **Hikmetin tefriti kalın kafalılıktır**, bu, düşünme gücünde meydana gelip de sahibini iyilik ve kötülükten geri bırakan bir durumdur. Buna zihin tembelliği ve ahmaklık da denilir. Hz. Peygamber'den (a.s.) şöyle rivayet edilmiştir: "*Ahmak, Allah'ın hiç sevmediği kimsedir, zira Allah onu en değerli şeyden yani akıldan mahrum bırakmıştır*."[1] Şair de şöyle demiştir:

1 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife), VI/287.

والأولى من هذه القوى خاصّة بالنفس الإنساني والأخريان مشتركتان [٤أ] بينها وبين سائر الحيوانات. ثمّ إنّ لكلّ من هذه القوى الثلاث بحسب آثارها مراتب ثلاث، طرفان هما الإفراط والتفريط ووسط هو الاقتصاد. كلا طرفي قصد الأمور ذميمة، وخير الأمور أوساطها.

٥ [١٧] **أمّا النطق** أي القوّة النطقية التي هي منشأ النظر في الحقائق **فاعتدالها الحكمة** وهي باعتبار تحصيلها باستعمال هذه القوى في تحقيق اليقينيّات نوع من العمل، وباعتبار حصولها في نفسها عين العلم، فهي بالاعتبار الأوّل تعرُّف الموجودات كما هي وفعل ما ينبغي أن يفعل، وهو المراد ههنا. ويدلّ على فخامة شأنها وإنارة برهانها وثبات سلطانها قوله تعالى: ﴿وَأَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ ١٠ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾ [سورة النساء، ٤/ ١١٣]. ومن كلام علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه: ''خذ الحكمة ولو من أهل النفاق.'' وبالاعتبار الثاني حصول صورة الأشياء في النفس قال الله: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لاَ يَعْلَمُونَ﴾ [سورة الزمر، ٣٩/٩]. ومن كلام علي بن أبي طالب رضي الله عنه: ''لا شرف كالعلم، إذا أذلّ الله عبدًا حظر عليه العلم.'' قال الإمام الغزالي في الإحياء: ''أمّا ١٥ قوّة العلم فحسنها وصلاحها في أن يصير بحيث يسهل بها درك الفرق بين الصدق والكذب في الأقوال، وبين الحقّ والباطل في الاعتقادات، وبين الجميل والقبيح في الأفعال''. **وإفراطها الجربزة** والسفه ويسمّى الشَّيْطنة كالشوق إلى الفضول من العلوم الغير المفيدة إمّا بحسب النظر فمثل الجدل والخلاف والسفسطة إذا استعملت مكان اليقينيّات وإمّا بحسب العمل فمثل الكهانة والشعبذة والإكسير إذا جُعلت وسيلةً إلى ٢٠ الشهوات الخسيسة. **وتفريطها الغباوة** وهي هيئة حاصلة لتلك القوّة بها يقصر صاحبها عن الخير والشرّ، ويقال له الخمود[١] والحُمق أيضًا. رُوي أنّه عليه السلام قال: «أبغض الخَلق إلى الله تعالى الأحمق، إذ حرّم الله أعزّ الأشياء عليه وهو العقل.»[٢] قال الشاعر:

١ ر: الجمود

٢ ابن نجيم، البحر الرائق شرح كنز الدقائق (دار المعرفة، بيروت)، ٦/٢٨٧.

"Her şeyin kendisiyle tedavi edildiği bir ilacı vardır, ahmaklık hariç, o, kendisini tedavi eden kimseyi yorar."

[18] Buna saflık da denir, ama bu Hz. Peygamber'in (a.s.) hakkında "*Cennet ehlinin çoğu saflardır*."[1] buyurduğu yaratılıştan gelen saflık değildir. Aksine buradaki saflık, kasıtlı olarak oluşturulmuş saflıklıktır. Bunlar hakkında Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar*" (A'râf, 7/179). Cahillik ismi bunların hepsini kapsar.

[19] Nefsin intikam arzusundan dolayı duyduğu şiddetli heyecan olan **öfke** gücünün **itidali şecaattir**. Bu, insana korku veren şeylere atılma ve sıkıntılı durumlara sabretme hususunda doğru düşüncenin gereğine boyun eğmektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim*." (Âl-i İmrân, 3/195). Yine Yüce Allah şöyle buyurdu: "*Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever*" (Saff, 61/4). Resûl-i Ekrem de (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Allah şecaati sever, yılan ve akreb öldürmekle de olsa*."[2] Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Atılan kazanır, tereddüt eden yenilir." Muaviye (r.a.) demiştir ki: "İşin önünü arkasını çok düşünen kimse sıkıntı zamanlarında şecaat arzedemez." İbnü'l-Mu'tez ise şöyle demiştir:

"Akılsız fırsatı kaçırır, kaçırınca da kaderi kınar."

Denilmiştir ki

"Bir fikrin varsa peşine düş, çünkü fikri bozan şey tereddüt etmendir. Gücün varken düşmanlara bir gün bile süre tanıma, onlar yarın aynı güce kavuşmadan sen yapacağını yap."

[20] Öfke [gücünün][3] **ifratı deli cesaretidir**. Bu, şecaat arzetmemek gereken yerlerde ileriye atılmak şeklinde öfke gücünde meydana gelen bir durumdur. Müslümanların sayı bakımından zayıf olduklarında küffâr ile cenge girmesi, zalime yardım etmek, hak yiyeni hakkı çiğnenmiş kimsenin elinden kurtarmak ve kendisini kalabalık bir düşmanın içine atmak böyledir.

---

1 Abdülhâlik el-Basrî Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2005), XIII, 32-33.

2 Kuzâ'î, *Müsnedü'ş-Şihâb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), II, 152.

3 [Kelimenin sonundaki] müennes zamir ya şecaat ya da hey'ete işaret içindir (T).

لِكُلِّ داءٍ دَواء يُسْتَطَبُّ بِه　　　إلا الحَماقَةَ أَعْيَتْ مَنْ يُداويها

[١٨] ويقال لهم البُله أيضًا لا البَلَه الذاتي الذي قال عليه السلام في حقّه: «أكثر أهل الجنّة البُلْه.»[١] بل البَلَه بالتقصير بالاختيار، فهو من قال الله فيهم: ﴿أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾ [سورة الأعراف، ١٧٩/٧]، ويشملهم اسم الجهل.

٥ [١٩] **وأمّا الغضب** أي القوّة الغضبية وهي شدّة هيجان النفس طلبًا للانتقام **فاعتدالها الشجاعة** وهي امتثال ما يوجبه الرأي الصحيح في الإقدام على المخاوف والصبر على الشدائد. قال الله تعالى: ﴿الَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ﴾ [سورة آل عمران، ٣/ ١٩٥]. وقال عزّ وجلّ: ﴿إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا﴾ [سورة الصف، ١٠ ٦١/ ٤]. وقال عليه الصلاة والسلام: «إنّ الله يحبّ الشجاعة ولو على قتل حيّة وعقرب.»[٢] وقال علي رضي الله عنه: ''من حمل اغتنم ومن تفكّر انهزم.'' وقال معاوية: ''من كثُر فكره في العواقب لم يشجع في النوائب.'' قال ابن المعتز:

وَعَاجِزُ الرَّأْيِ مِضْياعٌ لِفُرْصَتِه　　　حَتَّى إِذا فاتَ أَمْرٌ عاتَبَ القَدَرا

وقيل:

١٥ إِذا كُنْتَ ذا رَأْيٍ فَكُنْ ذا عَزِيمَةٍ　　　فَإِنَّ مِنْ فَسادِ الرَّأْيِ أَنْ تَتَرَدَّدا

وَلا تُمْهِلِ الأَعْداءَ يَوْمًا بِقُدْرَةٍ　　　وَبادِرْهُم أَنْ يَمْلِكوا مِثْلَها غدا

[٢٠] وإفراطها تهوّر وهي[٣] هيئة حاصلة لتلك القوّة بها يُقدم على أمور لاينبغي أن يُقدم عليها [٤ب]، كالقتال مع الكفّار إذا كانوا ضِعف المسلمين عددًا وكإعانة ظالم واستخلاص ماطل من يد ممطول وإيقاع نفسه بين الجمّ الغفير من الأعداء.

---

١ مسند البزّار (مكتبة العلوم والحكم ، المدينة المنورة ، ٢٠٠٥)، ٣٣/١٣-٣٢.

٢ القضاعي، مسند الشهاب (مؤسّسة الرسالة، بيروت، ١٩٨٦)، ١٥٢/٢.

٣ حاشية الشارح: ''التأنيث باعتبار الشجاعة أو باعتبار الهيئة''، و: ٤أ.

Öfkenin tefriti korkaklıktır. Bu, ileri atılmak gereken yerlerde geri durmaktır. Korkaklık, kişiyi zillete uğratır, önemli işlerde ve yararlı konularda gevşekliğe yol açar; malı harcanırken ve saygınlığını yitirirken zalimler ve başkalarına karşı yıkıcı bir sevgi oluşturur, kötü bir hayat sürmeyi, çalışmada sabırsızlık ve sebatsızlığı ve tembellik sevgisini doğurur. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider*" (Enfâl, 8/46). Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kişide bulunan huyların en kötüsü, kaygılı bir cimrilik ve yıkıcı bir korkaklıktır*."[1] Hz. Ali de (r.a.) şöyle demiştir: "Cimrilik utançtır, korkaklık eksikliktir", "Korkunun ölüme faydası yoktur, sabreden kazanır", "Tedbirin takdire faydası yoktur", "Ölüm kaçınılmazdır, ne kaçan kurtulur ne de oturan." Muaviye (r.a.) demiştir ki:

"Korkak, güya kaçmanın kendisini ecelden koruyacağını sanır, hâlbuki kabak korkağın başına patlar, cesur bahadır onlardan kurtulur."

[21] Arzu gücünün **itidali iffettir**. Bu, arzuyu onun kulu olmayıp doğru düşüncenin gerektirdiği yerde kullanmaktır ki böylece kişi hür olabilsin. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır*" (Sâd, 38/26). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Hevâ ve hevesin saptırdığı kul ne kötü kuldur*!"[2] Hz. Ali (r.a.) demiştir ki: "Müminin süsü tevazu, güzelliği ise iffettir." **Arzu** gücünün **ifratı azgınlıktır**. Buna şehvet düşkünlüğü ve açgözlülük de denilir. Bu durum şehvetin şeytanının aklın hükümranlığını bastırmasıdır. Gücü bu durumda olan kişi pisliğe salınan açgözlü bir domuz gibidir, o, pisliği yer ve asla doymaz. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Yiyin, için, fakat israf etmeyin*" (A'râf, 7/31). "*Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın*" (En'âm, 6/151). Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Mide, tenasül uzvu ve dilin şerrinden korunan bütün şerlerden korunmuştur*."[3] **Arzunun tefriti isteksizliktir.**[4] Bu, olması gerekene de olmaması gerekene de karşılığını vermede nefsin yetersiz kalması halidir.

1 Ebûbekr b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), V, 332.
2 Tirmizî, "Kıyâme", 17.
3 Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), V, 291.
4 Taşköprülüzâde, bu kelimenin humûd şeklinde de kullanılmasını dikkate alarak kelimenin "cim" harfi ile yazıldığına özellikle işaret etmektedir (çev.).

وتفريطها الجبن وهي الإحجام عمّا يجب عليه الإقدام ويلزم صاحبه المذلّة، ووقوع الخلل في الـمُهمّات والمصالح، والطمع الفاسد من الظلمة وغيرهم في بذل ماله وهتك حرمته وسوء العيش وعدم الثبات والصبر في المساعي ومحبّة البطالة. قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ﴾ [سورة الأنفال، ٨/ ٤٦]. وقال النبيّ الله صلّى الله عليه وسلّم: «شرّ ما في الرجل شُحٌّ هالع وجبن خالع.»[١] وقال علي رضي الله عنه: ''البخل عار والجبن مَنْقَصَة.'' وقال: ''إنّ الحذر لا يُنْجي من القدر وإنّ الصبر من أسباب الظفر.'' وقال: ''إذا حلّت التقادير بطلت التدابير.'' وقال ''إنّ الموت أمر محتوم لا يعجز المقيم ولا يفوته الهارب.'' قال معاوية:

كَـأَنَّ الـجـبَـانَ يـرى أنّــه ... يُـدافِـعُ عَـنْـه الـفِـرارُ الأَجَلْ
فَقَدْ نَزَلَ الحادِثاتُ الجَبانَ ... وسَلِمَ منها الشُّجاعُ البَطَلْ[٢]

[٢١] وأمّا الشهوة، أي القوّة الشهوية **فاعتدالها العفّة** وهي تصريف الشهوة إلى مقتضى الرأي الصائب بترك تعبّدها ليفيد حريّة. قال الله: ﴿وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾ [سورة ص، ٣٨/ ٢٦]. وقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «بئس العبد عبد هوى يُضلّه.»[٣] وقال علي بن أبي طالب: ''حِلية المؤمن التواضع وجماله التعفّف.'' **وإفراطها الفجور** ويسمّى الشَّرَه والنَّهَم وهو غلبة شيطان الشهوة سلطانَ العقل. وصاحب هذه القوّة كالخنزير النَّهِم أُرْسل في القَذَر فيأكل ولا يشبع أبدًا. قال الله تعالى: ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾ [سورة الأعراف، ٧/ ٣١] وقال الله: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ﴾ [سورة الأنعام، ٦/ ١٥١]. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من وُقِي شرّ لقلقه وقبقبه ودبدبه وُقِي الشرَّ كلَّه.»[٤]
وتفريطها الجمود بالجيم وهي قصور النفس عن استيفاء ما ينبغي وما لا ينبغي.

---

١ : أبو بكر بن أبي شيبة ، الكتاب المصنّف في الأحاديث والآثار (مكتبة الرشد ، الرياض ، ١٤٠٩) ، ٥/ ٣٣٢.
٢ ر: – فقد نزل الحادثات الجَبان وسلم منها الشجاع البطل.
٣ سنن الترمذي ، القيامة ١٧.
٤ البيهقي ، شعب الإيمان (مكتبة الرشد للنشر والتوزيع بالرياض ، ٢٠٠٣) ، ٥/ ٢٩١.

Bu durumda olan kişi, insanın üstünlüğü bir tarafa hayvanın yetkinliğinin dahi altında olan bitki derecesindedir. Allah Teâlâ böyleleri hakkında şöyle buyurmuştur: "*Onlar sanki duvara dayanmış kütükler gibidir*" (Münâfikûn, 63/4).

[22] Bu **güçlerin erdemleri** [nefsin biri fazlalık, diğeri eksiklik olmak üzere iki aşırı eğilimi] arasındaki **orta melekelerdir**. **Bunlar**, yani orta melekeler **üç tanedir**: hikmet, şecaat ve iffet. Allah Teâlâ'nın [bir orta meleke olan] cömertlikle ilgili buyurduğu gibi "*Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma*" (İsrâ, 29/17). Şu da Hz. Ali'nin (k.v.) sözlerindendir: "Sağ ve sol saptırıcıdır, orta yol ana caddedir." Hz. Peygamber'in (a.s.) tamamlamak için gönderildiği temel ahlâkî değerler işte bu orta melekelerdir. [Bu üç erdemin] **her iki tarafında olanlar reziletlerdir**, **bunlar**, yani uçlar **da altı tanedir**. Zira bu üç erdemden her birinin iki ucu vardır. Bunlar hikmet için cerbeze ve kalın kafalılık, iffet için azgınlık ve isteksizlik, şecaat için de deli cesareti ve korkaklıktır. Erdemin kendisi kürenin çapı gibi dümdüz bir çizgidir. Rezilet ise dairenin çevresine paralel daireler gibidir. Kur'ân'da orta yol ve ortanın dışındaki yollar şöyle ifade edilmiştir. "*Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.* (*Başka*) *yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır*." (En'âm, 6/153). Ayrıca Allah'ın şu hitabıyla kastedilen de orta yoldur: "*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!*" (Hûd, 11/112). Dosdoğru yolda olmak şeklinde âyette geçen orta yola tam olarak uymanın zorluğu sebebiyledir ki Hz. Peygamber (a.s.) "*Beni Hûd sûresi kocattı*."[1] demiştir. Zira sözü edilen âyet, dosdoğru yol hakkındadır. Kıldan daha ince ve kılıçtan daha keskin olan dosdoğru yolun iki yanından birinde "*Allah'ın, tutuşturulmuş,* (*yandıkça*) *tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşi*" (Hümeze, 104/6-8) vardır ki bu ifrat tarafıdır, diğer yanında ise muazzam bir soğukluk vardır ki bu da tefrit tarafıdır. İşte itidalin tasviri böyledir. Sakın [Vâkıa sûresinde geçen] "*sağdakiler*" (Vâkıa, 56/38) ile ifrat tarafında olanların, "*soldakiler*" (Vâkıa, 56/41) ile de tefrit tarafında olanların kastedildiğini sanma. Sağ tarafın böyle müspet [bir anlama] gelmesi insanda sağ tarafın daha güçlü olmasındandır. [Buradaki mânâ] itibariyle ise ortayı ve dosdoğru yolu tutturandan daha güçlü kimse yoktur, kendisini ifrat ve tefrit taraflarında nefsinin arzularıyla başbaşa bırakan kimseden de daha zayıfı yoktur. Çünkü hevâya uymak insan doğasının, yani mizaç ve istidadın gereği olması bakımından işlerin en kolayıdır.

---

1 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 56.

وصاحبه في درجة النبات القاصر عن كمال الحيوان فضلًا عن شرف الإنسان كما قال تعالى في شأنهم: ﴿كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ﴾ [سورة المنافقون، ٦٣/٤].

[٢٢] **والفضائل** من تلك القوى **هي الأوساط فهي** أي الأوساط **ثلاثة،** الحكمة والشجاعة والعفّة كما قال الله تعالى في حقّ السخاء: ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ﴾ [سورة الإسراء، ١٧/ ٢٩]. ومن كلام علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه: "اليمين والشمال مضلّة والطريق الوسطى هي الجادّة." فهذه الاعتدالات هي أمّهات مكارم الأخلاق التي بُعِث النبيّ صلّى الله عليه وسلّم لإتمامها. **والأطراف رذائل هي** أي الأطراف **ستّة،** إذ لكلّ من الفضائل الثلاثة طرفان وهي الجربزة والغباوة للحكمة، والفجور والجمود للعفّة، والتهوّر والجبن للشجاعة. فسلوك الفضيلة كسلوك الخطّ المستقيم كالقُطْر من الكرة، وسلوك الرذائل كالدواوير الموازية للمحيط، وعبّر عنهما في التنزيل بقوله تعالى: ﴿أَنَّ هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ﴾ [سورة الأنعام، ٦/١٥٣]. وأيضًا هو المراد بقوله تعالى ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾ [سورة الهود، ١١/١١٢]. ولصعوبة سلوك حاقّ الوسط الذي عبّر عنه [٥أ] بالاستقامة قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «شيّبتني سورة هود.»[١] لأنّ الآية المذكورة فيها. وإنّما الصراط المستقيم الذي هو أدقّ من الشعر وأحدّ من السيف في أحد جانبيه ﴿نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ﴾ [سورة الهمزة، ١٠٤/٧-٦] وهو جانب الإفراط، وفي الجانب الآخر زمهرير عظيم وهي جانب التفريط. هو صورة هذا الاعتدال، ولا تظننّ أنّ المراد بأصحاب اليمين جانب الإفراط وبأصحاب الشمال جانب التفريط، لأنّ اليمين في الإنسان الجانب الأقوى ولا أقوى ممّن يسلك الوسط والصراط المستقيم، ولا أضعف ممّن يسترسل نفسه مع[٢] هواها إفراطًا أو تفريطًا، لأنّ ذلك من أسهل الأمور لكونه مقتضى الطباع وهو الأمزجة والاستعدادات.

---

١ سنن الترمذي ، تفسير القرآن ٥٦.
٢ ر: – مع.

[23] Bilmelisin ki nazarî gücün tefriti ile arzu ve öfke güçlerinin ifratının zemmedilmesi konusunda görüş birliği vardır. Asıl tartışma, nazarî gücün ifratı ile arzu ve öfke güçlerinin tefriti hakkındadır. Fakat şu bir hakikattir ki, övgüye layık olan, mutlak anlamda orta olanlardır. Arzu ve öfke güçlerinin tefritinin kötülenmesi, bunların insanlar arası düzenin bozulmasına ve maslahatın ortadan kalkmasına yol açmaları sebebiyledir. Hikmet hakkında bilgileri olmayan ve o yetkinlikleri bulunmayan bir grup, nazarî gücün ifratını övmüş ve onun ifratıyla kastedilenin kutsî akıl gücü olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki onlar kavramları tam anlamıyla çarpıtmışlardır. Çünkü nazarî gücün ifratıyla kastedilen kişiyi helak olmaya sürükleyebilecek yerlerde ve burhânla değil, ancak tecrübeyle bilinebileceği için hadde iltizâm gereken hususlarda nazar gücünün serbest bırakılmasıdır. Esasen kutsî akıl gücü, burhândan payı olan nazarî bilgi nesnelerini müşâhede edendir. Bu nerede birinci görüş nerede? Yetkinlik, doğru düşüncenin yerinde kullanılmasıdır; filozofların sıfatların olumsuzlanmasında ve âhiret ahvalini inkârda düştükleri hatalara düşmemektir ve düşünmenin ayaklarının adım atamayacağı konularda Allah katından rabbânî vahiyle desteklenen kimselere tâbi olmaktır. İlgili yerde hakikati açıklandığı üzere müteşâbih âyetlerin indirilmesindeki sır işte budur. Hatta önde gelen bazı bilginler[1] demişlerdir ki; düşüncenin gerçekleştiği konuda orta seviyede olmak nasıl gerekli ise o gücün kendisinde de bu gereklidir. Çünkü bu güç, denge halinde olmayı gerektirir; ahmaklığı ve aşırı keskin zekâlı olmayı değil. Zira zekânın aşırı keskin olması, kişiyi çokça tökezletip doğru yoldan çıkan bir küstah yapar ve onu üstesinden gelemeyeceği şeylere sürükler.

[24] Bilmelisin ki hikmet olarak ifade edilen yetkinlik, nâtık nefsin, heyûlânî maddeyle [yani bedenle] birlikte iken metafizik bilgilere dalıp yüce ve gerçek cevherleri mütalaa ettiği yetkinliğidir. İşte bu, nazarî gücün meyvesi olan "ilme'l-yakîn" derecesidir. Burada ilme'l-yakîn derecesinin dışında iki derece daha vardır ki bu, ancak ender insanlara nasip olur. Bunların birincisi bedenî mutluluğa dayanmayandır, aksine nefs-i nâtıkanın bedenin elbiselerinden, duyuların örtülerinden ve beşerî kirlerden soyutlandığı, yüce bir haz ile nasiplenmiş olarak Mele-i Âlâ'ya mülâki olduğu bir derecedir.

1 Kastedilen kişi, erdemli ve yetkin, ilmiyle âmil Sadruşşerîa'dır. O, bunu *Ta'dîlu'l-ulûm*'da zikretmiştir (T).

[٢٣] واعلم أنّ التفريط في القوّة النظرية والإفراط في الشهوية والغضبية مذموم بالاتفاق، وإنّما الخلاف في إفراط الأولى وتفريط الأخريين، لكنّ الحقّ أنّ المحمود هو الأوساط مطلقًا. أمّا ذمّ تفريط الأخريين فلكونهما مؤدّيين إلى اختلال النظام وقطع الصلاح بين الأنام. وأمّا إفراط القوّة النظرية فقد مَدَحها قوم لا علم لهم بالحكمة ولا كمال لهم فيها، وقالوا هو المراد بالقوّة القدسية، لكنّهم حرّفوا الكلم عن موضعه، لأنّ المراد بإفراط القوّة النظرية إرسالها في المهالك وفيما يليق فيه كبح العنان ممّا لا سبيل إلى معرفتها إلا بالعيان دون البرهان. وإنّما القوّة القدسية هي مشاهدة النظريات التي لها حظّ من البرهان، فأين هذا من الأوّل. فالكمال إعمال النظر الصحيح في محلّه وأن لا يقع فيما وقع فيه الفلاسفة من نفي الصفات وإنكار أمور الآخرة وأن يتّبع[1] فيما لا يتخطّى إليه بأقدام الأفكار إلى المؤيَّدين من عند الله تعالى بالوحي الربّاني. وهذا هو السرّ في إنزال المتشابهات كما حُقِّق في موضعه، حتى قال بعض من الفضلاء[2]: كما ينبغي التوسّط في محلّ الفكر كذلك ينبغي التوسّط في نفس القوّة، فإنّها يجب أن يكون في حدّ الاعتدال غير بليد وأيضًا غير حديد، فإنّ غاية الحدّة يجعلها كثير العثار جموحًا يخرجه عن سواء الطريق شارعًا فيما ليس من شأنه.

[٢٤] واعلم أنّ الكمال المفسَّر بالحكمة هي كمال النفس الناطقة عند ملابستها بالمادّة الهيولانية متوغِّلًا في المعارف الإلهية مطالعًا للجواهر العالية الحقيقية وهذه هي رتبة علم اليقين الذي هو ثمرة القوّة النظرية. وههنا مرتبتان أخريان لا يتيسّران إلا لواحد بعد واحد من الأفراد. إحداهما ما لا يتوقّف على السعادة البدنية، بل هي عند تجرّد النفس الناطقة عن جلباب البدن وملابس الحواسّ والكدورات البشرية ومخالطة بالملإ الأعلى متنعِّمة باللذّة العليا

١ ر: تتبع.
٢ حاشية الشارح: "المراد المولى العالم العامل والكامل الفاضل صدر الشريعة ذكره في تعديل العلوم"، و: ٤ب.

Bu, “ayne’l-yakîn” mertebesidir. Bunların ikincisi de bedenî hazza dayanmayan bir derecedir, bu, ârifin zâtından ve sıfatlarından ilişkisini kesip ulûhiyetin denizine ve derinliklerine dalması, kendi taayyününü ve varlığını yitirmesi, ama tahakkuk ve hüviyetini sürdürmesi esnasında ortaya çıkar. Bu da “hakka’l-yakîn” mertebesidir. İşte bunlar üç mertebedir. (i) Birinci mertebenin mensupları râsih âlimler ve meseleleri tahkik seviyesine vardıran filozoflardır. (ii) İkinci derecenin mensupları iki kısımdır. Bunların (ii.i) ilkine ruhânîlik baskın gelmiş ve aklın hükümranlığı onlara hakim olmuş, böylece duyuların gemi bu kimseyi çekmiş ve onu, mukaddeslik mertebesine yöneltmiştir. Dolayısıyla bunlar geçim derdiyle ve düzeni korumakla meşgul olmamışlardır. Bunlar mutasavvıf veliler ve müteellih filozoflardır, meczup bilgeler de bu zümredendir. (ii.ii) Diğer kısım ise bu makamda beşerî güçleri kullanabilmiş, amelî ve nazarî hallerinde dosdoğru Allah’a yönelmiştir. Aşırı derecede ruhânî huzurları ve sükûnetlerinin çokluğu sayesinde bunların güçleri, tümel meselelere ve tikel durumlara hâkim olabilmiştir. Bu nedenle de istidat sahibi eksik insanları yetkinleştirmeyi, serkeş ruhlu âsileri yola getirmeyi, adaletin temel ilkelerinin düzenlenmesini ve siyasetin yasalarını koymayı deruhte etmişlerdir. Bunlar peygamberler ile [dinî ve dünyevî otoritenin her ikisini elinde tutan] devlet başkanlarıdır. (iii) Üçüncü mertebenin erbabı, birlik ehlidir, yani çokluk ve ikilik kirlerinden arınmış, mekân tutma ve mekânda olma alakalarından boşalmış, sevilenden ayrılma üzüntüsü yaşamayan, talep edilen ve arzulanan bir şeyi kaybetme acısı çekmeyen Allah ehlidir. Ne nimetlere ulaşma mutluluklarını artırır ne de musibetlere düçâr olma canlarını sıkar, birbirine zıt olan bu şeyler onların nazarında eşittir, çokluklar onlarda birleşir. Onların katında en hakir olan şey dünya ve içindekilerdir. Dünyanın ne fânisine ne de bâkisine tutunurlar, ne geleceği beklerler ne de geçmişi dillerine dolarlar, aksine geçici dünyalıklardan yüz çevirirler. Onlara “*herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü çekmeyeceklerdir*” (Bakara, 2/62). Onlar elinden kaçan şeylere üzülmez, ellerine geçen şeylere de sevinmezler.

وهي رتبة عين اليقين. وثانيهما ما لا يتوقّف على وجوده أيضًا وهي عند انقطاع العارف عن ذاته وصفاته وانغماسه في بحر الألوهية وغمراته وانتفاء تعيّنه وإنّيّته وبقاء تحقّقه وهويّته وهي رتبة حقّ اليقين. فهذه مراتب ثلاث، فأهل المرتبة الأولى هم العلماء الراسخون والحكماء المحقّقون [٥ب]. وأصحاب المرتبة الثانية قسمان، قسم غلبت عليهم الروحانية واستولت عليهم السلطنة العقلية فجذبت زمام الحسّ وتوجّهت به إلى جناب القدس فلم يتفرّغوا لتدبير المعاش وحفظ النظام وهم الأولياء المتصوّفة والحكماء المتألهّة ومن جملتهم العقلاء المجانين. وقسم تمكّنوا في هذا المقام من استعمال القوّة البشرية واستقاموا إلى الله في أحوالهم العملية والنظرية، ووفت قوّتهم لفرط طمأنينتهم ووفور سكينتهم بضبط الأمور الكلّية والأحوال الجزئية فشرعوا في تكميل أهل النقصان المستعدّين وتكميل أهل الطغيان المتمرّدين وتنظيم قواعد العدالة وتقنين قوانين السياسة وهم الأنبياء والأئمة. وأرباب المرتبة الثالثة هم أهل الوحدة أي أهل الله الذين تصفَّوا عن شوائب التعدّد والإثنينية وتخلَّوا عن علائق التمكّن والأينية، ولا يتأسّفون لفراق محبوب ولا يتحسّرون على فوات مطلوب ومرغوب، لا يزدهيهم حصول النعماء مسرَّة ولا يُقلقهم وقوع البلاء ضجرة يتساوى عندهم الأضداد ويتّحد[١] بهم الأعداد، وأحقر شيء لديهم الدنيا وما فيها، ولا يكترثون بفانيها وباقيها غير منتظرين لآتٍ ولا مشايعين لماضٍ، بل يعاملون أعراض الدنيا بالإعراض، أولئك ﴿لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [سورة البقرة، ٦٢/٢] ولا يتأسَّون على ما فاتهم ولا يفرحون بما آتاهم.

١ و: ويتخذبهم

[25] Bunlar, yani itidallerin ve uçların zikredilen kısımları **nicelik cihetindendir**, yani itidaller ve uçların niceliği bakımındandır. Bu melekeler nitelikle birlikte dikkate alındığında ise itidal ifrat hükmünde sayılır ve onların yoluna dâhil olur. Zira nice rezilet vardır ki câhil, onu erdem zanneder, onunla donanan kişi Allah katında yerilmiş olduğu halde halk nezdinde övgüye mazhar olur, kınanmayı hak ettiği halde alabildiğine övülür. Böylesi bir kimse reziletlere battığı halde üstünlükleri varmış gibi sayılır. Şiir:

"Nice isimlendirilen kimseler vardır ki isimlendirildiği gibi değildir, her ne kadar adıyla çağrılıp cevap verse de."

[26] Bu itibarla müellif niceliksel ve niteliksel durum arasındaki kapalılığı gidermek için bunları ortaya koydu ve şöyle dedi: **Ve bir de onların**, yani reziletlerin muteber itidalden **nitelik yönünden sapma şeklinde olanları vardır**.

[27] Hikmet erdeminin nitelik yönünden sapması âlimlere küstahlık yapmak ve beyinsizlerle didişmek için bilgi öğrenen kimsenin durumu gibidir. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kim ilmi, sırf âlimlerle boy ölçüşmek, cahillerle münakaşa etmek* (*onları susturup ilmini göstermek*) *ve insanların teveccühünü kazanmak için öğrenirse, Allah onu cehenneme koyar*."[1] O yine şöyle buyurmuştur: "*Kim, kendisiyle Allah'ın rızası taleb edilecek bir ilmi, dünyalıklara kavuşmak niyetiyle tahsil ederse, kıyamet günü cennetin kokusunu bile alamaz*."[2] Bilmelisin ki ilim ve hikmet başka bir erdemle kıyaslanamayacak erdemler ise de bunlar halisâne bir niyet ve gönül temizliği şartına bağlıdır. İlim ve hikmetin en yücesi, bunu mârifetullaha ve O'nun katına yakınlaşmaya vesile kılmadır; en düşüğü ise nefsin onu, mârifet ve bilgilerden haz duyduğu için tahsil etmesidir. Bu ikisinin arasında sonuna varılamayacak kadar derece vardır. Bu zamanın ilim talebelerinin çoğunda olduğu gibi ilim ve hikmetin şöhret ve gösteriş için ele geçirilmesine gelince; cedel ve münazara ehlinden pek çok kimseyi görmekteyiz ki bunlar, bu ilimlerin meselelerini yakinî bilgiye varmak ve hakikati kavramak için değil, [sırf onları] devşirmek ve taklit etmek için ediniyorlar. Bunlar bu meseleleri araştırıyor ancak faydalanmıyorlar, çünkü o meselelerde yakîn üzere değiller, aksine onların tahkik adına yaptıkları tek şey tahmindir.

1 Tirmizî, "İlim", 6.
2 Ebû Dâvûd, "İlim", 12.

[٢٥] هذه أي الأقسام المذكورة للأوساط والأطراف **بحسب الكمّيّة**، أي باعتبار كمّيّة الأوساط والأطراف. وأمّا إذا اعتبرت مع الكيفيّة فقد يكون الأوساط في حكم الإفراط وانخرطت في سلكها، إذ رُبّ رذيلة يحسبها الجاهل فضيلة وصاحبها محمود عند الخلق مذموم عند الحقّ يمدح بالمدح التامّ وهو حقيق
٥ بالملام، ويُعَدّ من ذوي المناقب وهو مغمور في المثالب. شعر:

وَكَمْ مِنْ سَمِيٍّ لَيْسَ مِثْلَ سَمِيِّه وَإِنْ كانَ يُدْعَى بِاسْمِه فَيُجِيبُ

[٢٦] ولهذا أوردها المصنّف رفعًا للاشتباه بينهما، وقال **ومنها** أي من الرذائل **رداءة الكيفيّة** المعتبرَة في الأوساط.

[٢٧] أمّا في الحكمة فكمن يتعلّمها لمجاراة العلماء ومماراة السفهاء. قال
١٠ النبيّ الله صلّى الله عليه وسلّم: «من طلب العلم ليجاري به العلماء أو ليماري به السفهاء ويَصرف به وجوه الناس إلا[١] أدخله الله النار.»[٢] وقال النبيّ الله صلّى الله عليه وسلّم: «من تعلّم علمًا ممّا يُبْتَغى فيه وجه الله لا يتعلّمه إلا ليصيب به عرضًا من الدنيا لم يجد عَرْف الجنّة يوم القيامة.»[٣] واعلم أنّ العلم والحكمة وإن كانت فضيلة لا يوازيها فضيلة إلا أنّها مشروطة بخلوص النيّة وحسن الطويّة، فأعلاها
١٥ التوسّل بذلك إلى معرفة الرحمن والقرب إلى جنابه وأدناها تحصيلها لأجل التذاذ النفس بالمعارف والعلوم، وبينهما مراتب لا تستقصى. وأمّا إذا تُلقّفت لأجل الجاه والحشمة كما في أكثر طلّاب هذا الزمان، فإنّا نشاهد كثيرًا من أهل الجدل والمناظرة يأخذون مسائلها تلقيفًا وتقليدًا لا إتقانًا وتحقّقًا يبحثون عنها ولا ينتفعون بها لأنّهم ليسوا منها على يقين، بل اكتفَوا من التحقيق بالتخمين.

---

١ في نسخة المؤلّف هكذا والصحيح ''إليه'' (محقق).
٢ سنن الترمذي ، العلم ٦.
٣ سنن أبي داود ، العلم ١٢.

[28] Sen onlardan birini yoksunu olduğu halde hikmetli nutuklar atarken, meclislerde fesahatleriyle insanları hayran bırakmak için yüksek sesle konuşurken ve sırları anladığını küstahça iddia ederken görürsün. Bilgisi kıt bir kimse muhtemelen, onun yaptığı anlatımın güzelliğini, sözünün akıcılığını, meseleyi veciz bir şekilde sunuşunu görünce derin bir âlimle karşılaştığını zanneder. Hâlbuki o, kalplerinde olmayanı dilleriyle söyleyenler gibi geveze ve zırvalık yapandan başka biri değildir, bunlar kîl ü kâl ile övünürler, amaçları her hâlükarda hasmı susturmaktır. Hak libası giymiş şüphelerin, isabetli ve doğru gibi görünen hayallerin vehmini kapladığı, düşüncesinde bocalayan, işinde şaşkınlığa düşen kimseler de böyledir. Allah onların sayılarını ülkelerde eksik eylesin ve kullarını onlardan kurtarsın. Nitekim Hz. Ali şöyle demiştir: "Nice âlim vardır ki yoldan çıktı ve ilmi de ona bir fayda vermedi."

[29] Şecaat erdeminin nitelik yönünden sapması, şanının yürümesi ve ganimet elde etmek için şecaat arzedenin yaptığı gibidir. Yani böyle bir kimse akla tâbi olduğu ya da nakilde vadedileni tasdik etmek için değil, bilakis bahadırlığını göstermek veya yağma yapmak için kendini savaş meydanlarına atar, helak edici ve öldürücü işlere girişir. O, bunu yaparken salıverilmiş bir yırtıcı hayvan veya kudurmuş bir köpek gibidir, hatta onlardan daha da değersizdir, çünkü temin edeceği kısa vadeli bir itibar, elde edeceği yiyecek ve payına düşen dünyalıklar için muazzez olan canını tehlikeye atar. Bu, son derece değersiz bir şeydir, en kınanacak iştir, pespayelik ve bedbahtlığın son noktasıdır. Mesela halkın ayaktakımı ve adileri arasında namı yürüsün ve ismi diyar diyar yayılsın diye korkunç şeyler yapan ve uzuvlarını kesmek gibi en acı verici şeylere bile katlanan dilenci ve aylaklar da böyledir. Bazen bunlar aşırı derece açlıkla karşılaştığı halde yine de yiyeceklerden yüz çevirirler. Neticede bunlar kerih olanı tercih eder, doğru bir düşünce ya da iç huzur saikiyle değil, akranları tarafından övülmek ve methedilmek, yaptıklarıyla gurur duymak için kendilerini tehlikeye atarlar. Bütün bunlar iğrenç istekler olup yiğitlikle aralarında hiç de az olmayan bir mesafe ve hiç de ince denemeyecek bir fark vardır.

[٢٨] ترى أحدهم ينطق بالحكمة ونفسه عنها خالية ويتكلّم في المجالس وصوتها عالية ليتعجّب الناس بفصاحته ويدعي فهمَ الأسرار بوقاحته، وربّما يظنّ القاصر إذا رأى حسن تقريره [٦أ] وجزالة لفظه ووجازة تحريره أنّه صادف عالـمًا نِحْريرًا، وهو لا يكون إلا مِكْثارًا مِهْذارًا يقولون بأفواههم ما ليس في قلوبهم ٥ يفتخرون بالقيل والقال وغرضهم إلزام الخصم على أيّ حال. وكذا من يختلج في وهمه تشكيكات ملبسة للحقّ وتخييلات مشبهة بالصواب والصدق ويتخبّط في فكره ويتحيّر في أمره، قلَّل الله أمثالهم في البلاد وأراح منهم العباد. وقال علي كرم لله وجهه: "كم من عالم ضلّ وعلمه معه لا ينفعه."

[٢٩] **وأمّا** رداءة الكيفيّة **في الشجاعة فكمن يمارسها للصيت والغنيمة** ١٠ مثلًا يُقْدم على المعارك ويقتحم في المعاطب والمهالك لا اتباعًا للعقل ولا تصديقًا لما وُعد في النقل، بل إمّا إظهارًا للجلادة وإمّا طلبًا للإغارة فهو كالسَّبُع الضاري أو الكلب الحريص في فعله، بل أخسّ لأنّه يخاطر بنفسه الشريفة لكرامة عاجلة يصيبه أو طُعْمة وحظٍّ من حطام الدنيا يناله، وذلك من غاية الخساسة وأقصى اللُّؤْم ونهاية الدناءة والشؤم. وكذا الصَعاليك ١٥ الذين يرتكبون الأمور العظام ويصبرون على شدائد الآلام كقطع الأعضاء، مثلًا ليبقى ذكره بين أظهر قوم من الهَمَج الرَّعاع، ويشتهر اسمه في الأطراف والأصقاع، وربّما يعرض لهم الجوع المفرط وهم معرضون معه عن المطاعم. وفي الجملة يؤثرون المكروه ويلقون بأنفسهم إلى التهلكة تصلّفا وتفاخرًا على أقرانهم ومباهاة بأفعالهم، لا عن رويّة صائبة وطمأنينة نفس، وكلّ ذلك ٢٠ من الشهوات الفاحشة بينها وبين الشجاعة دون سحيق وفرق غير دقيق.

İtibar kaybının küçük düşürücülüğüne, şiddetli sarsıntılar, arka arkaya gelen yıldırımlar, müzmin ve elem verici hastalıklar gibi korkunç afetlere, arkadaş ve dostlarını kaybetmeye ya da denizin tehlikesine aldırış etmeyen bir kimsenin cesaret içinde olduğunu sakın düşünme; tam tersine bu, cesaretten daha çok delilik ve arsızlığa yakındır. Bunun gibi yüzme bilmediği halde denize dalmak, yıkılmak üzere olan duvarın altında durmak, tehlikeli bir dağa tırmanmak ya da kudurmuş bir deveyi ürkütmek için olmadık şeyler yapmak gibi bir zorunluluk olmaksızın canını tehlikeye atan kimse de böyledir, onun övülme isteği ve aptallığa nispet edilmesi cesarete nispet edilmesinden daha evlâdır. Çirkin bir şey ya da fakirlikten dolayı kendini asan, kılıçla ya da zehirle intihar eden, kendisini denize atan veya kuyuya bırakan bir kimseyi cesaretten çok korkuya nispet etmek daha doğrudur.

[30] İffet erdemininki, yani onun nitelik yönünden sapması [ihtiyaç olan] şehevî **lezzeti terkedip de bunun karşılığını âhirette veya dünya hayatında daha fazlasıyla almayı amaçlayan kimsenin yaptığı gibidir**.[1] Sözde iffetli kimselerin bazılarının toplumsal yaşamdan bütünüyle uzak olduğunu, kişinin kendisinin ve türünün bekâsını sağlayan dünya malı ve diğer dünyalık şeylerden kendilerini mahrum ettiklerini görürsün, bunu da yüceler yücesi olan Allah'a yakınlaşmak ya da Rablerinin rızasını kazanmak için değil, aksine âhirette onları misliyle elde etmek için yaparlar. Bunlar gerçekte insanların en hırslısı ve en arzulu olanlarıdır. İslâm'da ruhbanlık olmadığı halde tamahkârlıkları (*eş'abiyyetuhum*)[2] onları ruhbanlığa sevketmiştir. Yine arzu tembelliğinden, bu gücünün donmasından ve [cismânî] hazzı hissedemediğinden dolayı kendini zühde veren ya da dünyada daha fazlasına kavuşmak veya övgüyle anılmak için kötü bir vaziyeti tercih eden ve sadece yiyecek ve giysilerle yetinip cinsel ihtiyaçlarını karşılamaktan sakınan kimse de böyledir. Hz. Ali'nin (k.v.) "dünyayı dünya için terk etmek" demesi tam da bunun içindir. Bütün bu haller, fazilet görünümündeki reziletlerdir. Esasen iffet, hakkı alma ve hakkı gözetmenin sonuçlarının tezahür etmesi, kişinin aklının hevâsına kul olmasını engellemesi ve aklının hazlara tâbi olmaması için arzu gücünün düşünme gücüne boyun eğmesidir.

1 Bazı nüshalarda hayat kelimesinin yerine şan kelimesi geçmektedir (T).

2 "Eş'abiyye" kelimesi Arapça'da Hz. Osman'ın kölesi Eş'ab'ın tamahından darb-ı mesel olmuş bir ifadedir (çev).

وينبغي أن لا تتوهّم أنَّ من لا يبالي من فضيحة ذهاب الشرف أو الآفات الهائلة من الزلازل الشديدة والصواعق المتواترة والأمراض المزمنة والمؤلمة وفقد الأصحاب والأحباب أو من خطر البحار فهو في شيء من الشجاعة بل هو أقرب إلى الجنون والوَقاحة من الشجاعة. وكذا من ألقى نفسه في الخطر بدون ٥ الضرورة مثل الغوص في البحر مع جهله بالسباحة أو الوقوف تحت الحائط المائل والصعود على الجبل الهائل أو يتعرّض لأوابِد الجَمَل الصائل، فهو إلى نسبة التصلّف والحماقة أولى من النسبة إلى الشجاعة. وكذا من يخنق نفسه أو يقتله بالسيف أو بالسمّ أو يلقيه في البحر أو يرديه في البئر لأمر شنيع أو للفقر، فهو إلى نسبة الخوف أحقّ من الشجاعة.

١٠ **[٣٠] وأمّا** رداءة الكيفيّة **في العفّة فكمن ترك اللذّة** الشهوية **ويقصد اعتياضًا أكثر منها في الآخرة أو في الحياة الدنيا**[١]، كما ترى بعض المتعفّفين يعتزلون الناس بالكلّية ويعرضون عمّا يحفظ به بقاء الشخص والنوع من متاع الدنيا وحطامها لا للتوجّه إلى جناب القدس وحضرة الجبروت ولا لابتغاء مرضاة الربّ، بل طلباً لمثله في الآخرة فهم في الحقيقة أحرص الناس وأطمعهم، ١٥ حملهم أشْعَبِيَّتُهم إلى الرهبانية مع أنّه لا رهبانيّة في الإسلام. وكذا من تزهّد فيه لخمود شهوته وجمود قوّته وعدم الشعور بلذّته أو يختار سوء الحال ويَتَمَعْدَد في المطاعم والملابس ويتوقّى عن المناكح لإصابة أكثر منها في الدنيا أو لطلب الذكر الجميل. فهو كما قال [٦ب] علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه: ''ترك الدنيا للدنيا''، وكلّ هذه رذيلة في زيّ فضيلة. وإنّما العفّة ما ٢٠ يكون ملاك الأمر فيها امتثال القوّة الشهوية بالقوّة العملية ليظهر أثر الإنصاف والانتصاف ويحترز عن أن يكون ممّن تعبّد هواه عقلُه وأتبع عقلَه اللذّات.

---

١ حاشية الشارح: ''وفي بعض النسخ أو الجاه في الدنيا بدلًا أو الحياة''، و: ٦أ.

Bu açıklamalardan ortaya çıkmıştır ki, erdemli ve kâmil bir insan bu erdemlerin, kendisinden zorlamayla değil, doğal olarak çıktığı, bunları başka hiçbir şey için değil, özleri gereği iyilik olduğu için yapan, ilâhî fiiller olduğu için ya da onlara götürdüğü için tercih eden kişidir ki bundan amacı nihayetinde Allah'ın ahlâkıyla ahlâklananlardan olabilmektir.

[31] Esasen orta melekelere erdemler denilebilmesi iki şarta bağlıdır. Olmama ile ilgili birinci şarta göre sözü edilen **kötü bir amaç erdemlere karışmamalıdır**. **Ve** diğer şart varlığa gelmeyle ilgilidir. Buna göre erdem **düşünme** ve fikir **olmaksızın yapılmalıdır**. **Zira bunlar** sadece **iyilik ve yetkinliktir**, yani böyle oldukları için yapılır, hâriçten bir şey sebebiyle değil. İyilik ile yetkinlik arasındaki fark şudur: Her bir varlık, haricindeki şeylerden kendisini ayrıştıran bir özelliğe sahiptir. Bu özelliğin, o varlıkta mahallin tesirinden dolayı meydana gelmesi dikkate alınıyorsa buna iyilik, mahallin tesiri olmaksızın meydana gelmesi dikkate alınıyorsa ise buna da "yetkinlik" denir. Buna göre iyilik daha özeldir, çünkü o tesiri de içeren bir yetkinliktir. Her ikisi de hazla ilgilidir ki haz, insan tabiatına uygun olanın iyilik ve yetkinlik olması cihetinden idrak edilmesidir. Mutlak iyilik kendisi için tercih edilen ve başkası da kendisi için seçilendir ve o, her akıl sahibinin arzuladığı şeydir.

[32] Bilmelisin ki akıl sahibinin yaptığı her fiilin yöneldiği bir amaç vardır ve bu amacın fiilden önce tasavvur edilmesi gerekir, aksi takdirde o fiil amaçsız bir fiil olurdu. Ve bu sebeple denilmiştir ki "Düşüncenin başlangıcı davranışın sonudur." Amaç, ya özü bakımından iyi olduğu için ya da kendisinden daha iyi bir şey için talep edilir. Birincisine mutlak iyilik denilir ki bu, gayelerin gayesidir, bütün mevcûdâtın varlığının gayesidir. İkincisi, göreceli iyiliktir ki bu, kendisi ile amaca gidilen şeydir. İyilik, bütün fertlerde tektir, çünkü türden kastedilen odur ve hiçbir hareket de ondan yoksun değildir. Mutluluk da iyiliktir, ne var ki mutluluk, ferdin irâdî hareketle kendisi için mümkün olan ve ilk istidadına uygun olan yetkinliğine ulaşmasıdır. Dolayısıyla her bir ferdin mutluluğu diğerlerinin mutluluğundan başkadır. Oysa iyilik, bütün fertler için ortaktır.

وظهر من هذه التفاصيل أنّ الفاضل الكامل من يصدر عنه هذه الفضائل طبعًا لا تطبّعًا ويفعلها لأنّها خيرات في أنفسها ويختارها لكونها أفعالًا إلهية أو مؤدّية إليها، لا لغرض آخر حتى يكون ممّن يتخلّقون بأخلاق الله تعالى.

[٣١] **وإنّما** سُمّي الأوساط **فضائل** بشرطين؛ أحدهما عدمي وهو **إذا لم يَشُبها غرض** من تلك الأغراض الفاسدة، والآخر وجودي هو أنّها **إذا صدرت بلا رويّة** وفكر، صدرت **لأنّها خير وكمال** فقط لا لأمر خارج عنها. والفرق بين الخير والكمال هو أنّ لكلّ موجود خاصّة يمتاز بها عمّا عداه، فتلك الخاصّة باعتبار حصولها له بتأثير المحلّ يسمّى خيرًا، وباعتبار حصولها له بدونه يسمّى كمالًا. فالخير أخصّ لأنّه كمال مشتمل على التأثير، وكلاهما متعلّق اللذّة وهي عبارة عن إدراك الملائم من حيث هو كمال وخير. والخير المطلق هو المختار لأجل نفسه والمختار غيره لأجله وهو الذي هو يتشوّقه كلّ عاقل.

[٣٢] واعلم أنّ لكلّ فعل صدرت عن عاقل غاية تتوجّه إليها، وتلك الغاية يجب أن يكون متصوَّرة قبله وإلا لكان الفعل عبثًا، ولذا قيل ''أوّل الفكر آخر العمل''، وهي إمّا أن يكون مقصودة لذاتها خيرًا في نفسها أو لأمر هو خير منها. والأوّل يسمّى الخير المطلق الذي هو غاية الغايات والمقصود من وجود جميع الموجودات، والثاني الخير الإضافي وهو ما يتوسّل به إليه. فالخير في جميع الأشخاص واحد لأنّه المقصود من النوع ولأنّ كلّ حركة لا يخلو عنه. وأمّا السعادة فهي الخير أيضًا إلا أنّه بلوغ الشخص بحركته الإرادية إلى كمال يمكنه ويليق به بحسب الاستعداد الأوّل، فسعادة كلّ شخص غير سعادة الآخرين، وأمّا الخير فمشترك في الكلّ.

[33] Bilginlerin insanın hakikati hususunda ihtilaf içinde olduklarının bilinmesi gerekir. Şeriata muhalif olmayanlardan bazıları şöyle demişlerdir: “İnsanın hakikati nefs-i nâtıkadır ve beden alet konumundadır.” Muhakkikler ise şöyle demiştir: “İnsanın hakikati bedenle birlikte nefs-i nâtıkadır.” Fakih, muhaddis ve muhterem bir sûfî grubun içinde olduğu çok sayıda muhakkik bilgin bu görüştedir. Hakikat olarak kabul edilmeye en layık olan görüş de budur. İnsanın hakikatinin sadece beden olduğunu söyleyenler de vardır, lakin gerçekte bunlar küçük bir grup olup ne dinde ne de felsefede kendilerine önem atfedilir. İlk grup, mutluluğu hikmet, şecaat, iffet ve adalet erdemlerine hasretmiş ve bu dört temel erdemi kazanan kimsenin tabiî dünyanın kirlerinden kurtulduktan ve maddî lekelerden berî olduktan sonra mutluluğa kavuşacağını ileri sürmüşlerdir. İkinci grup ise şu görüştedir: İnsan için tam mutluluk, nebevî ilkeleri bedenlerle yaşama mertebesine sahip olma ve her daim ilâhî nurlarla aydınlanma derecesine ulaşmadır, böylece o kimse iki dünyanın izzetini birleştirir, âhirette Mele-i a‘lâ zümresine iltihak eder ve dâr-ı ukbâda en yüce yeri kazanır ve “*Onlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!*” (Nisâ, 4/69) âyetinde zikredilenlere katılır.

[34] İlimler bedenî ve ruhânî olarak iki kısma ayrılır. Ruhânî ilimlerin kısımları daha önce anlatıldı. [Bir insan topluluğu için zorunlu olan] bedenî ilimlerin asılları dörttür. Bunlar, yiyecek ihtiyacını karşılayan ziraat, giyim kuşamı karşılayan terzilik, barınma meselesini üstlenen inşaatçılık ve insanlar arasında uyum ve bir arada yaşama konusunda düzeni belirleyen siyasettir. Bunların dışındakiler ise bunlara hizmet eden konumdadır. Demircilik ziraate, ip eğirme sanatı terziliğe, marangozluk inşaatçılığa, yazıcılık ve muhasebecilik de siyasete hizmet eder. Siyasetin ise dört derecesi vardır: En yüce olan birincisi peygamberlerin siyasetidir ki bu, peygamberlerin seçkinlere ve halka hem manevî hem de dünyevî anlamda hükmetmesidir. İkincisi, halifeler, hükümdarlar ve sultanların siyasetidir, bu onların seçkinlere ve halka dünyevî anlamda hükmetmesidir. Üçüncüsü ise peygamberlerin vârisleri olan âlimlerin siyasetidir, bu, âlimlerin yalnızca seçkinlere manevî anlamda hükmetmesidir, zira halkın anlayış derecesi âlimlerden istifade etme düzeyine çıkamayacağı gibi âlimlerin de halkın üzerinde dünyevî anlamda tasarrufta bulunma gücü yoktur. Dördüncüsü vaizlerin [hatiplerin] siyasetidir ki bu, vaizlerin yalnızca halkın gönüllerine hükmetmesi demektir.

[٣٣] وممّا ينبغي أن يُعلم أنّ العلماء اختلفوا في الحقيقة الإنسانية. قال بعضٌ ممّن لا خلاف له في الشرع أنّها النفس الناطقة والبدن بمنزلة الآلات. وقال المحقّقون أنها النفس الناطقة مع البدن، وعليه كثير من العلماء المحقّقين من الفقهاء والمحدثين والفرقة الشريفة المتصوّفة وهو الحقّ الحقيق بالقبول. وأمّا القائلون بأنّ حقيقته البدن فقط، فشرذمة لا يُعبأ بشأنهم أصلًا لا في الملّة ولا في الفلسفة. فالفرقة الأولى حصروا السعادة في الحكمة والشجاعة والعفّة والعدالة ويقولون إنّ من حصل له هذه الأمّهات الأربعة يصل إلى السعادة بعد خلاصها عن الكدورات الطبيعية وتقدّسها عن تلوّثات الهيولانية. والفرقة الثانية يقولون إنّ السعادة التامّة للإنسان بحيازته رتبة استعمال الشرائع النبوية بالأبدان والاستنارة بالأنوار الإلهية في جميع الأزمان، فيصير جامعًا لشرف الدارين ويلتحق في الأخرى بزمرة الملإ الأعلى ويحصل له المعاد الأشرف ويدخل في ﴿الَّذِينَ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمْ [٧أ] مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا﴾ [سورة النساء، ٦٩/٤].

[٣٤] ولـمّا كان العلوم قسمين بدنية وروحانية، وقد مرّ أقسام الروحانية. أمّا الأولى أصولها أربعة: الزراعة للمطعم والحِياكة للملبس والبِناء للمسكن والسياسة لانتظام التأليف والاجتماع. وما سوى هذه خادمة لها كالحِدادة تخدم الزراعة والحِلاجة والغزل يخدم الحِياكة والنِجارة تخدم البناء والكتابة والحساب تخدم السياسة. ثمّ إنّ السياسة أربع مراتب: الأولى وهي العليا سياسة الأنبياء وحكمهم على ظواهر الخاصّة والعامّة وبواطنهم. والثانية الخلفاء والملوك والسلاطين وحكمهم على ظواهر الخاصّة والعامّة. والثالثة العلماء الذين هم ورثة الأنبياء وحكمهم على باطن الخاصّة فقط، ولا يرتقي فهْم العامّة إلى الاستفادة منهم وأيضًا لا ينتهي قوتهم إلى التصرّف في ظواهرهم. والرابعة الوعّاظ وحكمهم على بواطن العامّة فقط.

[35] Mutluluk ve yetkinliğin nasıl bir şey olduğunu ve faziletli amellerin neler olduğunu öğrendiğine göre erdemlerin kısımları ve bölümlerini anlatmaya başlayalım. Müellif dedi ki: **Her bir temel erdemin**, yani üç temel erdem olan hikmet, iffet ve şecaatin **kısımları vardır**, yani zikedilen bu temel erdemlerin çokça sonuçları vardır ve onların çeşitleri çokluk bakımından kuşatılamayacak ve sayı bakımından da sınırlandırılamayacak durumdadır. Bununla birlikte müellif bu tali erdemlerin en bilinen ve en yaygın olanlarını saymıştır.

[36] **Hikmet erdeminin** şubeleri **yedi tanedir**. **Birincisi,**[1] **zihin açıklığı**dır, bu, **nefs-i nâtıkanın** kıyasın öncüllerinden **aradığı sonucu,** sonuçlara ulaşmasını engelleyecek bir **karışıklığa** ve bocalamaya **düşmeksizin çıkarsama istidadıdır**. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbinden bir nûr üzerinde değil midir*?" (Zümer, 39/22). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Allah mahlukâtını bir karanlık içinde yarattı. Sonra üzerlerine kendi nurundan serpti. Bu nur, kimlere isabet ettiyse onlar hidayeti buldular, kimlere de isabet etmediyse onlar sapıttılar.*"[2] es-Sened'in [Seyyid Şerif Cürcânî] söylediğine göre "zihin iç ve dış duyuları kapsayan güçtür,[3] akıl ise iyi ile kötüyü ayrıştıran güçtür". Bilmelisin ki zihin açıklığı, erdemlerden biri olduğuna ve her bir erdemin de iki tarafının olduğu ortaya çıktığına göre bunun da tefrit ve ifratı vardır. Şöyle ki, bunun tefrit tarafı, sonuçlara varma hususunda ya doğuştan gelen bir eksiklikten ya da sonradan böyle bir huy edinilmesinden dolayı nefste meydana gelen kapalılıktır. İfrat tarafı ise hedef sınırının ötesine geçen zihin sıçramasıdır ki bu durumda hedef, zihnin vurduğu noktanın altında kalır ve zihin hedefin kendisine isabet etmiş olmaz. Bunun örneği, mahareti olmayan kimsenin düşünce ürettiğini iddia etmesidir.

1 [Îcî metninin] bazı nüshalar[ın]da 'birincisi' ifadesi yoktur, benzeri diğer yerlerde de aynı durum geçerlidir (T).
2 Tirmizî, "İmân", 18.
3 Bkz. Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, "zihin" maddesi.

[٣٥] وإذا عرفت حال السعادة والكمال وفضائل الأعمال فلنشرع في ذكر شعبها وفروعها. قال المصنّف **ثم لكلّ فضيلة** عن الفضائل الثلاث أعني الحكمة والعفة والشجاعة **شعب،** أي آثار كثيرة منشؤها الفضائل المذكورة وأنواعها كثيرة لا تكاد تحصى كثرةً ولا تحصر عدةً لكن المصنّف عدّ منها ما هو الأظهر والأشهر.

[٣٦] **فللحكمة سبع** شعب، **الأولى**[١] **صفاء الذهن وهو** عبارة عن **استعداد النفس** الناطقة **لاستخراج المطلوب** من مقدّمات القياس **بلا تشويش** واضطراب يَمْنَعانها عن الوصول إلى المطالب. قال الله تعالى: ﴿اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلاَمِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ﴾ [سورة الزمر، ٢٢/٣٩]. وقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «إن الله خلق خلقه في ظلمة فألقى عليهم من نوره فمن أصابه من ذلك النور اهتدى ومن أخطأه ضلّ».[٢] والذهن على ما ذكره السند[٣] ‘‘هي قوّة يشمل الحواسّ الظاهرة والباطنة،[٤] والعقل قوّة مميّزة بين الحسن والقبيح.’’ واعلم أنّ صفاء الذهن لـمّا كان من الفضائل وقد ثبت أنّ لكلّ فضيلة طرفان، فطرف تفريطه الظلمة الحادثة في النفس إمّا بسبب ما حصل في جبلّية من القصور في استنباط النتائج أو لتعوّده بذلك، وطرف إفراطه التهاب الذهن المتجاوز عن قدر المطلوب فيقع المطلوب دون مرماه وليس هذا في شيء من الإصابة إلى المطلوب، كما زعم من لا خبرة له باستعمال الأفكار.

---

١ حاشية الشارح: ‘‘وفي بعض النسخ لم يوجد لفظ ’الأولى‘، وكذا فيما عداه من نظائره’’، و: ٧أ.
٢ سنن الترمذي ، الإيمان ١٨.
٣ كتب الشارح في نسخة المؤلّف ’البند‘ بدلًا عن ’السند‘ سهوًا، و: ٧أ؛ ويعني به السيّد الشريف الجرجاني.
٤ راجع إلى التعريفات للسيّد مادّة الذهن، (محقق).

[37] İkincisi, anlayış düzgünlüğüdür. Bu, gerektirenden gerekene,[1] yani zihnin gerektirenin tasavvurundan gerekenin tasavvuruna **doğru bir şekilde geçiş yapma**sı**dır**. Hz. Ali (r.a.) der ki: "Anlayışı olan kimse ilmin temeline iner." Zira insan, "anlama" denilen ve bir şeyden diğerine geçme özelliğine sahip bir güç üzere yaratılmıştır. Bu güçten istenilen neticenin çıkmaması, zihnin esas itibariyle neticeye hiç geçiş yapamamasından veya geçiş yapsa da varılmayacak şeye geçiş yapmasındandır. Bu ise ya çocukluktan itibaren kavrayış aracından yoksun olma gibi bu işlevi sağlayan şartların olmamasından ya da sonradan ortaya çıkan aptallık gibi birtakım engellerin varlığından kaynaklanır. Bundan dolayı esasen anlayış, insanda doğuştan olan bir şeydir, anlayışa engel bir durumun olması ise bir afet sebebiyledir. İslâm'ın kalbi Hz. Muhammed'den (a.s.) sâdır olan şu söz, seni bu yargının doğruluğuna iletir: "*Her doğan, fitrat üzerine doğar. Sonra, anne babası onu Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar*."[2] Hadiste geçen bu fıtrat, "İslâm fıtratı" olsa bile bundan, ima yoluyla, anlayışın fıtrîliği de çıkarılabilir. Çünkü fıtrat, anlayışın fıtrîliğini de gerekli kılar, bunu da böyle bilesin. Bil ki, anlayış düzgünlüğü ortadır, bunun tefriti yavaş anlamadır; yani, geç kavramanın kişide bir meleke olmasıdır. Bunun ifratı yakinî bilgide sağlamlıktan ve hükümlerde muhkemlikten yoksun bir şekilde hayal gücünün aşırıp kaçırma yoluyla süratli çalışmasıdır. Zamane ulemâsının çoğu bu durumu bir erdem sandığından dolayı bilginin husûle gelmesine engel olan böyle bir reziletle malûldür. Bu ise hayal gücünün süratli oluşuyla anlayış düzgünlüğünü ayrıştıramadıklarından dolayıdır.

[38] Üçüncüsü zekiliktir. Bu, sonuçları çakma hızıdır, yani zihnin öncüllerden sonuçlara intikal etme süratidir. "*Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir*" (Nûr, 24/35) âyeti bu erdemle tevil edilir. Bilesin ki zekilik sezgiye yakındır ve hikmetin ikinci erdeminden daha özeldir. İkinci erdem ise birinciden daha özeldir. Dolayısıyla zekilik, kesinlikle birinciden daha özeldir.

---

1 [Îcî metninin] bazı nüshalar[ın]da burası "gerektirenlerden gerekenlere" şeklindedir (T).
2 Buhârî, "Cenâiz", 92.

[٣٧] والثانية جودة الفهم وهي عبارة عن **صحّة الانتقال** أي انتقال الذهن **من** تصوّر **الملزوم إلى** تصوّر **اللازم.**[١] قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: ''من فهم علم غور العلم.'' وذلك لأنّ الإنسان مجبول على قوّة مسمّاة بالفهم من شأنها الانتقال من شيء إلى آخر، ولا تتخلّف عنها هذا الأثر إلا بأن لا ينتقل أصلًا أو بأن ينتقل لكن إلى ما لا انتقال إليه، إمّا لانتفاء شرائطه كما في حالة الطفولية الفاقدة لآلة الفهم أو لوجود الموانع كما في الغباوة العارضة. لذلك فإنّ الفهم في الإنسان جِبلّي وإنّ خلافه لآفة. ويُرشدك إلى صحّة هذا الكلام ما صدر عن صدر الإسلام محمّد سيّد الأنام عليه الصلاة والسلام من قوله: «كلّ مولود يولد على الفطرة إلا أنّ أبواه يُهَوِّدانه ويُنَصِّرانه ويُمَجِّسانه.»[٢] وهذه الفطرة وإن كانت فطرة الإسلام إلا أنّها يُفْهم منها حال فطرة الفهم بطريق الإشارة لأنّها مستلزمة لفطرة الفهم، فافهم. واعلم أنّ جودة الفهم هي الوسط وتفريطها الإبطاء وهي أن يكون تأخّر الفهم ملكةً لصاحبها، وإفراطها سرعة التخيّل على سبيل الاختطاف بلا إتقان في الإيقان وإحكام في الأحكام. وأكثر العلماء في زماننا هذا مخطؤن في كونها رذيلة مانعة عن التحصيل حيث يظنّونها فضيلة. وذلك لعدم فرقهم بين سرعة [٧ب] التخيّل وجودة الفهم.

[٣٨] والثالثة الذكاء وهو عبارة عن **سرعة اقتداح النتائج،** أي سرعة انتقال الذهن من المقدّمات إلى النتيجة ويؤوَّل به قوله تعالى: ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ﴾ [سورة النور، ٣٥/٢٤]. واعلم أنّ الذكاء قريب من الحدس وأخصّ من الفضيلة الثانية التي هي أخصّ من الأولى فيكون أخصّ من الأولى قطعًا.

---

١ حاشية الشارح: ''وفي بعض النسخ من الملزومات إلى اللوازم''، و: ٧أ.
٢ صحيح البخاري، الجنائز٩٢ .

Bu erdem ortadır ve bunun tefriti geri zekâlılıktır. Geri zekâlılık ya sonlu ya da sonsuzdur. Sonlu olan, gerektirenden gerekene intikal edememenin veya bunun tersinin [yani gerekenden gerektirene intikal edememenin] ya da kıyasın birinci şeklinin sonuçlarını çıkaramamanın kişide meleke olmasıdır. Sonsuz olan ise söz konusu intikal veya neticeye gitmenin kişide olabileceğinin düşünülmesidir. Bununla birlikte geri zekâlılıktan kasıt, doğuştan gelen zekâ özrü değil, aksine zihnin fikrî alıştırmalarla parlatılmamasından kaynaklanan kazanılmış geri zekâlılıktır. Zihnin alıştırılması, düşüncenin yargısal nispetlerde muhakeme üzerine yoğunlaşmasıyla olur, zira nefs zaten idrak etme yetisi üzere yaratılmıştır ve bu, onun için zor değildir. Nefs için zor olan ve eğitilmesi gereken şey, yargısal ilişkileri mülahaza etmesi ve bunlar hakkında olumlu veya olumsuz sonuca varmasıdır. Çünkü idrak etme türlerinin en zoru ve zihinlere en aykırı olanı budur. Zekiliğin ifratı, basiretsizlik sebebiyle hak dairesinden çıkmak, şeriatın yolundan sapmak ve yolunu kaybetmek demek olan sapkınlıktır. Bu, görünüşte bir fazlalık olsa bile gerçekte bir eksikliktir. Zira eldeki altıncı parmak gibi tamamlanmış bir şey üzerine gelen fazlalık bir eksikliktir. Bu, filozofların "Ahmaklık kurtuluşa güdük kavrayıştan daha yakındır." sözünün özetidir.

[39] Dördüncüsü, tasavvur tamlığıdır. Bu, **eşyayı**, onların hakikatlerini **nasılsalar o ölçüde incelemek**ten ibaret**tir**. Yani varlıkları, dâhil olan hiç bir şeyi dışarıda bırakmadan ve hariç olan hiçbir şeyi de dâhil etmeksizin araştırmaktır. Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Basiretle kavrayan kimseye hikmetin yolu açılır." Bu, mutlak anlamda hikmetin ikinci erdeminden daha özel, üçüncü erdemden ise daha genel bir erdemdir. Çünkü tasavvur tamlığı için zihnin hızlı intikali olmasa da olur, lakin zihnin hızı tasavvur tamlığına muhtaçır, zira muteber olan geçerli intikaldir. Tasavvur tamlığı da bir erdem olduğuna göre onun iki tarafının olması kaçınılmazdır. Tefriti, düşüncenin hedefin bütününü kuşatmada yetersiz olmasıdır, bunun sebebi fıtrî aklın hedefin tamamını ihâta etmedeki kapasite yetersizliğidir. İfrat tarafı, fikrin hedeften ilave şeyleri düşünmeye yönlendirilmesidir, bunun sebebi ise zekânın güçlü bir şekilde akması ve ayrıştırıcı eleştirel gücün, hedefle ilgili olan ve olmayan şeyleri her aşamada beraberinde olan ve kendisine eşlik eden bilgilerden ayrıştırmaktaki yetersizliğidir.

وهو فضيلة متوسّطة وتفريطه البلادة إمّا المتناهية التي تكون عدم الانتقال من الملزوم إلى اللازم أو بالعكس أو عدم استنتاج النتائج من الشكل الأوّل ملكة له، أو غير متناهية بأن يعتبر عليه الانتقال المذكور والاستنتاج المذكور. لكنّ المراد ليس البلادة الخلقية، بل البلادة المكتسبة الحاصلة من عدم تصقيل الذهن ٥ بالرياضيات الفكرية وهي بتسليط الفكر على المحاكمة في النِّسَب الحُكمية، إذ النفس مخلوقة على الإدراك ولا يصعب هو عليها، وإنّما الذي يصعب هو عليها ويرتاض هي بذلك ملاحظة النسب الحكمية والجزم بإثباتها أو نفيها، لأنّ هذا أصعب الإدراكات وأعصاها على الأذهان. وأمّا طرف الإفراط في الذكاء فهو ١٠ الخُبث الذي يجاوز دائرة الحقّ ويخطو عن جادّة الشريعة ويخبِط خبْط عشواء لكونه في بصيرة عمياء، وهو إن كان زيادةً صورةً نقصٌ حقيقةً، لأنّ الزيادة على التَّمام نقصان كالأصبع السادسة في اليد، وهذا حاصل قول الحكماء ''البلاهة أدنى إلى الخلاص من فطانة بتراء.''

[٣٩] والرابعة حسن التصوّر وهو عبارة عن **البحث عن** حقائق **الأشياء بقدر** ١٥ **ما هي عليه،** أي بلا إهمال شيء ممّا هو داخل فيها وإدخال شيء ممّا هو خارج عنها. قال علي بن أبي طالب رضي الله: ''من تبصّر الفطنة ظهرت له الحكمة.'' وهي أخصّ من الثانية مطلقًا وأعمّ من الثالثة؛ لأنّه لا يلزم من حسن تصوّر شيء سرعة الانتقال، لكن يلزم من السرعة حسن التصوّر، إذ المعتبَر هو الانتقال الصحيح. ولـمّا كان حسن التصوّر فضيلة لا جرم يثبت له طرفان. طرف التفريط ٢٠ قصور الفكر عن تعقّل تمام المطلوب وذلك لعدم وفاء الفطرة بإحاطة بتمامه. وطرف الإفراط صرف الفكر إلى تعقّل أمور زائدة على المطلوب وذلك لقوّة جريان الذكاء وقصور القوّة المميّزة الناقدة بين ما يهمّه وما لا يهمّه عن المجاراة معه والمرافقة معه في كلّ شوط.

[40] Beşincisi kolay öğrenmedir, bu **nefsin öğrenmeyi talep ettiği şeyi fazladan bir gayret göstermeden**, ek bir külfete girmeden **idrak etmesidir**. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*İşte Allah, onların kalbine iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir*" (Mücâdele, 58/22). Bu bir erdemdir ve dolayısıyla iki tarafı vardır. Tefriti, hedefe ulaşmanın kişiye neredeyse imkansız olduğu veya zor geldiği şekildeki zor öğrenmedir. Böyle biri, bir hedefe oku atan ancak güç eksikliği sebebiyle oku ulaştıramayan kimse gibidir. İfratı, zihnin ilke ve öncüllerin formlarını tespit etmeksizin sonuca gitmeye davranmasıdır, dolayısıyla hedefin ilkelerinin farkına varmadığından bu kişinin zihninde ancak zan hâsıl olur. Böyle biri, [bir kere] hedefe doğru koşup ulaşmış, ancak yoldaki işaretlere bakmadığı için başka bir keresinde o hedefe ulaşamamış kimse gibidir.

[41] Altıncısı, hıfzetmedir. Bu, apaçık olarak bilinenler yoluyla değil de sonradan bir çabayla **kavranılan sûretlerin korunmasıdır**. Zira apaçık olarak bilinenlerin korunmasına hıfzetme denilmez. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Belleyici kulaklar onu bellesin diye*" (Hâkka, 69/12). Yine buyurmuştur ki "*İşte size vâdedilen cennet! Ki o, Allah'a yönelen, emirlerine riayet edenlere mahsustur*" (Kâf, 50/32). Bu da bir erdemdir ve iki tarafı vardır; tefriti, hedef hususunda kendisinden faydalanılan sûretlerin çıkarsanmasında gaflete düşmektir; ifratı ise asla fayda sağlamayacak şeyleri muhafaza etmeye çalışmaktır.

[42] Yedincisi hatırlamadır. Bu, hıfzedilen bilgilerin, yani korunmuş şeylerin **hazır hale getirilmesidir**. Bu da bir erdemdir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar*" (Bakara, 2/269). Bunun da iki tarafı vardır. Tefriti, gözetilmesi gereken önemli bilgilerin ihmaline sebep olan unutkanlıktır. İfratı, işe yaramaz idraklerle vakit kaybına yol açan bir uğraşıya girmektir. Hatırlama, mutlak anlamda hıfzetmeden daha özel, bir açıdan da hikmetin geri kalan erdemlerinden daha genel bir anlama sahiptir. Daha genel olması açıktır. Onun hıfzetmeden daha özel olması ise şundan dolayıdır: İdrak edilen sûretlerin zaptedilmesi, onların genel anlamda bilinmesi mesabesindedir, geri getirilmeleri de daha ayrıntılı olarak onlarla amel edilmesi mesabesindedir.

[٤٠] والخامسة سهولة التعلّم وهي عبارة عن **قوّة النفس على دَرْك المطلوب بلا زيادة سعي** ومؤنة كلفة. قال الله تعالى: ﴿ أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ﴾ [سورة المجادلة، ٢٢/٥٨]. وهي فضيلة فلها طرفان، تفريطها تصعُّب التعلّم[١] بحيث يتعذّر أو يتعسّر عليه الوصول إلى المطلوب كمن يرمي الغرض ويقف سهمه دونها لنقصان في القوّة. وإفراطها مبادرة القوّة إلى المطلوب بحيث لا يستثبت صور المبادئ والمقدّمات، فلا يوجد في ذهنه المطلوب إلا ظنًّا للغفلة عن مباديه، فصار كمن يعدو إلى المقصد لكن لا يلتفت إلى أمارات الطريق فلا يهتدي إليها مرّة أخرى.

[٤١] والسادسة [٨أ] **الحفظ وهو** عبارة عن **ضبط الصور المدرَكة** الحاصلة بالاكتساب لا بالبديهيات، إذ الحفظ لا يطلق على ضبطها. قال الله تعالى: ﴿وَتَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ﴾ [سورة الحآقة، ١٢/٦٩]. وقال عزّ وجلّ: ﴿إِنَّ هَٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ﴾ [سورة ق، ٣٢/٥٠]. وهو أيضًا فضيلة ولها طرفان، تفريطها الغفلة عن استثبات الصور التي ينتفع بها في المطلوب، وإفراطها العناية بضبط أمور لا ينتفع بها أصلًا.

[٤٢] والسابعة الذُّكْر بالضمّ **وهو** عبارة عن **استحضار المحفوظات** أي الأمور المضبوطة وهو أيضًا فضيلة. قال الله عزّ وجلّ: ﴿وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ [سورة البقرة، ٢٦٩/٢]. فلها طرفان تفريطها النسيان المستلزم لإهمال ما يجب مراعاته من المهامّ، وإفراطها الاستعراض المقتضي لتضييع الأوقات فيما لا يعنيه من المدركات. والذكر أخصّ من الحفظ مطلقًا وأعمّ من البواقي من وجه. أمّا الثاني فظاهر، وأمّا الأوّل فلأنّ ضبط الصور المدركة بمثابة العلم بها إجمالًا واستحضارها بمثابة العمل بها تفصيلًا.

---

١ و: التعليم

[43] Hikmetin bu yedi erdemi hakkında kuşatıcı açıklama olarak şunlar söylenebilir: Öncelikle idrak edilenleri nasılsalar öyle idrak etmek için bunu yapacak olan aletin sağlamlığı, sonra hedefin en iyi şekilde elde edilmesi gerekir. Bunların ilki birinci erdemdir, ikinci zikredilen ise eğer hedefin tahsili kavram düzeyinde ise ikinci erdemdir, hedefin tahsili tasdik düzeyinde ise üçüncü erdemdir. Hedef bu ikisinden daha genel ise bu ya bir hedefin belirginleşmesi ve onun dışındakilerden ayırt edilmesi ile olur ki bu dördüncü erdemdir, ya hedefin kolay bir şekilde elde edilmesidir ki bu beşinci erdemdir, ya idrak edilen sûretin hıfzedilmesidir ki bu altıncı erdemdir ya da tüm sûretlerle ilgilidir ki bu da yedinci erdemdir.

[44] Şecaat erdemininkiler on bir şube**dir**. **Birincisi, ruh yüceliği**, dört şeyi, gelirin giderden fazla olması demek olan **mal biriktirmeyi**, yani zenginliği; zenginliğin zıddı olan **fakirliği**, beden ya da sıfatlar bakımından **büyüklüğü ve** bir de beden ya da sıfatlar bakımından **küçüklüğü önemsiz görmektir**.[1] Kişi sayılan bu dört şeyi önemsiz gördüğünde nefs için uyumlu olan ve olmayan şeylerin üstesinden gelmeye muktedir hale gelir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*De ki: Dünya menfaati önemsizdir*" (Nisâ, 4/77). Hz. Ali der ki: "Ruhunu yücelten arzuları hakir görür." Ruh yüceliği bir erdem olduğuna göre onun da iki tarafının olduğu ortaya çıkar. Bunun tefriti, yukarıda sayılan dört şeyi büyütmek, ifratı, sayılan şeyler dışında kendi varlığını ve kendi varlığı dolayısıyla bahşedilen büyük nimetleri hakir görmektir.

[45] İkincisi, himmeti yüce tutmaktır. Bu, dünyanın mutluluğu ve bedbahtlığına aldırmamaktır. Yani, dünyalık güzelliklere sevinmemek ve helak edici olanlara varıncaya kadar hoş olmayan dünyalıklara karşı da sıkıntı duymamaktır. Allah Teâlâ Firavun'un "*Şimdi elleriniz ile ayaklarınızı tereddüt etmeden çaprazlama keseceğim ve sizi hurma dallarına asacağım!*" (Tâhâ, 20/71) sözüne Hz. Mûsâ'nın kavminin cevabını şöyle anlatmaktadır: "*Onlar: Zararı yok, dediler, (nasıl olsa) biz şüphesiz Rabbimize döneceğiz*" (Şuʿarâ, 50/26). Bir başka yerde de: "*Dediler ki: Öyle ise yapacağını yap! Sen, ancak bu dünya hayatında hükmünü geçirebilirsin*" (Tâhâ, 20/72) [dediklerini haber vermiştir]. Himmeti yüce tutma bir erdem olduğuna göre onun tefriti dünyanın mutluluğuna ve bedbahtlığına aldırmaktır. Bunun ifratı varlık, bilgi ve bunların benzeri büyük nimetlere karşı kayıtsız olmaktır.

---

1 Yani, bu dört özelliğin varlığının ya da yokluğunun kişinin nazarında aynı durumda olmasıdır (T).

[٤٣] ووجه الضبط في هذه الشعب السبع، هو أنّه لا بدّ في تحصيل المدركات على ما هي عليه من جودة الآلة أوّلاً ثم جودة تحصيلها المطلوب والأوّل هو الأولى، والثاني وإن كان في التصوّر فهو الثانية، وإن كان في التصديق فهو الثالثة، وإن كان أعمّ منهما إمّا في تعيين المطلوب وتمييزه عمّا عداه فهو الرابعة، ٥ أو في سهولة حصوله فهو الخامسة، أو في حفظ صورة المدرك فهو السادسة، أو كلّ الصور فهو السابعة.

[٤٤] **وللشجاعة إحدى عشرة** شعبًا، **الأولى كبر النفس وهو** عبارة عن **استحقار** أربعة أمور[١] **اليسار** وهو عبارة عن زيادة الدخل على الخرج وبمعناه الغنى **والفقر** وهو بالعكس من اليسار **والكبر** إمّا في الجثث أو في الصفات ١٠ **والصغار** وهو الهوان إمّا في الجثث أو في الصفات أيضًا. وإذا استحقر هذه الأمور يكون قادرًا على احتمال الأمور الملائمة وغير الملائمة. قال الله تعالى: ﴿قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ﴾ [سورة النساء، ٧٧/٤]. وقال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: ''من كبرت عليه نفسه هانت عليه شهوته.'' ولما كان كبر النفس فضيلة ثبت له الطرفان تفريطه استعظام الأمور الأربعة المذكورة وإفراطه استحقار أمور ١٥ آخر غيرها كاستحقار وجوده وما يتفرّع عليه من النعم العظام.

[٤٥] **الثانية عظم الهمّة وهو** عبارة عن **عدم المبالاة بسعادة الدنيا وشقاوتها،** أي لا يستبشر بالملاءمات الدنيوية ولا يتضجّر على منافراتها الدنيوية حتى الموبقات. قال الله حكاية عن أصحاب موسى في جواب: ﴿فَلَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ [سورة طه، ٧١/٢٠]، ﴿ ٢٠ قَالُوا لاَ ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ﴾ [سورة الشعراء، ٥٠/٢٦]. وفي موضع آخر ﴿فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾ [سورة طه، ٧٢/٢٠]. ولـمّا كان عظم الهمّة فضيلة يكون تفريطه المبالاة بسعادة الدنيا وشقاوتها وإفراطه عدم المبالاة بالنعم العظام كنعمة الوجود ونعمة العلم وغيرهما.

---

١ حاشية الشارح: ''أي يكون وجود هذه الأمور وعدمه عنده على السواء''، و: ٨أ.

[46] Üçüncüsü metanetli olma olarak da adlandırılan **sabırlılıktır. Bu, acı ve korku veren şeylere**, tehlikeli durumlara **karşı dayanma gücüdür**. Bu, öncekiyle beraber birincinin alt dalıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Nice peygamberler vardır ki, beraberinde birçok Allah erleri bulunduğu halde savaştılar da, bunlar, Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik ve zaaf göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever*" (Âl-i İmrân, 3/146). Sabırlılık erdemdir, tefriti kaygı içinde olmadır, ifratı deli cesaretidir.

[47] Dördüncüsü soğukkanlılıktır. Bu, nefsin metanetini koruma melekesiyle birlikte **korku veren şeyler karşısında endişe duymamasıdır** ki böylece kişi öldürücü durumlarda endişeye kapılmaz ve ondan düzensiz fiiller çıkmaz. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz.* (*Ey Peygamber!*) *Sabredenleri müjdele! O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiği zaman: Biz Allah'a aidiz ve biz O'na döneceğiz, derler*" (Bakara, 2/155). Ürkeklik ve köpürmenin, bu erdemin iki tarafı olduğu gizli değildir.

[48] Beşincisi hilimdir. Bu, öfkenin alevlendiği andaki sükûnettir, gerginliğin terkidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Rahmân'ın kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) «Selam!» derler (geçerler)*" (Furkân, 25/63), "*Sen, kötülüğü en güzel bir tutumla sav*" (Mü'minûn, 23/96). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle demiştir: "*Gerçek pehlivan rakibini yere çalan değildir. Bilakis gerçek pehlivan öfkelendiğinde nefsine hakim olan kimsedir.*"[1] Hilmin rezilet tarafları serserilik anlamındaki öfke taşkınlığı ve hamiyetsizlik mânâsındaki tepkisizliktir.

[49] Altıncısı ölçülü olmaktır. Bu, din için **olan düşmanlıklar ve savaşlarda teenni ile davranmaktır**, buna düşünceyi elden bırakmamak da denilir. Bu son üç erdem sabrın alt dallarıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın*" (Bakara, 2/190). Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Düşmanlıkta aşırıya kaçan günah işler." Bunun rezilet tarafları teenniyi elden kaybetmek ve korkaklıktır.

---

1 Buhârî, "Edeb", 102.

[٤٦] **الثالثة الصبر** ويسمّى الثبات أيضًا **وهو** عبارة عن **قوّة مقاومة الآلام والأهوال** والشدائد، والصبر مع ما قبله فرعان للأولى. قال **الله** تعالى: ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا [٨ب] وَاللّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ﴾ [سورة آل عمران، ١٤٦/٣]. والصبر فضيلة وتفريطها الجزع وإفراطها التهوّر.

[٤٧] **الرابعة النجدة وهو** عبارة عن **عدم الجزع عند المخاوف** مع ملكة الثبات للنفس حتى لا يعتريه الجزع عند المهالك ولا تصدر عنه الأفعال الغير المنتظمة. قال الله تعالى: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الأَمْوَالِ وَالأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا للهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ [سورة البقرة، ١٥٦/٢-١٥٥]. ولا يخفى أنّ طرفا النجدة الجبن والتهوّر.

[٤٨] **الخامسة الحلم وهو** عبارة عن **الطمأنينة** وهي ترك الشَغَب **عند سَوْرَة الغضب.** قال الله تعالى: ﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلاَمًا﴾ [سورة الفرقان، ٦٣/٢٥]، ﴿اِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةَ ﴾ [سورة المؤمنون، ٩٦/٢٣]. ومن كلام رسول **الله** صلّى **الله** عليه وسلّم «ليس الشديد بالصرعة إنّما الشديد الذي يملك نفسه عند الغضب.»[١] وطرفا الحلم الغضب أعني السفه والخمود أعني عدم الحميّة.

[٤٩] **السادسة السكون وهو** عبارة عن **التأنّي في الخصومات والحروب** الشرعية ويسمّى عدم الطيش أيضًا. وهذه الثلاث من تفاريع الصبر. قال الله تعالى: ﴿ وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ﴾ [سورة البقرة، ١٩٠/٢]. وقال علي بن أبي طالب رضي **الله** عنه: ”من بالغ في الخصومة أثِمَ.“ وطرفا السكون الطيش والجبن.

---

١ صحيح البخاري، الأدب١٠٢ .

[50] Yedincisi tevazudur. Bu, fazilet sahipleriyle mal ve mevki bakımından kendinden aşağıda olanları kendinden üstün bilmektir. Bunun şartı, riyâ için değil de Allah için erdemler ve yetkinlikler hususunda kendi mertebesini onların mertebesinin altına yerleştirmektir. Bu erdem, büyük ve küçük olmayı önemsiz görmeye râcidir. Dolayısıyla bu durumda tevazu, ruh yüceliğinin alt dallarından biri olur. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Sana uyan müminlere (merhamet) kanadını indir*" (Şuʻarâ, 26/215). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Allah için mütevazi olanı Allah yükseltir*."[1] Hz. Ali (r.a.) der ki: "Müminin süsü tevazudur." Bilmelisin ki bunun aşırı uçları kibir ve dalkavukluktur.

[51] Sekizincisi gayretliliktir. Bu, güzel bir şekilde yâd edilmeyi gerektiren büyük ve önemli şeylere ulaşma isteğidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*İşte onlar, iyiliklere koşuşurlar ve iyilik için yarışırlar*" (Mü'minûn, 23/61). Bunun iki tarafı hayırlı işlere karşı tembel olmak ve herkese üstün olma çabasıdır.

[52] Dokuzuncusu yüklenmedir. Bu, nefsin güzel işlerde yorulmasıdır. Nefsin yorulması için güzel bir şekilde yâd edilmeyi kazanma isteği olmalıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz*" (Ankebût, 29/69), "*Ey insan! Şüphe yok ki sen Rabbine karşı çaba üstüne çaba göstermektesin; sonunda O'na varacaksın*" (İnşikâk, 6/84). Bunun aşırı uçları iyilikleri elde etmede tembellik göstermek ve bütün güzelliklerin kendisinin olmasını isteyecek kadar tamahkârlığı ileriye götürmektir ki bu da imkânsızdır.

[53] Onuncusu namusu korumadır. Bu, kişinin ailevî ve dinî değerleri töhmetten korumasıdır. Bunda da bir önceki erdemde geçtiği gibi bir istek olmalıdır, böylece bu son iki erdem yürekliliğin neticeleri durumunda olmaktadır. Resûl-i Ekrem (a.s.) buyurmuşlardır ki: "*Töhmet mevkilerinden kaçının!*"[2] Bunun tefriti kıskançlığın eksikliği iken ifratı, kişinin eşini ihrama girmekten korumak için hacca gitmesine engel olması gibi, kıskançlığın dinin teşvik ettiği bir konuda tutuculuğa yol açmasıdır.

---

1 Müslim, "Birr", 69.

2 Suyûtî, *el-Câmiʻu'l-kebîr*, I, 817.

[٥٠] **السابعة التواضع وهو** عبارة عن **استعظام ذوي الفضائل ومن دونه في المال والجاه** بشرط تنزيل مرتبته دون مرتبتهم في الفضائل والكمالات ليكون لله لا للنفاق. وهذه راجعة إلى استحقار الكبر والصغر فيكون من تفاريع كبر النفس. قال الله تعالى: ﴿وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [سورة الشعراء، ٢١٥/٢٦]. وقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «ما تواضع أحدٌ لله إلا رفعه الله.»[١] ومن كلام علي بن أبي طالب رضي الله عنه: "حِلْيَة المؤمن التواضع." واعلم أنّ طرفا التواضع الكبر والتملُّق.

[٥١] **الثامنة الشهامة وهي** عبارة **عن الحرص على مباشرة ما يوجب الذكر الجميل من العظائم.** قال الله تعالى: ﴿أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ﴾ [سورة المؤمنون، ٦١/٢٣]. وطرفاها الكسل عن الخيرات وطلب الفضل على كلّ أحد.

[٥٢] **التاسعة الاحتمال وهو** عبارة عن **إتعاب النفس في الحسنات.** ولا بدّ فيه من الحرص على اكتساب الذكر الجميل ليتعب نفسه في ذلك. قال الله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾ [سورة العنكبوت، ٦٩/٢٩]، ﴿يَا أَيُّهَا الإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلاَقِيهِ﴾ [سورة الإنشقاق، ٦/٨٤]. وطرفاه الكسل عن كسب الحسنات والطمع حتى يريد تحصيل جميع الحسنات لنفسه وذلك غير ممكن.

[٥٣] **العاشرة الحمية وهي** عبارة عن المحافظة على **الحرم والدين من التهمة،** ولا بدّ فيه كما سبق من الحرص المذكور، فيكون كلاهما من آثار الشهامة. قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «اتقوا مواضع التُّهَم.»[٢] وطرفاها نقصان الغيرة وتأديتها إلى الحميّة فيما ندب إليه الشرع كمنع زوجته عن الحجّ لصيانتها عن الإحرام [٩أ].

---

١ صحيح المسلم، البر ٦٩.

٢ الجامع الكبير للسيوطي، ٨١٧/١.

[54] On birincisi yumuşak kalpliliktir. Bu, başka insanların başına gelen acılara üzüntü duymaktır. Fakat bu erdemi gösteren kişiden söz ve fiillerini zora sokan bir dengesizlik çıkmamalıdır ki, üst erdem olan şecaatin uzantıları şecaatle çelişir duruma düşmesin. Yumuşak kalpilikten kastedilenin, sıkıntıya uğrayanın sıkıntısını ortadan kaldırma isteğine karşılık geldiği gizli değildir. Böylece yumuşak kalpliliğin şecaatin bir şubesi olduğu da ortaya çıkmaktadır. Aksi halde yumuşak kalplilik edilgi, şecaat de etki kategorisine dâhil [olacaktır]. Kategori farklılığı ise birinin, diğerinin türü olmasını engeller. Oysa şubenin anlamı onun, bir türü olmasıdır. Resûl-i Ekrem (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Birbirlerine acımakta, birbirlerini sevmekte ve birbirlerine şefkat göstermekte, müminlerin tek bir vücut gibi olduklarını görürsün! (Bu vücudun) bir uzvu muzdarip olduğu takdirde, diğer kısımları da uykusuz kalıp ateşler içinde onun ızdırabını duyarlar.*"[1] Yumuşak kalpliliğin iki tarafı, intikam isteğiyle öfkeye kapılma ve başkasının çektiği eziyetten korku duymaktır.

[55] Bilmelisin ki bazı filozoflar, şecaatin müellifin zikrettiğinden başka bir alt türü daha olduğunu söylemişlerdir. O da affedici olmaktır, bununla gücü olduğu halde intikamı terketmeyi kastediyorum. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Öfkelerini yutarlar ve insanları affederler*" (Âl-i İmrân, 3/134), "*Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir*" (Şûrâ, 20/42), "*Onları affet ve size selam olsun de*" (Zuhruf, 43/89). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurur: "*İnsanlar iyilik yaparsa biz de iyilik yaparız, şayet zulmederlerse biz de zulmederiz, diyerek her hususta başkalarını taklit eden kişiler olmayın! Lakin kendinizi, insanlar iyilik yaparsa iyilik yapmaya, kötülük yaparlarsa zulmetmemeye alıştırın!*"[2], "*Kim infazına (gereğini yapmaya) gücü yettiği halde öfkesini yenerse, Allah onun kalbine, güven ve iman doldurur.*"[3] Bilmelisin ki affetmenin şecaatin türlerinden olması, intikam alacak bir güce sahip olmasından dolayıdır ve intikamı terketmek de ancak rahmet duygusunun onu alıkoyması iledir. Aksi takdirde sadece intikamı terketmek olsa idi bu, şecaatin zıddı olan korkaklığa dahil olurdu. Affın iki aşırı ucu, intikamcı olmak ve dinin hukukuna bile riayet etmeden bağışlayıcı olmaktır.

---

1 Müslim, "Birr", 66.
2 Tirmizî, "Birr", 63.
3 Süyûtî, *el-Câ'miu's-sağîr* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 541.

[٥٤] **الحادية عشر الرقّة وهي** عبارة عن **التأذّي عن أذًى يلحق الغير**، وينبغي أن لا يظهر منه اضطراب في الأفعال والأقوال لئلّا يلزم تنافي الآثار لأمر واحد وهو الشجاعة. ولا يخفى عليك أنّ المراد بالرقّة ما يترتّب عليها من إرادة دفع الأذى عن المتأذّي حتى يظهر كونها من فروع الشجاعة. وإلا فالرقّة من مقولة الانفعال ٥ والشجاعة من قبيل الفعل وتباين المقولتين يمنع كون أحدهما نوعًا من الآخر كما هو معنى الشعبة. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «ترى المؤمنين في تراحمهم وتوادّهم وتعاطفهم كمثل الجسد إذا اشتكى عضو تداعى له سائر الجسد بالسهَر والحمى.»[١] وطرفا الرقّة الغضب بإرادة الانتقام والخوف من أذى الغير.

[٥٥] واعلم أنّ بعضًا من الحكماء ذكر للشجاعة شعبة أخرى غير ما ذكره ١٠ المصنّف وهو العفو أعني ترك الانتقام مع القدرة. قال الله تعالى: ﴿وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾ [سورة آل عمران، ١٣٤/٣]، ﴿فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللهِ﴾ [سورة الشورى، ٤٠/٤٢]، ﴿فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ﴾ [سورة الزخرف، ٨٩/٤٣]. وقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «لا تكونوا إمَّعَةً تقولون إن أحسن الناس أحسنًّا وإن ظلموا ظلمنا ولكن وَطِّنُوا أنفسكم إن أحسن ١٥ الناس أن تحسنوا وإن أساؤا فلا تظلموا.»[٢] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «من كظم غيظه وهو يقدر على إنفاذه ملأ الله قلبه إيمانًا وأمنًا.»[٣] واعلم أنّ كون العفو من فروع الشجاعة باعتبار القدرة على الانتقام، وإنّما ترك الانتقام لمدافعة الرحم إيّاه، وإلا فمجرّد ترك الانتقام مندرج في الخوف المقابل للشجاعة. وطرفا العفو الانتقام والعفو عن حقوق الشرع.

---

١ صحيح المسلم، البر ٦٦.

٢ سنن الترمذي ، البر ٦٣.

٣ السيوطي، الجامع الصغير (دار الكتب العلمية، بيروت)، ٥٤١.

[56] İffetinkiler de şecaatin alt erdemleri gibi **on birdir**. **Birincisi hayâdır. Hayâ, nefsin** dinen, aklen ve örfen **çirkin olan fiilleri işleme korkusuyla kendisini alıkoymasıdır**. Dinen çirkin olan, yapıldığında cezayı mûcib kılan şeydir ve bunların dine nisbet edilme sebebi aklın bunları bilme yolunun olmamasıdır. Bunları işleyen kimseye "günahkâr" denilir. Çirkin fiillerin ikincisi, insan tabiatına uymayan ya da aklî bakımdan bir çirkinliği gerektiren fiillerdir ve bu anlamda bunlar hakkında hüküm verecek olan yalnızca akıldır, o sebeple bunlar akla nispet edilmiştir. Bunları işleyen kimseye "deli" denilir. Çirkin fiillerin üçüncüsü, işleyenin yerildiği fiillerdir. Bunlar ancak ilgili örfü bilenlerin vâkıf olacağı fiillerdir ve dolayısıyla bu örfe nispet edilmiştir. Buna yeltenen kimseye "ahmak" denilir. Hayâ sahibinin bu vasıfların varlığından uzak duracağı ve bu tür işlerden yüz çevirmekte imanın hayâya yardım edeceği açıktır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) "*Hayâ, imanın bir şubesidir*"[1] buyurmuştur ki kastedilen, hayânın imanın neticelerinden biri olduğudur. Yine Resûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur: "*İnsanların peygamberlik sözlerinden elde ettikleri hakikatlerden birisi şudur: Utanmıyorsan dilediğini yap!*"[2] Hz. Ali (k.v.) şöyle der: "İnsanlar hayâ elbisesi giyenin kusurunu göremez." Hayânın da iki tarafının olduğu açıktır, hayânın ifratı korku ve pısırıklık, tefriti ise yüzsüzlük ve arsızlıktır.

[57] İkincisi sabırlılıktır. Bu, nefsin kötü arzulara tâbi olmaktan korunmasıdır. Yüce Allah buyurmuştur ki: "*Buna* (*bu güzel davranışa*) *ancak sabredenler kavuşturulur*" (Fussilet, 41/35), "*Elbette sabırlı davrananlara yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını vereceğiz*" (Nahl, 16/96). Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: "Sabır üzere ol. Bedende başın yeri ne ise imanda da sabrın yeri odur." Bilmelisin ki sabrın iki türü vardır, biri istenmeyene karşı sabırdır, diğeri ise istenen şeye sabırdır. Sabrın bu şekildeki tasnifi, Hz. Ali'den (k.v.) nakledilmiştir. Buna göre sabrın birinci kısmı şecaatin alt dallarındandır ve bu metanet kavramıyla belirginleşmiştir. Sabrın ikinci kısmı ise iffetin alt dallarındandır. Müellif bu farka işarete etmek için birincide elem ve korku veren şeylere karşı direnme ifadesini, ikincide kötü arzulara tâbi olma ifadesini zikretmiştir. Sabrın da iki tarafı vardır, tefriti şehvetperestlik, ifratı da ruhban hayatı yaşamadır.

1 Buhârî, "Îmân", 3.
2 Buhârî, "Edeb" 78.

[٥٦] **وللعفة إحدى عشرة** شعبًا كما للشجاعة. **الأولى الحياء وهو** عبارة عن **انحصار النفس خوف ارتكاب القبائح** الشرعية أو العقلية أو العرفية. والأولى ما يستحقّ العقاب عليه، وإنّما نسب إلى الشرع لعدم مجال للعقل على الوقوف عليه، والمرتكب عليه يسمّى الفاسق. والثانية ما لا يلائم الطبع أو ما[1] يوجب المفسدة
٥ عقلًا، والحاكم في هذا المعنى العقل لا غير ولهذا نسب إليه، والمباشر له يسمّى المجنون. والثالثة ما يُذمّ فاعله ولا يقف عليه إلا أهل العرف، ولهذا نسب إليه. والمقدِم عليه يسمّى الأبله. ولا يخفى أنّ صاحب الحياء ينقبض عن وجود هذه الألقاب فيه ويعين على الحياء في الإعراض عن هذه الأمور الإيمان كما قال عليه الصلاة والسلام: «الحياء شعبة من الإيمان.»[2] أي أثر من آثاره المترتّبة عليه. وقال
١٠ عليه السلام: «إنّ ممّا أدرك الناس من كلام النبوّة الأولى إذا لم تستحي فاصنع ما شئت.»[3] وقال علي كرّم الله وجهه: ''من كساه الحياء ثوبَه لم يَرَ الناسُ عيبَه.'' ولا يخفى أنّ للحياء طرفين إفراطها الخوف والجبن وتفريطها الوقاحة والخلاعة.

[٥٧] **والثانية الصبر وهو** عبارة عن **حبس النفس عن متابعة الهوى**. قال الله تعالى: ﴿وَمَا يُلَقَّاهَا إِلاَّ الَّذِينَ صَبَرُوا﴾ [سورة الفصلت، ٣٥/٤١]، ﴿وَلَنَجْزِيَنَّ
١٥ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [سورة النحل، ٩٦/١٦]. قال علي رضي الله عنه: ''عليك بالصبر فإنّ الصبر من الإيمان بمنزلة الرأس من الجسد.'' واعلم أنّ الصبر صبران، صبر على ما يكره وصبر على ما يحبّ. وهذا التقسيم [٩ب] على هذا الوجه مأثور من علي كرّم الله وجهه. فالقسم الأوّل من فروع الشجاعة وقد يخصّ باسم الثبات، والقسم الثاني من فروع العفّة وللإشارة
٢٠ إلى هذا الفرق ذكر المصنّف في الأوّل مقاومة الآلام والأهوال وفي الثاني متابعة الهوى. وللصبر أيضًا طرفان تفريطه اتباع الهوى وإفراطه الترهّب.

---

١ و: ما لا.
٢ صحيح البخاري، الإيمان ٣.
٣ صحيح البخاري، الأدب ٧٨.

[58] Üçüncüsü arzuları dizginlemektir. Bu, şehvet alevlendiğinde nefsin sükûneti elden bırakmamasıdır. Bunun için de metanet melekesinin hâsıl olması gereklidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Sakın onlardan bazı sınıflara verdiğimiz dünya malına göz dikme*" (Hicr, 15/88). Bunun da iki tarafı vardır, tefriti azgınlık, ifratı şehevî duyarsızlıktır.

[59] Dördüncüsü malını temiz tutmaktır ki buna "hürriyet" de denilir. **Bu**, **herhangi bir itibarsızlığa düşmeksizin ve** başkasına da **zulmetmeksizin malı kazanmaktır**. Eserin bazı nüshalarında alçalma anlamında "hevân" kelimesi geçer ki doğrusu burada olan şeklidir. Zira bu kelimeyle bu erdemin tefrit tarafının olumsuzlanması kastedilmiştir ki tefriti, kazancın, namusa leke sürme ve kişiliği ayaklar altına alma neticesine yol açan adi işlerden temin edilmesidir. Bunun gibi "zulmetmeksizin" sözü de bunun ifratını olumsuzlamak içindir. Bu ise hâneye giren kazancın temizliğine işarettir. Bu erdemde yapılan harcamanın da temiz olmasına işaret etmek lazım geldiğinden müellif dedi ki **ve** nezâhet, bir de **onu güzel yerlerde harcamaktır.** Bu aynı zamanda cimrilikle savurganlık arasındaki orta bir durumdur. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Sizden birinizin bir ip alıp da bir demet odun bağlayarak getirip satması ve böylece Allah Teala'nın o kulun şerefini şuna buna yüz suyu dökmekten esirgemesi, elbette ister versinler ister vermesinler insanlardan dilenmesinden hayırlıdır.*"[1] Hz. Ali (r.a.) demiştir ki: "Bana, dağ tepelerindeki bir kayayı yarmak insanlara minnet etmekten daha hoş gelir.", "Kendisini değersiz gören, helalinden kazanan, vicdanı temiz, ahlâkı güzel olan, malının fazlasını infak eden ve lüzumundan fazla konuşmayan kimseye müjdeler olsun!" Nezâhetin iki tarafı vardır, ifratı harcarken savurganlık ve kazanırken haksızlık, tefriti kazanmaktan aciz olmak ve harcarken cimrilik etmektir.

[60] Beşincisi kanaattir. Bu, harcamaları yeterli miktarda yapıp orta yollu olmak ve yiyecek, giyim kuşam gibi gereçlerde sade olmak**tır**. Bunun özü, gelir ve gideri dengeleyebilmektir. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Müslüman olan, yeterli geçime sahip kılınan, Allah'ın kendisine verdiklerine kanaat etmesini bilen kurtulmuştur.*"[2],

1 Buhârî, "Zekât", 50; İbn Mâce, "Zekât", 25.
2 Müslim, "Zekât", 125; Tirmizî, "Zühd", 35.

[٥٨] **الثالثة الدَّعة وهي** عبارة عن **السكون عند هيجان الشهوة** ولا بدّ فيها من حصول ملكة التثبّت. قال الله تعالى: ﴿وَلاَ تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ [سورة الحجر، ١٥/٨٨]. ولها أيضًا طرفان تفريطه الفجور وإفراطه الخمود.

٥ [٥٩] **الرابعة النزاهة** وقد يسمّى بالحريّة **وهي** عبارة عن **اكتساب المال من غير إهانة ولا ظلم** إلى الآخر، وفي بعض النسخ من غير مهانة وهي بمعنى الهوان والصحيح هذا، إذ المراد بيان سلب جانب التفريط وهو أن يكون من مكاسب دنيّة مستلزمة لهتك العرض وسقوط المروّة، كما أنّ قوله ''ولا ظلم'' سلب جانب الإفراط، هذا بيان طيب المدخل. ولمّا وجب في النزاهة من طيب المصرف أيضًا

١٠ قال **وإنفاقه في المصارف الحميدة** وهذا أيضًا وسط بين البخل والسرف. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «لَأن يأخذ أحدكم حبله فيأتي بحُزْمَة حَطَب على ظهره فيبيعها فيكفّ الله وجهه خير له من أن يسأل الناس أعْطَوْه أو مَنَعوه.»[١] وقال علي رضى الله عنه: ''لَنَشرُ الصخر من قُلَل الجبال أحبّ إليّ من منن الرجال.'' وقال رضي الله عنه: ''طوبى لمن ذلّ في نفسه وطاب كسبه وخلصت سَريرتُه وحسُنت

١٥ خليقتُه وأنفق الفضل من ماله وأمسك الفضل من قوله.'' وطرفا النزاهة[٢] الإسراف والجور إفراطًا والعجز عن الكسب والبخل عن الإنفاق تفريطًا.

[٦٠] **الخامسة القناعة وهي** عبارة عن **الاقتصار على الكفاف** والتساهل في أسباب المعيشة، وحاصله تسوية الدخل مع الخرج. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «قد أفلح من أسلم ورُزق كَفافًا وقَنَّعَه الله بما آتاه.»[٣] وقال صلّى الله عليه وسلّم:

---

١ صحيح البخاري، الزكوة ٥٠؛ سنن ابن ماجة ، الزكوة ٢٥.

٢ كتب الشارح في نسخة المؤلف 'الجور' سهوا، و: ٩ب، (محقق).

٣ صحيح المسلم، الزكوة ١٢٥؛ سنن الترمذي ، الزهد ٣٥.

"*Gerçek zenginlik, mal çokluğu değil, gönül tokluğudur*"[1], "*Allah'ın sana verdiğine razı ol ki insanların en zengini olasın.*"[2] "Kanaat tükenmez bir maldır." sözü de Hz. Ali'nin sözlerindendir. Yine Hz. Ali (r.a.) şöyle der: "Mülk olarak kanaat, nimet olarak da güzel ahlâk yeter." Müeyyidüddin et-Tuğrâî ise şöyle demiştir:

"Kanaat hazinesinin üzerine titrenilmez, onu korumak için yardımcı ve dosta ihtiyaç da olmaz."

[61] Kanaatin de iki tarafı vardır, mal tutkusu tefritidir, geçim temininde açlığa bile yol açabilen tembellik ifratıdır.

[62] Altıncısı vakardır. Bu, nefsin istenilen şeyleri elde etmede teenni içinde olmasıdır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Acele şeytandan, teenni Rahmân'dandır*"[3], "*Bir kimse teenni ile hareket ederse isabet eder veya isabet edeyazar. Kim de acele ederse hata eder veya hata edeyazar.*"[4] Çünkü işlerde teenni ile hareket etmek, doğru görüşün ortaya çıkmasına sebeptir, dolayısıyla bu, Rahmân'ın ilham ettiği şeylerdendir, acele ise bunun zıddıdır ve o da şeytanın ilhamlarındandır. Vakarın da iki tarafı vardır, acelecilik tefritidir, acizlik de ifratıdır.

[63] Yedincisi uyumluluktur. Bu, nefsin bir güzele ulaştıran şeylere hüsn-i kabul ile boyun eğmesidir, bu güzel şey dinen, aklen ya da örfen olabilir. Buna "itaatkârlık" da denilir. Bunun özü nefsin sayılan türdeki fiilleri kolaylıkla yapabilmesidir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Ona yumuşak söz söyleyin*" (Tâhâ, 20/44), "*Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi*" (Âl-i İmrân, 3/159). Tevrat'ta ise şöyle geçer: "Uyumluluk her hikmetin başıdır." Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Uyumluluktan mahrum olan hayırdan mahrum olur*"[5], "*Şüphesiz Allah refîktir, uyumlu olmayı sever.*"[6] Katı yüreklilik ve kabalık tefrit bakımından, hayır demekten aciz olmak ise ifrat bakımından bu erdemin iki tarafıdır.

1 Buhârî, "Rikâk", 15; İbn Mâce, "Zühd", 9.
2 İbn Mâce, "Zühd", 24.
3 Tirmizî, "Birr", 65.
4 Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, (Kahire, Dârü'l-Harameyn, h. 1415), III, 259.
5 Müslim, "Birr", 74, 76; İbn Mâce, "Edeb", 9.
6 Müslim, "Birr", 77.

«ليس الغنى من كثرة العرض ولكنّ الغنى غنى النفس.»[1] وقال صلّى **الله** عليه وسلّم: «ارض بما قسم **الله** لك تكن أغنى الناس.»[2] ومن كلام علي رضي **الله** عنه: ''القناعة مال لا ينفد.'' وقال رضي **الله** عنه: ''كفى بالقناعة مُلكًا وبحسن الخلق نعيمًا.'' وقال مؤيّد الدين الطغرائي:

٥ كَنْزُ القَناعَةِ لا يُخْشَى عَلَيْه وَلا … يُحْتاجُ فيه إِلى الأَنْصارِ وَالخَول

[٦١] وطرفا القناعة الحرص تفريطًا والتكاسل عن المعاش حتى يؤدّي إلى المخمصة إفراطًا.

[٦٢] السادسة الوقار وهو عبارة عن **التأنّي في التوجّه نحو المطالب.** قال النبيّ صلّى **الله** عليه وسلّم: «العجلة من الشيطان والتأنّي من الرحمن.»[3] وقال ١٠ صلّى **الله** عليه وسلّم: «من تأنّى أصاب أو كاد ومن عجل أخطأ أو كاد.»[4] وذلك لأنّ التأنّي في الأمور سبب لظهور الرأي الصواب فيكون من ملهَمات الرحمن والعجلة بضدّ ذلك فتكون من ملهَمات الشيطان [١٠أ]. وطرفا الوقار العجلة تفريطًا والعجز إفراطًا.

[٦٣] السابعة الرفق وهو عبارة عن **حسن الانقياد لما يؤدّي إلى الجميل** إمّا ١٥ الشرعي وإمّا العقلي وإمّا العرفي، ويسمّى أيضًا الديانة وحاصله سهولة النفس على مباشرة مثل هذه الأفعال. قال **الله** تعالى: ﴿فَقُولاَ لَهُ قَوْلاً لَيِّنًا﴾ [سورة طه، ٤٤/٢٠] وقال **الله** تعالى: ﴿وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لاَنْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ [سورة آل عمران، ١٥٩/٣]. وفي التورية ''الرفق رأس كلّ حكمة.'' ومن كلام النبيّ صلّى **الله** عليه وسلّم: «من يُحرَم الرفق يُحرَم الخير.»[5] وقال صلّى **الله** عليه وسلّم: «إنّ ٢٠ **الله** رفيق يحبّ الرفق.»[6] وطرفا الرفق الغِلظة والفظاظة تفريطًا والعجز إفراطًا.

---

١ صحيح البخاري، الرقاق ١٥؛ سنن ابن ماجة ، الزهد ٩.
٢ سنن ابن ماجة ، الزهد ٢٤.
٣ سنن الترمذي ، البر ٦٥.
٤ طبراني، المعجم الأوسط، (دار الحرمين، القاهرة، ١٤١٥)، ٢٥٩/٣.
٥ صحيح المسلم، البر ٧٤، ٧٦؛ سنن ابن ماجة ، الأدب ٩.
٦ صحيح المسلم، البر ٧٧.

[64] Bilmelisin ki bazı bilginler iffetin şubelerini on iki yapmış, uzlaşıyı da bunlardan biri olarak saymış ve onu, nefsin görüşlerin çeliştiği durumlarda gücü yettiği oranda hoşgörülü davranması şeklinde tanımlamışlardır. Ancak bu da nihayetinde uyumluluk erdemine tâbi olduğundan -Allah rahmet eylesin- müellif ona yer vermemiştir.

[65] Sekizincisi hâl ve gidişçe iyi olmak, yani iyi bir yol üzere olmaktır. Bu, **nefsin kendisini yetkinleştirecek şeylere rağbet etmesidir**. Bu eğer din kurallarına göre ise ne âlâ, yok eğer akıl ve örf temelinde ise böyle bir yolun dine aykırı olmaması gerekir. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Hâl ve gidişçe iyi olmak, teenni ve itidal peygamberliğin yirmi dört cüzünden biridir*."[1] Bunun da iki tarafı vardır, iyi sayılan şeylerden geri durmak tefritidir, ifratı da iyi sayılan şeyleri elde etmede zihnin hinlik yapmasıdır.

[66] Dokuzuncusu vera'dır. Bu, din, akıl ve mürüvvetle örtüşen **güzel fiillere sıkı sıkıya tutunmaktır**. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir; onlar ki, namazlarında huşû içindedirler, (...) İşte, asıl bunlar vâris olacaklardır*" (Mü'minûn, 23/1-2, 10). "*İyi işler yapanlara gelince, onlar da kendileri için (cennetteki yerlerini) hazırlamış olurlar*" (Rûm, 30/44). "Vera'dan daha güzel bir sığınak yoktur." sözü Hz. Ali'nin sözlerindendir. Vera'nın da iki tarafı vardır, günahkârlık tefritidir, ruhbanca yaşam da ifratıdır.

[67] Onuncusu düzenliliktir. Bu, işlerin maslahatların gereğine göre takdir edilip bunun gerektirdiği sıraya göre uygulanmasıdır. İşlerden maksat, yaşamın sürdürülmesini sağlayan şeylerdir. Bunların takdir edilmesi ile kastedilen, bu işlerin küllî faydalara göre tasavvur edilmesidir. Bunların sıraya konulması ile kastedilen ise küllî bakışın kişiye beliren küçük faydalar halinde uygulamaya konmasıdır. Hz. Ali (r.a.) demiştir ki: "Ölçülü ol ama kısıcı olma", "Tedbir gibi akıl yoktur." Düzenliliğin tefriti ihmalkârlık, ifratı pimpiriklik şeklinde iki tarafı vardır.

---

1 Tirmizî, "Birr", 66.

[٦٤] اعلم أنّ بعضًا من العلماء جعل شعب العفّة اثني عشر وعَدُّوا منها المسالمة وعرّفوها بمجاملة النفس وقت منازعة الآراء مع القدرة، لكنّها لـمّا كانت راجعة إلى الرفق تركها المصنّف رحمه الله.

[٦٥] الثامنة حسن السمت أي الطريقة **وهو** عبارة عن **محبّة ما يكمل النفس** فهو إن كان على قانون الشرع فذاك، وإلا فإن كان على قانون العقل والعرف فلا بدّ من أن يكونا غير منافيين له. قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «السَّمْت الحسن والتُّؤُدَة والاقتصاد جزء من أربعة وعشرين جزءًا من النبوّة.»[١] وطرفاه التقاعد عن حبّ المعارف تفريطًا والجربزة إفراطًا.

[٦٦] التاسعة الورع وهو عبارة عن **ملازمة الأعمال الجميلة** الموافقة للشرع والعقل والمروّة. قال الله تعالى: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلاَتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ [سورة المؤمنون، ٢٣/١-٢] إلى قوله ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ﴾ [سورة المؤمنون، ٢٣/١٠]. وقال: ﴿وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾ [سورة الروم، ٣٠/٤٤] ومن كلام علي رضي الله عنه ''لا مَعْقَل أحسنَ من الورع.'' وطرفا الورع الفسق تفريطًا والرهبانية إفراطًا.

[٦٧] والعاشرة الانتظام وهو عبارة عن **تقدير الأمور وترتيبها بحسب المصالح،** والمراد بالأمور ما تهيّأ به المعاش وبتقديرها تصوّرها على الوجه الكلّي بحسب المصالح الكلّية وبالترتيب إخراج ذلك الكلّي إلى الفعل بحسب المصالح الجزئية السانحة له. قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: ''كن مقدّرًا ولا تكن مقتّرًا.'' وقال رضي الله عنه: ''لا عقل كالتدبير.'' وطرفا الانتظام الغرر تفريطًا والجربزة إفراطًا.

---

١ سنن الترمذي ، البر ٦٦.

[68] On birincisi cömertliktir. Bu, verilmesi gerekli olan şeyi, verilmesi gerekli olana verilmesi gerektiği şekilde **vermektir**. Bağış ile sarfedilen yerin niteliğine dikkat edilmelidir ki ikisi arasındaki uyum gözetilmiş olsun. Yine bağış yapılan yerin hakedişine göre bahşedilen miktara da dikkat edilmelidir ki böylece ikisi arasındaki uyum gözetilmiş olsun. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız*" (Bakara, 2/110), "*Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır*" (Bakara, 2/261), "*Allah yolunda harcayın.* (...) *Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever*" (Bakara, 2/195), Resûl-i Ekrem de (a.s.) şöyle buyurur: "*Cennet cömertlerin yurdudur*"[1], "*Cömert câhil bana cimri âbidden daha sevimlidir*"[2], "*Her gece iki melekten biri, 'Ey Allahım, infak edene sen bir bedelini ver der, diğeri de Ey Allah'ım, sen infak etmeyenin malına telef ver' der.*"[3] Hz. Ali (r.a.) der ki; "Dar elle ihsân edene bol elle ihsân edilir." Cömertliğin tefriti cimrilik, ifratı da savurganlık olmak üzere iki tarafı vardır.

[69] Bu, yani *sehâ* **cinstir ve kapsamında altı tür** erdem **vardır**. Bazı bilginler bu anlamdaki bir erdemi üç ile sınırlandırmıştır; sehâ, cûd ve îsâr. *Sehâ* [anlamındaki cömertlik] azı verip çoğu elde tutmak iken *cûd* bunun tersidir. Allah Teâlâ'nın "*Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler*" (Haşr, 59/9) buyurduğu gibi *îsâr* olarak yapılan cömertlik, eldekinin tümünü vermek olup derecelerin en muteberi, en değerlisi, övgüye en layık ve en üstün olanıdır. Filozoflar şöyle demiştir: "Yapılan ihsanda düşmanı defetme ya da bir karşılık beklentisi olmamalıdır." Kimileri cömertliği yedi alt erdeme ayırmış, bazıları mürüvveti de buna eklemişlerdir ki mürüvvet, nefsin imkan ölçüsünde verme hususunda içten bir istek duymasıdır. Bazıları da bu erdemin türlerini sekize çıkarmış, mürüvveti ve bağışlayıcılığı da buna ilave etmişler ve bağışlayıcılıkla nefsin gücü yettiği halde kolaylıkla cezalandırmadan vazgeçebilmesini kastetmişlerdir.

1Kuzâ'î, *Müsnedu'ş-Şihâb*, I, 100, 101.
2 Tirmizî, "Birr", 40.
3 Buhârî, "Zekât" 27.

[٦٨] الحادية عشر السخاء وهو عبارة عن **إعطاء ما ينبغي** لمن ينبغي على الوجه الذي ينبغي. ولا بدّ من النظر في كيفيّة العطيّة والمصرف حتى يراعى بينهما التناسب وفي كمّيّتها بحسب استحقاق ذلك المصرف حتى يتمّ رعاية التناسب بينهما. قال الله تعالى: ﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ﴾
٥ [سورة البقرة، ١١٠/٢]. وقال: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِئَةُ حَبَّةٍ﴾ [سورة البقرة، ٢٦١/٢]. وقال: ﴿أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ﴾ ﴿أَحْسِنُوا إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ [سورة البقرة، ١٩٥/٢]. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «الجنّة دار الأسخياء.»[١] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «لَجاهل سخيّ أحبّ إليّ من عابد بخيل.»[٢] وقال صلّى الله عليه وسلّم:
١٠ «ينادي منادٍ كلّ ليلة اللهم اجعل لكلّ منفق خلفًا ولكلّ ممسك تلفًا.»[٣] ومن كلام علي رضى الله عنه: ''من يعط باليد القصيرة يعط باليد الطويلة.'' وطرفا السخاء البخل تفريطًا والسرف إفراطًا [١٠ب].

[٦٩] وهذا أي السخاء جنس **تحته ستة أنواع** من الفضائل. واعلم أنّ بعضًا من العلماء حصره في ثلاثة، السخاء والجود والإيثار. أمّا السخاء فإعطاء الأقلّ وإمساك
١٥ الأكثر والجود عكسه، وأمّا الإيثار فهو إعطاء الكلّ وهو أشرف الرتب وأعلاها وأحقّها بالمدح وأولاها كما قال الله تعالى: ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ [سورة الحشر، ٩/٥٩]. قال الحكماء: ''ويشترط أن لا يكون الإعطاء لدفع الأعداء أو طلب الجزاء.'' ومنهم من جعل أنواع السخاء سبعة وزادوا المروّة وهي رغبة صادقة للنفس في الإفادة بقدر ما يمكن. ومنهم من جعلها ثمانية وزادوا
٢٠ المروّة والعفو أيضًا. وأرادوا بالعفو ترك المجازاة بسهولة من النفس مع القدرة.

---

١ القضاعي، مسند الشهاب، ١٠٠/١، ١٠١.
٢ «الجاهل السخي أحبّ إلى الله عزّ وجلّ من عابد بخيل»، سنن الترمذي ، البر ٤٠.
٣ «ما من يوم يصبح العباد فيه إلا ملكان فيقول أحدهما اللهمّ أعط منفقًا خلفًا ويقول الآخر اللهمّ أعط ممسكًا تلفًا»، صحيح البخاري، الزكوة ٢٧.

Ancak müellif mürüvvetin vera‘ kabilinden olduğunu düşündüğünden -güzel fiillere sıkı sıkı tutunmak anlamında vera‘ı kastediyorum ve bağışlayıcılık da ruh yüceliği kabilindendir ki bunların ikisi şecaatin kısımları arasında geçmişti- cömertliği altı tür ile sınırlı olarak tasnif etti.

[70] Bunların ilki keremdir. Bu, yüce ve önemli işlerde **kolaylıkla ve gönül hoşnutluğu ile vermektir**. Sehânın sadece Allah dışındaki varlıklar için kullanılması, keremin ise Allah ve dışındaki varlıkları kapsaması keremin sehânın türü olmasıyla çelişmez. Zira tür ve cins olmanın kriteri, kavramın özel ve genel olmasıdır ve buradaki genellik, dinin kullanımı açısından özel olma ile çelişmez. Kerem bir erdem olduğuna göre onun iki tarafı vardır; ifratı savurganlık, tefriti de cimriliktir. Yüce Allah şöyle buyurur: "*Allah'ın rızasını kazanmak ve ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarfedenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir*" (Bakara, 2/265). Hz. Ali der ki: "Fazladan verilenler mertebeleri yüceltir." [Bilge zâtlar] dediler ki: "Cimriler dünyada fakirler gibi yaşar, âhirette zenginler gibi hesaba çekilir."

[71] [Bu alt erdemlerin] **ikincisi diğerkâmlıktır/îsârdır. Bu, ihtiyacından vazgeçip başkasına vermektir**. Yani verdiği malı kendi ihtiyaçlarının karşılanması için sarfetmekten vazgeçmesi ve sonra onu başkasına harcamasıdır. Bu Kur'an'ın sahip olanı şöyle övdüğü bir erdemdir: "*Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler*" (Haşr, 59/9). Ayrıca bu hususta Allah şöyle buyurmuştur: "*Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler*" (İnsân, 76/8). Bu erdemin de iki tarafı vardır; ifratı savurganlık ve tefriti de cimriliktir. Buradaki cimriliğin ne olduğu açıktır, savurganlık malı dinen ve aklen hak edenden başkasına harcamaktır.

[72] Üçüncüsü âl-i cenaplıktır. Bu, kişinin infâkı mutlulukla yapmasıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler*" (İnsân, 76/8). Hz. Peygamber'in (a.s.) şu sözü de buna işaret etmektedir: "*Gönlünüz bununla hoş olur*."[1] Bunun da iki tarafı vardır, öncekinde geçtiği gibi bunlar cimrilik ve savurganlıktır.

---

1 Heysemî, *Mecme'ü'z-zevâid ve menbe'ü'l-fevâid*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994), I, 201.

إلا أنّ المصنّف لـمّا رأى أنّ المروّة من قبيل الورع، أعني ملازمة الأعمال الجميلة وأنّ العفو من قبيل كبر النفس وقد مرّ أنّهما من شعب الشجاعة، حصر السخاء في ستّة.

[٧٠] **الأوّل الكرم وهو** عبارة عن **الإعطاء بالسهولة وطيب النفس** في الأمور العظام، وأمّا إطلاق السخاء على غير الله تعالى فقط، وشمول الكرم لهما معًا فلا ينافي كون الثاني نوعًا للأول، لأنّ مدار النوعية والجنسية خصوص المفهوم وعمومها، وذلك العموم لا ينافي الخصوص بحسب الإطلاق من جهة الشرع. ولـمّا كان الكرم فضيلة فلها طرفان: إفراطها السرف وتفريطها البخل. قال الله تعالى:﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٦٥]. قال علي رضى الله عنه: ''الأفضال يعظّم الأقدار.'' وقالوا: ''البخيل يعيش في الدنيا عيش الفقراء ويحاسب في الآخرة حساب الأغنياء.''

[٧١] **الثاني الإيثار وهو** عبارة عن **أن يكون** الإعطاء **مع الكفّ عن حاجاته،** أي مع كفّ المال الذي أعطاه عن الصرف إلى قضاء حوائجها ثم البذل إلى الغير. وهذه فضيلة مدح التنزيل صاحبها بقوله: ﴿وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ [سورة الحشر، ٥٩/٩]. وقال عزّ وجلّ: ﴿وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا﴾ [سورة الإنسان، ٧٦/٨]. ولهذه الفضيلة أيضًا طرفان: إفراطها السرف وتفريطها البخل. أمّا البخل فظاهر وأمّا السرف بذل المال إلى غير من يستحقّها شرعًا وعرفًا.

[٧٢] **الثالث النُّبْل وهو** عبارة عن **أن يكون الإعطاء مع السرور**. وقال تعالى: ﴿ وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيماً وَأَسِيرًا﴾ [سورة الإنسان، ٧٦/٨]. وإليه يشير قوله صلّى الله عليه وسلّم في حقّ الصدقة: «طيبةً بها أنفسُكم.»[1] وله طرفان: البخل والسرف كما مرّ بعينه.

---

١ الهيثمي، مجمع الزوائد، (دار الفكر، بيروت، ١٩٩٤)، ٢٠١/١.

[73] Dördüncüsü paylaşımcılıktır. Bu, dostları gözetip nimetleri onlarla paylaşmaktır, yani bu, dostları için malı harcadıktan sonra fayda ve hoşnutluğa ulaşmaları için onların yanında olmaktır. Resûl-i Ekrem (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Malın bereketi zekât vermek, müminleri gözetmek ve akrabalığı sürdürmekle olur*."[1] Bunun iki tarafı da daha önce geçmişti.

[74] Beşincisi bahşetme/lütufkârlıktır. Bu, harcanması gerekmeyenleri fazladan harcamaktır. Müellif bunu "fazladan" ile kayıtladı, zira harcanması gerekmeyeni bir karşılık bekleyerek harcamak ne fazladan harcama ne de bahşetme/lütufkârlık olarak adlandırılır. Zira fazlalığı verme, fazlalığın başkasının olmasını istemedir ve bu da ancak karşılıksız olur. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Lütufkarlık kazançtır*."[2] Hz. Ali dedi ki: "Lütfet, müsrif olma." Bunun iki tarafı da geçmişti.

[75] Altıncısı ferâgattır. Bu, terki **gerekli olmayan şeyleri tok gözlülükten dolayı bırakmaktır**. Malının başkasında olan belli bir miktarını bir karşılık beklentisi olmaksızın [alacağından] düşüren kimsenin yaptığı bu kapsamdadır. Şüphesiz ki böyle bir şey o kişi için gerekli değildir, aksine o, bu fiili gönüllü yapmıştır. İşte buna ferâgat denir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir). (...) bunu sadakaya saymak sizin için daha hayırlıdır*" (Bakara, 2/280). Resûl-i Ekrem de şöyle buyurmuştur: "*Kim borçluya mühlet tanır veya bağışlarsa, Allah, kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günde (kıyamet gününde) onu gölgesinde gölgelendirir*."[3]

[76] Bilmelisin ki insan nefsinin hikmet, şecaat ve iffetle özdeşleşen üç gücü olduğunu, bunların orta melekelerinin erdem iken fazlalık ve eksiklik yönlerinin erdemsizlik olduğunu, bu erdemlerin de bir kısmı zikredilen türlerinin bulunduğunu öğrendiğine göre şimdi şunu da bil ki; bu üç güç fiillerinde uzlaştığı ve yardımlaştığında ve bunlar nitelik bakımından eşitlenip kendileri için yaratıldıkları amaca ulaştıklarında adalet ortaya çıkar. Adalet, söz konusu üç gücün birbirleriyle uzlaşısıdır, kişinin kendisi ve başkasının hakkını gözetmesi halidir.

1 Bu lafızlarla hadis kaynaklarında bulunamamıştır.
2 Kuzâ'î, *Müsnedu'ş-Şihâb*, I, 48.
3 Tirmizî, "Büyû'", 67.

[٧٣] **الرابع المواساة وهي** عبارة عن **أن يكون** الإعطاء **مع مشاركة الأصدقاء،** أي يشاركهم الانتفاع والتمتّع بعد ما بذل المال عليهم. قال رسول الله: «البركة في المال من إيتاء الزكاة ومواساة المؤمنين وصلة الأقربين.»[١] وطرفاه ما مرّ أيضًا.

[٧٤] **الخامس السماحة وهي** عبارة عن **بذل ما لا يجب تفضُّلًا** وإنّما قيّد بهذا، لأنّ [١١أ] بذل ما لا يجب بذله يتوقّع بإزائه مجازاة فلا يسمّى تفضّلًا ولا سماحة، إذ التفضّل طلب الفضل على الغير وهو لا يوجد إلا بدون المجازاة. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «السَّماحُ رَباحٌ.»[٢] قال علي رضى الله عنه: ''كن سمحًا ولا تكن مبذّرًا.'' وطرفاه قد مرّ.

[٧٥] **السادس المسامحة وهي** عبارة عن **ترك ما لا يجب** تركه **تنَزُّهًا** كمن نقص من المال الذي له على الآخر قدرًا معيّنًا بلا توقّع مجازاة، ولا شكّ أنّ ذلك لم يكن واجبًا عليه بل فعله تنزّهًا فسُمّي بالمسامحة. قال الله تعالى: ﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٨٠]. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من أنظر مُعسِراً أو وسَّع له أظلّه الله تحت ظلّ عرشه يوم القيامة يوم لا ظلّ إلا ظلّه.»[٣]

[٧٦] واعلم أنّك لـمّا عرفت أنّ قوى النفس الإنساني ثلاث الحكمة والشجاعة والعفّة، وأنّ الأوساط منها فضائل والأطراف رذائل، وأنّ لتلك الوسائط أنواعًا وذكر نبذًا منها، فاعلم أنّ تلك القوى الثلاث إذا تسالمت وتعاونت في أفعالها واستوت في الكيفيّة حتى بلغت الغاية التي خلقت لها حدثت العدالة وهي مسالمة هذه القوى بعضها بعضًا والانتصاف من نفسه ومن غيره.

---

١ لم يوقف على هذه العبارة في مصادر الأحاديث.
٢ القضاعي، مسند الشهاب، ١/٤٨.
٣ سنن الترمذي، البيوع ٦٧.

Bu itibarla müellif dedi ki: İnsan nefsinin erdemlerinden olan **adalet diğer erdemleri**, yani hikmet, şecaat ve iffetten ibaret olan üç erdemi **birleştiren erdemin adıdır**. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever*" (Hucûrât, 49/9), "*Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır*" (Mâide, 5/8), "*Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği emreder*" (Nahl, 16/90). Resûl-i Ekrem (a.s.) ise şöyle buyurmuştur: "*Aranızda adaletli davranmakla emrolundum.*"[1] Hz. Ali der ki: "Adaletli bir yaşantı taşkınlıkları yok eder." Adaletin cinsi konumundaki erdemler, sayılan üç erdemdir, onun alt erdemleri ise sayılamayacak kadar çok ve sınırlandırılamayacak miktardadır. Fakat müellif alt erdemlerin en belli ve açık olanlarını zikretti. **Ve onun**, yani adaletin, sayıları on dört olan **alt erdemleri vardır**.

[77] **İlki dostluktur**, **bu** müellifin önce **herhangi bir çıkarın karışmadığı**, yani kendisi için istediğini dostu için de istediği sözüyle açıkladığı, sonra **ve iyi şeylerde başkasının öne alındığı** ile kayıtladığı **halisâne sevgidir**. Zira halisâne sevgi, ancak neticesi sayesinde görünür olan içsel bir durumdur ve o netice de daha önce sözü edilen isârdır ki isârın anlamını daha önce öğrenmiştin. Müellifin burada iyi şey ile muradı maldır. Nitekim "*Eğer bir hayır bırakacaksa* (...)" (Bakara, 2/180) âyetinde geçtiği gibi "hayır" mal anlamında, "*O, hayır sevgisine aşırı derecede düşkündür*" (Âdiyât, 100/8) âyetinde hayır sevgisi ise mal sevgisidir. Müellif [*hayr* kelimesini] malın sınıflarını dikkate aldığından dolayı çoğul zikretmiştir. Dostluk (sadakat) ile halisâne (sadıka) kelimeleri arasındaki farkı bilen kimse, kısır döngüye düşüldüğüne dair bir soru yöneltmeyi aklına getirmez. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın kulları kardeş olunuz.*"[2] "*Nerede benim celâlim için birbirlerini sevenler? Gölgemden başka gölgenin bulunmadığı bugün onları, kendi arşımın gölgesinde gölgelendireyim*"[3] sözü de kutsî hadislerdendir. Şu da Hz. Ali'nin sözlerindendir: "İnsanların en acizi, dost edinmekten aciz olandır. Ondan daha acizi ise, kazandığı dostları kaybedendir." Bilmelisin ki adalet; hikmet, şecaat ve iffetin birleşmesinden ibaret olduğundan adaletin alt erdemlerinin ifrat ve tefritleri bu erdemlerin zıtlarıdır. Öyle ise bunlar için diğerlerinin alt erdemlerinin her biri üzerinde düşün.

---

1 Bu hadîs-i şerîf Şûrâ Sûresi 15. âyet-i kerîmesindeki şu emre biâen îrad olunmuştur: "*De ki: Ben Allah'ın indirdiği her kitaba iman getirdim ve aranızda adaletli davranmakla emrolundum. Allah bizim de rabbimiz, sizin de...*"

2 Buhârî, "Edeb", 57, 58.

3 Müslim, "Birr", 37; Tirmizî, "Zühd", 53.

ولهذا قال المصنّف: **والعدالة** التي هي من الفضائل النفسانية **اسم لما يجمع سائر الفضائل** أي الفضائل الثلاث من الحكمة والشجاعة والعفّة. قال الله تعالى: ﴿ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ [سورة الحجرات، ٩/٤٩]. وقال تعالى: ﴿ اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾ [سورة المائدة، ٨/٥]. وقال تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ﴾ [سورة النحل، ٩٠/١٦]. وقال عليه الصلاة والسلام: «أُمرت بأن أعدل بينكم.»[١] وقال علي رضى الله عنه: ''بالسيرة العادلة تقهر المعادي.'' وأجناسها هي الفضائل المذكورة وأنواعها لا تكاد تحصى كثرةً ولا تحصر عدةً، لكن ذكر المصنّف منها ما هو أظهر وأشهر فقال **ولها** أي وللعدالة أربعة عشر **شعب**.

[٧٧] **الأولى الصداقة وهي** عبارة عن **محبّة صادقة** وفسّرها بقوله **بحيث لا يشوبها غرض** أي لايريد لنفسه شيئًا إلا ويريده بالخليل أوّلًا ثمّ قيّدها بقوله **ويؤثره على نفسه في الخيرات**. لأنّ المحبّة الصادقة أمر باطني لا يظهر إلا بحصول أثرها وهو الإيثار المذكور وقد عرفت معنى الإيثار. والمراد بالخير هنا المال كما في قوله تعالى: ﴿إِنْ تَرَكَ خَيْرًا﴾ [سورة البقرة، ١٨٠/٢] أي مالًا وفي قوله تعالى: ﴿وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ﴾ [سورة العاديات، ٨/١٠٠] أي لحبّ المال. وإنّما جمع الخيرات باعتبار أصناف المال. ومن عرف الفرق بين الصداقة والصادقة لا يتوهّم ورود سؤال الدور. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «كونوا عباد الله إخوانًا.»[٢] ومن الأحاديث الربّانية: «أين المتحابّون بجلالي اليوم أُظلّهم في ظلّي يوم لا ظلّ إلا ظلّي.»[٣] ومن كلام علي رضى الله عنه: ''أعجز الناس من عجز عن اكتساب الإخوان وأعجز منه من ضيَّع من ظفر به منهم.''

واعلم أنّ طرفي أنواع العدالة هما طرفا الحكمة أو الشجاعة أو العفّة لتركّبها منها فاعتبر بها في كلّ من أنواعها [١١ب].

---

١ هذا الحديث إشارة إلى آية: ﴿وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ﴾ [سورة الشورى، ١٥/٤٢]

٢ صحيح البخاري، الأدب ٥٧، ٥٨.

٣ صحيح المسلم، البر ٣٧؛ سنن الترمذي ، الزهد ٥٣.

[78] İkincisi kaynaşma, gündelik hayatın idaresiyle ilgili yardımlaşıp fikir birliği etmektir. Bu, onun bir gereği olan istişareye dayanır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman idiniz de O, gönüllerinizi kaynaştırmıştı ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz*" (Al-i İmrân, 3/103). Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Ruhlar toplu bir cemaattirler. Onlardan birbirleriyle tanışanlar ülfet ederler*."[1] Hz. Ali de der ki: "Mümin, ülfet eden ve kendisi ile ülfet edilendir."

[79] Üçüncüsü vefa, üç otorite olan din, akıl ve örf nazarında kötü sayılmayan hususlarda **paylaşımcılık yolunu tutmak ve ortakların** ev, mal ve nesepte **ahitlerini korumasıdır**. Yüce Allah şöyle buyurur: "*Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir*" (İsrâ, 17/34), "*Hayır! (Gerçek onların dediği değil.) Her kim sözünü yerine getirir ve kötülükten sakınırsa, bilsin ki Allah sakınanları sever*" (Âl-i İmrân, 3/76).

[80] Dördüncüsü sevilme çabası, gereğini yaparak kendisi gibi olanların ve faziletli kişilerin, **sevgisini kazanma isteğidir**. Bu, güzel karşılama vb. insanların sevgisini gerektiren, özetle herkese uygun olan şeylerle olur. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*İnsanların sevgisini kazanmak aklın yarısıdır.*" [2]Hz. Peygamber'in sözlerinden biri de şudur: "*Kardeşini güzel bir yüzle karşılaman iyiliktendir*."[3]

[81] Beşincisi iyiliğe karşılık verme, yapılan bir iyiliğe aynıyla veya daha fazlasıyla karşılık vermektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Bir selam ile selamlandığınız zaman siz de ondan daha güzeli ile selamlayın yahut aynı ile karşılık verin*" (Nisâ, 4/86). Hz. Peygamber de (a.s.) "*Kime bir iyilik yapılmışsa ona bir karşılık versin, eğer buna gücü yetmezse iyilik yapanı hayırla ansın, çünkü kişi kendisine iyilik edeni hayırla andığı zaman ona teşekkür etmiş olur.*"[4] buyurmuştur.

1 Buhârî, "Enbiyâ", 1; Müslim, "Birr", 159.
2 Ebûbekr Muhammed Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâid* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), s. 159.
3 Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989), s. 114.
4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), XLI, 142.

[٧٨] **الثانية الألفة وهي** عبارة عن **اتفاق الآراء في المعاونة على تدبير المعاش** ويرجع هذه إلى المشاورة اللازمة لها. قال الله تعالى: ﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا﴾ [سورة آل عمران، ١٠٣/٣]. وقال صلّى الله عليه وسلّم: «الأرواح جُنود مُجَنَّدَة فما تعارف منها ائتلف.»[١] وقال علي رضي الله عنه ''المؤمن آلف مألوف.''

[٧٩] **الثالثة الوفاء وهو** عبارة عن **ملازمة طريق المواساة** فيما ليس مذمومًا عند الحكّام الثلاثة أعني الشرع والعقل والعرف **ومحافظة عهود الخلطاء** في الدار والمال والنسب. قال الله تعالى: ﴿أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً﴾ [سورة الإسراء، ٣٤/١٧]، ﴿بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾ [سورة آل عمران، ٧٦/٣].

[٨٠] **الرابعة التودّد وهو** عبارة عن **طلب مودّة الأكْفاء** وأهل الفضل **بما** يوجب ذلك ممّا يستلزم محبّتهم من حسن اللقاء وأمثاله وبالجملة ممّا يناسب كلّ أحد. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «التودّد نصف العقل.»[٢] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «إنّ من المعروف أن تلقى أخاك بوجه طلْق.»[٣]

[٨١] **الخامسة المكأفاة وهي** عبارة عن **مقابلة الإحسان بمثله أو زيادة.** قال الله تعالى: ﴿وَإِذَا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا﴾ [سورة النساء، ٨٦/٤]. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من أوتي فليكافئ فإن لم يستطع فليذكره فإن ذكره فقد شكره.»[٤]

---

١ صحيح البخاري، الأنبياء ١؛ صحيح المسلم، البر ١٥٩.
٢ أبو بكر محمّد الكلاباذي، بحر الفوائد (دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٩)، ١٥٩.
٣ الأدب المفرد للبخاري (دار البشائر الإسلامية، بيروت، ١٩٨٩)، ١١٤.
٤ مسند الإمام أحمد بن حنبل (مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٩)، ١٤٢/٤١.

[82] Altıncısı ticarî dürüstlük, malî **muamelelerde adaleti**, yani hakkı hukuku **gözetmektir**. Allah Teâlâ buyurmuştur ki: "*İnsanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise noksan yapan hilekârlara yazıklar olsun!*" (Mutaffifîn, 83/1-3). Yine Yüce Allah "*Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin*" (Bakara, 2/188), ve bir başka âyette de "*Ölçüyü ve tartıyı adaletle yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin*" (Hûd, 11/85) buyurmuştur.

[83] Yedincisi hakkı güzellikle ödeme, kişinin üzerinde olan hakların **karşılığı**nı **vermede pişmanlığı ve başa kakmayı terketmektir**. Başa kakma, "*Ve başa kakmak ve incitmek sûretiyle yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın*" (Bakara, 2/264) âyetiyle dinen, "Başa kakma yapılanı yıkar." sözüyle de aklen kötülenmiştir. Pişmanlık da böyledir, zira yapılan hayırdan pişmanlık duyma mürüvveti yok eder. Hakkı güzellikle ödemenin övülüyor olması şu âyet iledir: "*İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir?*" (Rahmân, 55/60).

[84] Sekizincisi sıla-i rahim, kişiye dünyalık getirisi olan **iyi şeyleri yakın akrabalar ile paylaşmaktır**. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Onlar Allah'ın gözetilmesini emrettiği şeyleri gözetenlerdir*" (Ra'd, 13/21), "(...) *yakınlara, sevdiği maldan harcar*" (Bakara, 2/177). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurur: "*Ey insanlar! Selamı yayın, yemek yedirin ve akrabaları gözetin.*"[1] Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Allah'a yapılan ibadetlerde akrabalık ilişkilerini sürdürmekten daha çabuk sevabı verilen hiçbir şey yoktur.*"[2]

[85] Dokuzuncusu merhametli olmaktır ki bu, bir mazluma ulaşmasın diye **hoşlanılmayan şeyleri insanlardan uzaklaştırmaya gayreti hasretmektir**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Sizden biriniz kardeşinin aynasıdır; öyleyse onda bakana eziyet verecek kötü bir hal görürse, onu gidermeye çalışsın*"[3], "*Mümin müminin aynasıdır, onu düşünürek ihtiyacını giderir ve onun durumuna tahammül eder.*"[4] Yine Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Merhamet edenlere Allah da merhamet eder. Siz yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin.*"[5]

1 Tirmizî, "Et'ime", 45.
2 Kuzâ'î, *Müsnedu'ş-Şihâb*, II, 27.
3 Tirmizî, "Birr", 18.
4 Ebû Dâvûd, "Edeb", 49.
5 Ebû Dâvûd, "Edeb", 58; Tirmizî, "Birr", 16.

[٨٢] **السادسة حسن الشركة وهو** عبارة عن **رعاية العدل** أي الاعتدال **في المعاملات** المالية. قال الله تعالى: ﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ﴾ [سورة المطففين، ٨٣/١-٣]. وقال عزّ وجلّ: ﴿وَلاَ تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ [سورة البقرة، ١٨٨/٢]. وفي موضع آخر :﴿أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلاَ تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ﴾ [سورة هود، ٨٥/١١]. ٥

[٨٣] **السابعة حسن القضاء وهو** عبارة عن **ترك الندم والمنّ في المجازاة** أي في مجازاة الحقوق الثابتة عليه. أمّا المنّ فإنّه مذموم شرعًا فقوله: ﴿وَ لاَ تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالأَذَى﴾ [سورة البقرة، ٢٦٤/٢] وعقلًا لما قيل ''المنّة تهدم الصنيعة''، وكذا يُذمّ الندم لأنّه يلحق المروّة بالعدم. وأمّا محمودية حسن القضاء فلقوله تعالى: ﴿هَلْ جَزَاءُ الإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾ [سورة الرحمن، ٦٠/٥٥]. ١٠

[٨٤] **الثامنة صلة الرِّحِم وهي** عبارة عن **مشاركة ذوي القرابة في الخيرات** الدنيوية الحاصلة عنده. قال الله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللّٰهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ﴾ [سورة الرعد، ٢١/١٣]. وقال عزّ وعلا: ﴿وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى﴾ [سورة البقرة، ١٧٧/٢]. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «أيّها الناس أفشوا السلام وأطعموا الطعام وصلوا الأرحام.»[١] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «ما من شيء أُطيع اللهُ فيه بأعجل ثوابًا من صلة الرحم.»[٢] ١٥

[٨٥] **التاسعة الشفَقَة وهي** عبارة عن **صرف الهمّة إلى إزالة المكروه عن الناس** لأجل أنّه واصل إلى مظلوم. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم :«إنّ أحدكم مرآة أخيه فإن رأى به أذًى فَلْيُمِطْهُ عنه».[٣] وقال صلّى الله عليه وسلم: «المؤمن مرآة المؤمن لأنّه يتأمّله فيسدّ فاقته وتحمل حالته.» [١٢أ][٤] وقال عليه الصلاة والسلام: «الراحمون يرحمهم الرحمن ارحموا من في الأرض يرحمكم من في السماء».[٥] ٢٠

---

١ سنن الترمذي، الأطعمة ٤٥.

٢ القضاعي، مسند الشهاب، ٢٧/٢.

٣ سنن الترمذي ، البر ١٨.

٤ «المؤمنُ مِرْآةُ المؤمنِ والمؤمنُ أخو المؤمنِ، يَكُفُّ عليه ضَيْعَتَهُ ويَحُوطُه من ورائه». سنن أبي داود ، الأدب ٤٩.

٥ سنن أبي داود ، الأدب ٥٨؛ سنن الترمذي ، البر ١٦.

[86] Onuncusu arabuluculuktur, **bu,** arayı düzeltmek, her iki tarafı da gözeterek **insanlar arasındaki düşmanlıkları ortadan kaldırmak sûretiyle arayı bulmaktır**. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Kardeşlerinizin arasını düzeltin*" (Hucûrât, 49/10), "*O halde Allah'tan korkun, aranızı düzeltin*" (Enfâl, 8/1), bir başka âyette de "*Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen(in fısıldaşması) müstesna*" (Nisâ, 4/114) [buyurmuştur].

[87] On birincisi tevekkül, insan gücünün yetmeyeceği şeylerde çabalamayı bırakmasıdır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Kim Allah'a tevekkül ederse O, ona yeter*" (Talak, 65/3), "*Eğer müminler iseniz ancak Allah'a tevekkül edin*." (Mâide, 5/23). "İnsan gücünün yetmeyeceği şeyler" ile kastedilen, sebeplerin sonuçlarıdır. Şöyle ki sebepler insan gücünün sınırları dâhilinde olan şeyler zümresindendir, imkân ölçüsünde sebeplere başvurduktan sonra sebeplerin sonuçlarını Allah'a havale etmek, işte tevekkül budur. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) "Deveyi bıraktım ve Allah'a tevekkül ettim" diyen bir bedeviye şöyle demiştir: "*Önce deveni bağla, Allah'a öyle tevekkül et!*"[1] Bu hadis göstermektedir ki tevekkül sebeplere başvurmayı terketmek değildir, aksine bazen sebeplere riayet etmemek, yasaklanır. Tevekkül, olağan sebeplere başvurduktan sonra sebeplerin sonuçlarını Allah'a havale etmektir, zira, âdeten sonuçlar sebeplerini izlese de sebeplerine uymayabilir. Şayet, sonuçların sebepleri izlemesi daimî ise sonuçların sebeplere uymamasına "olağandışılık" denilir. Şayet izleme çoğunlukla ise sonuçların sebeplere uymamasına "nadirât" denilir. Eğer sebep-sonuç ilişkisindeki uyumsuzluk azlıkla gerçekleşiyorsa buna da "olağanlık" denilir. Tevekkülün hakikati üzerine bu söylediklerimiz, çoğunluğun görüşüdür. Allah'ın kendilerini koruduğunun dışındakiler tevekkülün hakikati hakkında yanılmıştır, bu korunanlar da sayıca azdır. Çünkü eğer tevekkül sadece olağan sebeplere başvurup sonuçlarını yaratıcısına havale etmek olsaydı Eş'arîlerin tümü, hatta meslek sahipleri ve tâcirler tevekkül eden iyi insanlar olurdu ve tevekkül tek tek birtakım seçkin kullara mahsus olmazdı. Aksine tevekkül, başlangıç seviyesindekiler için sebep olarak vehmedilen şeylerde derinleşmekten geri durmaktır, bilgide derinleşenler için ise zannî sebeplerin terkedilmesidir.

1 Tirmizî, "Kıyâmet", 60.

[٨٦] **العاشرة الإصلاح** أي إصلاح ذات البين **وهو** عبارة عن **التوسّط بين الناس في الخصومات بما يدفعها** مع رعاية المناسبة بين المدفوع والمدفوع عنه. قال اللّه تعالى: ﴿فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ [سورة الحجرات، ١٠/٤٩]. وقال الله تعالى: ﴿فَاتَّقُوا اللّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ﴾ [سورة الأنفال، ١/٨]. وفي موضع آخر: ﴿لاَ خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلاَّ مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلاَحٍ بَيْنَ النَّاسِ﴾ [سورة النساء، ١١٤/٤].

[٨٧] **الحادية عشر التوكّل وهو** عبارة عن **ترك السعي فيما لا يسعه قدرة البشر**. قال اللّه تعالى: ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾ [سورة الطلاق، ٣/٦٥]. وقال الله تعالى: ﴿وَعَلَى اللهِ فَتَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ [سورة المائدة، ٢٣/٥]. والمراد بما لا يسعه قدرة البشر هو المسبَّبات. إذ الأسباب ممّا يدخل تحت قدرته فتفويض المسبَّبات إلى الله بترك السعي فيها بعد مباشرة أسبابها بقدر ما يمكن هو التوكّل، كما قال عليه الصلاة والسلام لأعرابي بعد ما قال ''أرسلت الناقة وتوكّلت على اللّه'' «اعقلها وتوكّل على اللّه.»[١] وفيه إرشاد إلى أن التوكّل ليس ترك مباشرة الأسباب بل ذلك ربّما يكون منهيًّا عنه. وإنّما التوكّل تفويض المسبَّبات إلى الله تعالى بعد مباشرة أسبابها العادية، إذ المسبَّبات يمكن تخلّفها عن أسبابها وإن جرت العادة بترتيبها عليها، وذلك الترتّب إن كان كلّيا يسمّى التخلّف خرق العادة، وإن كان أكثريًّا يسمّى نوادر، وإن كان قليلًا يسمّى عاديًّا. أقول هذا الذي ذكرناه في تحقيق التوكّل هو ما ذهب إليه الجمهور. وقد غلطوا في تحقيقه إلا من عصمه الله وقليل ما هم. وذلك لأنّ التوكّل لو كان مباشرة الأسباب العادية وتفويض المسبَّبات إلى خالقها لكانت الأشاعرة بأجمعهم حتى المحترفة والتجّار من المتوكّلين الأبرار. ولم يختصّ التوكّل بواحد بعد واحد من الأخيار، بل التوكّل ترك مباشرة التعمّق في الأسباب الوهمية للمبتدئين وترك مباشرة الأسباب الظنّية للراسخين.

---

١ سنن الترمذي ، القيامة ٦٠.

Sonuca dair kesin sebeplere gelince bunlar hiçbir durumda terkedilmez, aksine bunları terk etmek, şayet üç şeyden, yani can, mal ve namustan birinin mutlak sûretle zarara uğramasına yol açarsa, ahmaklık, çılgınlık hatta günah olur. Tevekkülün tahkikî derecede açıklamasını *Risâletü'ş-Şifâ li edvâi'l-vebâ*'da yaptık.

[88] On ikincisi teslimiyet, Allah Teâla'nın emrine boyun eğmek ve açık bir şekilde insanın tabiatına ve maslahatına **uymayan hususlarda itirazı bırakmaktır.** Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar*" (Nisâ, 4/65).

[89] On üçüncüsü rıza, nefsin başına gelen musibetler **ve elden kaçırdığı** iyi **şeyleri bir etkilenme olmaksızın hoş karşılamasıdır.** Bazen "Bir etkilenme olmaksızın" ifadesinin telafi amaçlı olarak ilave edildiği söylenir, ancak gönül hoşnutluğu itirazı terketmek şeklinde açıklanırsa buna ihtiyaç vardır. Çünkü bu anlamda gönül hoşnutluğu, etkilenme olmamaktan geri kalabilir ve bu durumda rıza olmaz. Evet, gönül hoşnutluğu nefsin arzuladığı şeye muhalefet etmemek şeklinde açıklanırsa bu, etkilenmenin olmamasını gerektirir. Fakat müellif birinciyi tercih etmiştir. "*(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır*" (Hadîd, 57/23).

[90] On dördüncüsü kulluk, Allah Teâla'yı ve peygamberler, evliyâ ve imamlar gibi **ehlullahtan olanları yüceltmek ve O'nun** şer'î **emirlerine uymak** ve şer'î yasaklardan da uzak durmaktır. Bil ki ilimleriyle âmil olan âlimler de Allah'ın ehlindendir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurdular: "*Ehl-i Kur'an Allah'ın ehli ve O'nun has kullarıdır*."[1] Âlimlerle kastedilen tefsir ve hadis âlimleri olup bunlarda olan şeyleri uygulayanlar ve iyiliği tavsiye edip kötülüğü engelleyenlerdir, hükümdarların ve devlet başkanlarının yarenleri olan kötü âlimler değil. Allah Teâlâ kulluk hakkında

1 İbn Mâce, "Mukaddime", 16.

وأمّا الأسباب القطعية فلا غنى عنها بكلّ حال، بل قد يكون تركها حمقًا وخُرْقًا بل إثمًا إن أدى إلى تضييع واحد من الأمور الثلاثة أعني النفس والمال والعرض. وتمام تحقيق معنى التوكّل قد ذكرناه في رسالة الشفاء لأدواء الوباء.

[٨٨] **الثانية عشر التسليم وهو** عبارة عن **الانقياد لأمر الله وترك الاعتراض** ٥ **فيما لا يلائم** طبيعته ومصلحته بحسب الظاهر. قال الله: ﴿فَلَا وَ رَبِّكَ لَايُؤْمِنُونَ حَتَّي يُحَكِّمُوكَ فِيماَ شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَايَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيماً﴾ [سورة النساء، ٦٥/٤].

[٨٩] **الثالثة عشر الرضاء وهو** عبارة عن **طيب النفس فيما يصيبه** من المصائب **وفيما يفوته** من الفوائد **مع عدم التغيّر**. وقد يقال ''عدم التغيّر'' ١٠ مستدرك لكن إذا فسِّر طيب النفس بترك الاعتراض يُحتاج إليه، إذ قد يتخلّف [١٢ب] طيب النفس بهذا المعنى عن عدم التغيّر فلا يكون رضى. نعم، إذا فسِّر طيب النفس بما لا يخالف ما يشتهيه النفس يستلزم عدم التغيّر، لكنّ المصنّف أراد الأوّل. قال الله تعالى: ﴿لِكَيْ لاَ تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلاَ تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾ [سورة الحديد، ٢٣/٥٧].

١٥ [٩٠] **الرابعة عشر العبادة وهي** عبارة عن **تعظيم الله وتعظيم أهله** من الأنبياء والأولياء والأئمّة، **وامتثال أوامره** الشرعية مع الاجتناب عن النواهي الشرعية. واعلم أنّ من جملة أهل الله تعالى العلماء العاملون بعلمهم كما قال صلّى الله عليه وسلّم: «أهل القرآن أهل الله وخاصّته.»[١] فالمراد بالعلماء علماء التفسير والحديث العاملون بما فيه والآمرون بالمعروف والناهون عن المنكر لا العلماء ٢٠ السوء الذين هم إخوان الملوك وإخوان السلاطين. قال الله تعالى في حقّ العبادة:

---

١ سنن ابن ماجة ، المقدّمة ١٦.

şöyle buyurmuştur: "*O halde sen de dini Allah'a has kılarak (ihlâs ile) kulluk et!*" (Zümer, 39/2), "*Ve sana yakîn*" yani ölüm "*gelinceye kadar Rabbine kulluk et!*" (Hicr, 15/99) Yine Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de itaat edin*" (Nisâ, 4/59). Ayrıca bilinmelidir ki ibadetin afeti riyadır ve ondan kaçınmak lazımdır. Nitekim Allah Teâlâ "*İnsanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler*" (Nisâ, 4/142) buyurmuştur. Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurdu: "*Allah Teâlâ, içinde zerre ağırlığında riya olan bir ameli kabul etmez.*"[1] Hz. Ali (r.a.) da şöyle der: "Riyâkârın dört alâmeti vardır. Yalnız iken tembel, insanlarla beraber iken gayretlidir, övüldüğü zaman daha fazla çalışır, yerildiği zaman çalışmasını azaltır." En iyisini Allah bilir.

1 Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ* (Kahire: Matbaatü's-sa'âde, 1974), VIII, 240.

﴿فَاعْبُدِ اللهَ مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ﴾ [سورة الزمر، ٢/٣٩]. وقال عزّ وجلّ: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ [سورة الحجر، ٩٩/١٥] أي الموت. وقال عزّ وعلا: ﴿أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنكُمْ﴾ [سورة النساء، ٥٩/٤]. وممّا ينبغي أن يُعلم أنّ آفة العبادة الرياء فينبغي الاجتناب عن ٥ ذلك كما قال اللّه تعالى: ﴿يُرَآؤُونَ النَّاسَ وَلاَ يَذْكُرُونَ اللهَ إِلاَّ قَلِيلاً﴾ [سورة النساء، ١٤٢/٤]. وقال النبيّ صلّى اللّه عليه وسلّم: «لا يقبل اللّه عملًا فيه مثقال ذرّة من رياء.»[١] وقال علي رضى اللّه عنه: ''للمرائي أربع علامات: يكسل إذا انفرد وينشط إذا كان بين الناس ويزيد في العمل إذا أثني عليه وينقص منه إذا ذُمّ به.'' واللّه أعلم.

---

١ أبو نعيم، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء (السعادة ، القاهرة، ١٩٧٤)، ٢٤٠/٨.

[İKİNCİ MAKALE: FAZİLETLERİN KORUNMASI VE KAZANILMASI]

[91] İkinci makale doğuştan olan **[iyi] huyların korunması ve** doğuştan olmayan **faziletlerin kazanılması hakkındadır**. Müellif birinci makaleyi korunması ve kazanılması için erdemlerin bilgisi ile kaçınılması veya ortadan kaldırılması için reziletlerin bilgisi hakkında vaz‘ etti ve reziletlerin, zıtlarından anlaşılacağına güvenerek reziletlerin yalnızca bir kısmından bahsetti, zira şeyler zıtlarıyla bilinir. Bu yüzden o faziletlerin korunma ve kazanılma yolunu göstermek ve reziletlerden kaçınma ve bunlardan kurtulma yolunu açıklamak üzere ikinci makaleyi vazetti. İkinci makalede reziletleri gidermenin yolundan bahsedilip erdemleri kazanmadan bahsedilmediği vehmine gelince bu, şöyle def edilebilir: Reziletleri gidermek, erdemleri kazanmayı gerektirdiğinden yazar [başlıkta] ikinciyi zikretmekle yetindi ve tersini yapmadı, zira her ikisi birbirini gerektiriyor olmakla birlikte, ahlâkî hastalıkların izâlesi daha önemlidir. Ayrıca harekette amaç öncelikle uyumsuz olanın uzaklaştırılması sonra da uyumlu olanın istenmesidir. Şüphesiz ki bu [kural], nefsanî hareketler kabilindendir. **Kişi**, nefsanî erdemlerden **bir erdemi** kendisinde olmadığı halde **kazanım yoluyla veya** doğuştan olan bir şekilde **tabiatı icabı elde eder.** Bir erdemin tabiatın icabı olarak elde edilmesi, huyla mizaç arasındaki özel uyum sayesindedir, yoksa tabiatın o erdeme uygun olarak yaratılması ve onu gerektirecek şekilde erdemin insanın tabiatında bulunması sebebiyle değildir. Zira böyle olsaydı, o huyların izâlesi mümkün olmazdı, hâlbuki daha önce huyların izâlesinin mümkün olduğu anlatılmıştı. Bu durumda ister kazanım yoluyla ister tabiatın icabı olsun erdemler eşittir. **Böyle olunca kişi** bunları elde etmek ve nefsini bunlarla süslemek sûretiyle **faziletleri korumalıdır**, işte büyük kurtuluş budur. Öyleyse tabiplerin kabul ettiği üzere mizacın sıhhatini korumak isteyen kimsenin nasıl sağlığa uygun şeyleri yapması ve uygun olmayan şeylerden uzak durması gerekiyorsa, aynı şekilde nefsanî erdemleri korumak isteyen kimse de yakin derecesine ulaşmış ehl-i irfan ve filozoflar gibi ruh hekimlerinin söylediği üzere, bu erdemlere uygun olan şeylere yönelmeli ve bunlara aykırı olan şeylerden kaçınmalıdır.

[المقالة الثانية في حفظ الأخلاق]

[٩١] المقالة الثانية في حفظ الأخلاق الجِبلّية **واكتسابها** إذا لم يكن جِبلّية.
لمّا وضع المقالة الأولى لمعرفة الفضائل لتحفّظ وتكتسب ومعرفة الرذائل
لتجتنب عنها أو تزال وعدم ذكر الرذائل في البعض للاعتماد على فهمها من
أضدادها إذ بضدّها تتبيّن الأشياء، وضع المقالة الثانية لبيان طريق حفظ الفضائل ٥
واكتسابها وطريق اجتناب الرذائل وإزالتها. وأمّا ما تُوهّم من أنّ المذكور فيها
طريق إزالة الرذائل دون اكتساب الفضائل فمدفوع بأنّ الأوّل لـمّا استلزم الثاني
اكتفى بذكره، وإنّما لم يعكس مع أنّ اللزوم من الطرفين بناء على أنّ الأهمّ
إزالة الأمراض. وأيضًا المقصود من الحركة ترك المنافر أوّلًا ثمّ طلب الملائم
ولا شكّ أنّ هذا من قبيل الحركات النفسانية. **من حصل له فضيلة** من الفضائل ١٠
النفسانية **بكسب** فيما حصل بعد أن لم يحصل **أو طبع** فيما حصل بطريق الجِبلّة،
وذلك بأن يكون بين ذلك الخلق والمزاج مناسبة مخصوصة لا بأن يندرج في
الطبع بحيث يكون الطبع مخلوقة عليها ومستلزمة إيّاها، وإلا لم يمكن إزالتها
وقد مرّ إمكان إزالة الأخلاق. فالفضائل سواء كانت بطبع أو بكسب **فليحفظها**
الإنسان باقتنائها وتحلية نفسها بها، فإنّها هي الفوز العظيم [١٣أ]. فكما يجب ١٥
على من يريد صحّة المزاج استعمال الملاءمات والاجتناب عن المنافرات كما
تقرّر عند أطبّاء الأبدان كذلك يجب على من يريد حفظ الفضائل النفسانية
مباشرة ما يوافقها والاحتراز عمّا ينافيها كما نطق به أطبّاء النفوس من أصحاب
العرفان والحكماء البالغين درجات الإيقان.

[92] Erdemleri korumanın dört yolu vardır. Birincisi **erdemli kimselere sıkıca tutunmaktır**. Zira nefsin hayra ulaşmış, mutlu, Allah katından olan yetkinliğine yönelip pislik cihetinden yüz çevirmesi sağlığını korumakla olur. Bu da fazilet sahipleriyle bir arada olmakla, fazilet sahipleri ve talipleri gibi örnek alacağı kimselerle iç içe bulunmakla, erdem sahiplerinden doğruluk kardeşleriyle ve hakikat ehlinden iyilik dostlarıyla birlikte olmakla, bunların sözleri ve anlattıklarına kulak kesilmekle, yaşantılarına tâbi olmak ve izlerinden gitmekle mümkündür. **Ve** çirkin huylara sahip **kötüleri dost edinmemekle**, şerli ve adi kimselerden uzak durmakla **olur**, ve özellikle eğlence, maskaralık, alaycılık ve kınayıcılık peşinde koşanlardan sakınmak, böyleleriyle arkadaşlıktan kaçınmak, âdet ve hayat tarzlarından uzak durmak, hafif meşrep ve kaba sözlerine kulak vermemek, onların bâtıl ve kaba saba işlerini örnek almamakla mümkündür. Zira dostluğun güçlü bir etkisi vardır, arkadaşlığın insanı değiştirme gücü de olağanüstüdür. Şair der ki:

“Bir cemiyet içinde isen dost edin seçkinlerini,
Adileri bırak yoksa olursun sen de adi,

Kişinin kendisini değil arkadaşını sor,
Her arkadaş örnek alır dengini.”

[93] Kötülük ehli üç sınıf olunca müellif de bunları zikretti, tavsiye yoluyla onlarla arkadaşlıktan sakındırdı ve dedi ki; bir fazileti edinen kimse duyulara hoş gelen **boş işlere**, insan doğasının hazlarından olan **mizaha ve** nefsin rağbet ettiği şeylerden olan **tartışmaya girişmekten sakınmalıdır**. Zira bu tür şeyler, erdemli yaşayan bir kimseyi saptırabiliyor ve kemâl sahibi bir âlimi yanlış yola sürükleyebiliyorsa yetişme çağındaki gençlere ve doğru yolu arayan delikanlılara nasıl etki etmesin? Bu durumun sebebi nefsin bedende var olduğu ilk aşama ve meydana geldiği ilk andan beri cismanî hazlara ve bedenî rahatlıklara alışkın olmasıdır. Durum böyle olunca kişi, nefsini rahatlatmak adına dostlarıyla birarada ve içiçe iken tattığı neşe ve şen olma hali ile yetinmelidir, arkadaşlarıyla şakalaşırken ve latife yaparken mizahı ve sözü tadında bırakmalıdır. Zira açılmanın iki ucu vardır. İfrat tarafı, hayâsızlık ve günahkârlık, tefrit tarafı ise soğukluk ve somurtkanlıktır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Zaman zaman kalpleri dinlendiriniz.*”[1]

1 Kuzâ‘î, *Müsnedü’ş-Şihâb*, I, 393.

[٩٢] وأنواع أسباب المحافظة أربعة: أوّلها **بملازمة أهلها** من ذوي الفضائل، إذ النفس إذا كانت خيرة سعيدة مقبلة على كمالها من جناب القدس معرضة عن وبالها في جوار الرجس أن يحفظ صحّتها بملازمة من يجانسه من أربابها ومعاشرة من يشاكله من أصحابها وطلّابها واتخاذ إخوان الصدق من أهل الفضل ورفقاء ٥ الخير من زمرة الحقّ واستماع أحاديثهم وأخبارهم واتّباع سيرتهم وآثارهم. **وعدم صحبة الأشرار** من أولي الرذائل ومجانبة أهل الشرّ والقبائح خصوصًا أولي الهزل والمجون وذوي السخرية والهجون والاحتراز عن صحبتهم والاجتناب عن سنّتهم وطريقتهم وترك استماع أراجيزهم وجرافاتهم ورفض اقتفاء أباطيلهم وجرافاتهم. فإنّ للصحبة تأثيرًا قويًّا وللخلطة تغييرا عجيبًا .قال الشاعر:

١٠ إِذا كُنْتَ في قَوْمٍ فَصاحِبْ خِيارَهُم ... وَلا تُصاحِبْهُم الأَرْدَى فَتَرْدَى مَعَ الرَّدِي

عَنِ المَرْءِ لا تَسْأَلْ وَسَلْ عَنْ قَرِينِهِ ... فَكُلُّ قَرِينٍ بالمُقارَنِ يَقْتَدي

[٩٣] ولـمّا كان أصحاب الشرّ ثلاثة أصناف ذكرهم وحذّر عن صحبتهم بطريق الوصيّة فقال **وإيّاه،** أي فليتقّ من حصل له فضيلة **والاسترسال** أي استرسال نفسه **في الملاهي** التي هي ملاذُّ الحواسّ **والمزاح** الذي هو من لذائذ الطبع ١٥ **والمراء** الذي هو من مرغوبات النفس. فإنّ هذه الأمور ربّما أضلّت العامل الفاضل وأغوت العالم الكامل، فكيف بالأحداث المستعدّين والفتيان المسترشدين. وسبب ذلك اعتياد النفس في مبدأ جِبلّته وأوّل فطرته باللذّات البشرية والراحات البدنية، فليقتصر على ترويح النفس بالبشاشة والطلاقة في مؤانسة الأصدقاء ومداخلتهم والمزاح المستعذب والكلام المستملح في مفاكهة الأخلّاء ومطايبتهم. فإنّ ٢٠ للانبساط طرفين: إفراط وهو الخلاعة والفسوق وتفريط وهو القبض والعبوس. قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «روِّحوا القلوب ساعة بساعة.»[1]

---

[1] القضاعي، مسند الشهاب، ٣٩٣/١.

[94] Erdemleri koruma yollarının ikincisi müellifin şu sözüdür: Nefsin düşünceye alışması için kişi, **zihnini** öğreterek ve öğrenerek **ilmî ödevlerle ve** kendisini bir başına **fikrî ödevlerle çalıştırsın,** fakat yücelik âlemine karşı kibirli davranmasın ve bilgisi nefsin ihmali ve gevşekliğine de yol açmasın, ilimlerdeki pratiği ve becerisi, daimî tefekkür ve düşünceden, sürekli araştırma ve tekrardan onu alıkoymasın. Çünkü bu en büyük afetlerden ve en kötü kusurlardandır. Nefsin bu eğitimi ancak ilimle ilgili şu üç şeyin hatırda olmasıyla gerçekleşir ki, müellif bunu telkin etti ve dedi ki: **Onun**, yani ilmin her iki cihandaki **yüceliğini düşünsün**, bu, bilgiyle edinilen şeylerin üstünlüğü ve onun getirilerinin eşsizliğindendir ve nefs için bunlarda büyük bir haz ve şevk vardır. Bundan dolayıdır ki nefs bunlarla olabildiğince mutlu olur, onları elde etmeye yönelir ve tamamına ulaşmaya istek duyar. **Ve onun daimîliğini**, yani nefs var oldukça bilginin neticeleriyle birlikte sürekli olduğunu **düşünsün**. Bu, güneşin varlığıyla onun ışığının varlığının devam etmesi gibidir, hatta böylece kişi ebedî hoşnutluk ile baki olmaya ve sonsuz afiyetteki bir hayatın sürekliliğine nail olur. **Ve** yine kişi **onun**, yani nefsin **duruluğunu düşünsün** ki böylelikle nefs bilgi sayesinde, varlığın hakikatini bilme hususunda gerçek Bir'e benzesin: "*Bir kimseye Allah nur vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur*" (Nûr, 24/40). Şeylerin zıtlarıyla açığa çıkmasına binaen müellif aynı sıraya göre bu üç maddenin karşıtlarını getirdi ve dedi ki: **Ve dünyanın değersizliğini, geçiciliğini ve cefasını düşünsün**, yani akıl sahipleri nezdinde kabul gördüğü ve basiret sahiplerine malum olduğu üzere, kişi dünyanın tasasını hatırlamalıdır, öyleyse dünyalıkların değersiz, sıkıntı veren şeyler olduğunu, bunların sebatının az ve ömürlerinin kısa olduğunu basiret gözüyle görmelidir ki böylelikle onu zemmetsin, elini ondan çeksin, onunla ilişkisini kesip ondan tiksinti duysun. Ayrıca dünya hakkında söylenenlerin en beliğ ifadesi olan Ebû Nüvâs'ın şu sözünü hatırlasın:

"Dikkat et! Her canlı fanidir ve bir faninin evladıdır,
Asilzâdedir fanilikte her canlı.

Âkil kişi dünyayı sınasa
Bir düşman görür, dost postunda."

[٩٤] والثاني من أنواع أسباب محافظة الفضائل قوله **وَلْيَرُضْ نفسَه بوظائف علمية** إفادةً واستفادةً **أو فكرية** في نفسه وحده ليتمرَّن النفس في النظر ولا يتصرّف من جانب القدس بالبطر ولا يسوّغنّ إهمالها والإخلال بها ولا يغرَّنّه التدرُّب والمهارة في العلوم عن مواظبة التفكّر والتذكار والمداومة على البحث والتكرار [١٣ب] فإنّه من أعظم الآفات وأفسد العاهات. وتلك الرياضة لـمّا لم تتيسّر إلا بتذكير ثلاثة أمور أمر بذلك فقال **فليذكر جلالته** أي جلالة العلم في الدارين وذلك لشرف مقتنياتها ونفاسة مكتسباتها، فللنفس فيها لذّة عظيمة ونشاط ولهذا تنبسط عليها أيّ انبساط وتهزُّ على اقتنائها وتحرض على استيفائها. **و**ليذكر أيضًا **دوامه** أي دوام العلم بدوام آثاره ما دام يبقى النفس، وذلك كدوام النور بدوام الشمس حتى يفوز بالبقاء الرضيّ الأبديّ ودوام العيش الهنيّ السرمديّ. **و**ليذكر أيضًا **صفاءه** أي صفاء النفس حيث يتشبّه بسبب العلم بالواحد الحقيقي في معرفة حقائق الأمور ﴿وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللّٰهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾ [سورة النور، ٢٤/٤٠]. ولـمّا كانت الأشياء تتبيّن بأضدادها عقب هذه الثلاثة بذكر أضدادها على الترتيب فقال **و**ليذكر **حقارة الدنيا وزوالها ونَكْدها،** أي تكدُّرها كما هو المقرَّر عند أهل الاعتبار والظاهر لأرباب الاستبصار فينبغي أن يبصرها خساسة حطام الدنيا ونكده وقلّة ثباته وقصر أمده حتى يستحقره فينفض اليد منه وينقبض ويشمئزّ عنه. وليذكر ما قاله أبو نواس في حقّ الدنيا وهو أبلغ ما قيل في وصف الدنيا:

أَلا كُــلُّ حَــيٍّ هالِكٌ وَابْنُ هالِكٍ   وَذو نَسَبٍ في الهالِكينَ عَريقِ

إِذا امْتَحَنَ الدُّنْيا لَبيبٌ تَكَشَّفَتْ   لَه عَنْ عَدُوٍّ في ثِيابِ صَديقِ

[95] Ehl-i dünyanın başına gelen birçok musibete karşın önemi olmayan değersiz şeylere nasıl canla başla sarıldığını, kayba uğrama ve elden çıkmanın süratle gelmesine rağmen yorucu ve meşakkatli şeyleri elde etmeye nasıl katlandığını, daimî bir esenliği olduğu halde âhiretteki büyük karşılıktan nasıl geri durduğunu ve zahmetinin azlığına ve lezzetinin daimîliğine karşın bundan nasıl yüz çevirdiğini kınasın. Ayrıca Allah'ın Kârûn hakkındaki şu sözünü ve benzerlerini düşünsün: "*Derken, Kârûn, ihtişamı içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzulayanlar: Keşke Kârûn'a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı dediler. Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise şöyle dediler: Yazıklar olsun size! İman edip iyi işler yapanlara göre Allah'ın mükâfatı daha üstündür. Ona da ancak sabredenler kavuşabilir*" (Kasas, 28/79-80). Hz. Ali'nin bu meyandaki şu sözünü ve benzerlerini de hatırında tutsun: "Biz Cebbâr olan Allah'ın hakkımızdaki taksimine boyun eğdik ki bu, bize ilim, düşmanlara da maldır. Esasen mal kısa sürede elden gider, ilim ise baki olup zevale uğramaz." Bundan başka şöyle diyerek nefsini kınamak, onu öğüt ve tekdir ile uyarmak hususunda azami gayretin olsun: Ey miskin nefs! Taş parçaları ve çer çöp için vahlanan kimseye bir bak ve bunlar için onlarla nasıl yarıştığına, nasıl hamiyete kapıldığına da bir bak! Zannediyorsun ki onlar ebedî nimetlerdir. Ey bedbaht, sana yazıklar olsun! Sana Allâm ve Melik olan Allah'ın elinden nimetler bahşedilmişken, hayvan gübrelerindeki pisliklere mi rağbet ediyorsun? Yüceler yücesi olan Cebbâr'ın hilati ile şereflenmişken bu paçavraların peşine mi düşüyorsun? Kuddûs ve Selâm olan Allah'ın dostluğu sana lutfedilmişken alçak ve adilerle yakınlığı mı arzuluyorsun? Kahrolası alçak arzular, yok olası köpeksi mizaç!..

[96] Erdemleri koruma sebeplerinin üçüncü çeşidi, müellifin şu ifadesidir: **Arkadaşlarını, kusurundan dolayı kendisini ikaz eden doğru kimselerden seçmelidir**. Zira arkadaş, sırların mahzeni ve kusurları gizleyen bir heybe gibidir. Çünkü ayıplar, sahibine görünmez ve zihni onlara kapalıdır, arkadaş ise kişiye görünmeyen kusurlarına muttali olmasını sağlar. Nefsin nice ayıpları vardır ki sahibi onlara karşı güven içindedir. Bazı küçük hataları arkadaşının önünde izhâr sûretiyle onu denemesi lazım gelir, eğer dostunun bunları kendisine açıklama hususunda gevşekliğini farkederse yapması gereken, ondan uzak durmaktır.

[٩٥] ويُعيِّرها بتهالك أرباب الدنيا على النزر الحقير مع كثرة تطرّق الآفات إليه واحتمالهم المتاعب والمشاقّ في تحصيله مع سرعة طريان الفناء والزوال عليه وتقاعدها عن الحظّ الخطير مع دوام سلامته والإعراض عنه مع خفّة مؤنته وعدم انقطاع لذّته ويذكرها بأمثال قوله تعالى في قارون: ﴿فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللّٰهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ﴾ [سورة القصص، ٢٨/٨٠-٧٩]. وأشباه قول علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه: "رضينا قسمة الجبّار فينا، لنا علم وللأعداء مال؛ فإنّ المال يفنى عن قريب وإنّ العلم باقٍ لا يزال." وأيضًا بالغْ في توبيخ نفسك وتهديدها بالخطاب والعتاب بأن تقول لها: أيّتها المسكينة تفقّدي حال من يحزن كِسَر الأحجار وقِطَع الهشيم وانظري تنافسك فيها وتحاميك عليها كأنّك تظنّها من النعيم المقيم، ويلك يا شقيّة أنتِ منعَّمة بأيادي الملك العلّام، أفترغبين في أرواث مزابل الأنعام؛ أنتِ مشرَّفة بخِلعة الجبّار الأعلى، أفتقنعين بأَسْمال هذه الأدنى؛ أنتِ مكرَّمة لمُنادمة القدّوس السلام، أفترغبين إلى معاشرة الخِساس اللئام؛ فَتَعْسًا للشهوة الرديّة وبؤسًا للشِّنْشِنَة الكلبية.

[٩٦] والثالث من أنواع أسباب محافظة الفضائل ما ذكره بقوله **ويختار من أصدقاء الصدق من ينبِّهه على عيبه** فإنّ الصديق مخزن الأسرار وعَيبة العيوب فإنّ العيوب لصاحبها غيوب وذهن صاحبها عنها محجوب، فيمكنه من نفسه ليطلعه على عيوبه الكامنة. وكم من عيوب نفس [١٤أ] صاحبها عنها آمنة. وينبغي أن يمتحنه بإظهار بعض الصغائر بحضرته فإن أنس منه تقصيرًا في إفشاءاته عليه فعليه بهجرته.

Şayet kişi, dostunun kardeşlik anlayışını abartıp sıkıntı ve cefaya düşeceği sebebiyle ayıbını kendinden gizlediğini farkederse, bundan dolayı dostunu azarlar ve onunla ilişkisini kesmekle tehdit eder. Çünkü ayıbı dosta söylememek hıyanet ve ikiyüzlülüğe benzer ve kişinin buna razı olmaması gerekir. Ayıpları söyleyen dostlar kibrit-i ahmerden daha değerlidir, hatta anka kuşu kabilindendir. **Ve** bundan dolayı **kişi düşmanlarının kendisi hakkındaki** gizlilikleri ortaya dökecek **sözlerini araştırmalıdır.** Zira düşmanları ve öç almak isteyenler gibi onun sürçme ve ayıplarına hiç kimse muttali olamaz ve onun kötülüklerini onlardan daha iyi kimse bilemez. Nitekim şöyle denilmiştir:

"Buğz ile bakan göz her ayıbı açığa çıkarır
Muhabbetle bakan göz ise hiçbir ayıp bulamaz."

[97] Ve ondan, yani düşmanından **kusurlarını öğren**meli**dir ki onları terkedebilsin**. Çünkü düşmanlar kusuru gizlemez, hatta onda kusurdan başka bir şey bulmaz. Kişinin kötü şeyleri ortaya çıktığında her gün iyilikler ve kötülüklerin muhasebesini yaparak nefsini bunlardan kurtarmak ister. Böylece nefs ayıplama ve kınama ile bunlara karşı koyar, tevbe eder, kendini iyiliklere ve bütünüyle bunların izinden kurtulmaya yöneltir. Eğer bu mümkün olmaz ise **insanların ayıplarına bakar ve** tiksindiği ve nefret duyduğu için **onlardan kaçınır** ve bahşettiği şeylere karşılık Allah'a şükreder.

[98] Erdemleri koruma sebeplerinin dördüncü çeşidi müellifin şu ifadesidir: Nefsinde **bir gevşeklik görürse**, yani kötülükleri kökünden sökme ve onlardan kurtulma sırasında nefsinde bir tembellik ve gevşeklik sezinlerse **katı riyazetlerle onu itaat eder hale getirmelidir**. Yani nefse ağır gelen bir şekilde onu eğitmeli, sert ve ağır şeylerle onu kontrol altına almalıdır. Bunun sonucunda nefs Allah'ın tevfiki ve yardımı, iyiye yöneltmesi ve korumasıyla cismanî kirlerden arınarak mutlu olur ki bu şekilde boyun eğsin ve erdemlerle süslenme ve reziletlerden kaçınma çabasında, alıştığı rahat ve gevşekliği terkedebilsin.

وإن أبصر منه اكتتامًا عنه لفرط إخائه لا لإضراره وجفائه عاتبه على ذلك وأوعده الفراق، فإنّه يشبه الخيانة والنفاق. وينبغي أن لا يقتصر على هذا إذ من يكشف العيوب من الأصدقاء أعز من الكبريت الأحمر بل ملحق بالعنقاء. ولهذا ينبغي أن **يتفحّص قول أعدائه فيه** يظهر الغيب إذ لا تطّلع أحد على الزلّة والعيب مثل عدوّه وشناته ولا أعرف منهم بسيئاته كما قيل:

وَعَيْنُ البُغْضِ تُبْرِزُ كُلَّ عَيْبٍ   وَعَيْنُ الحُبِّ لا تَجِدُ العُيوبا

[٩٧] وينبغي أن **يعلم منه** أي من العدوّ **عيوبه فيتركها** إذ الأعداء لا يستر العيب بل لا تجد غير العيب شيئًا. فإذا استكشف عن سيّئاته فيستأصلها عن نفسه بحساب الحسنات والسيّئات كلّ يوم، فيقابل النفس بالعتب واللوم ويتوب عنها ويحثّها على الحسنات والرجعة إليها إلى أن تنقلع أثرها برُمَّته. **وإن** لم يمكنه ذلك **ينظر في معايب الناس فيجتنبها** لما يستقبحها ويتنفّر عنها ويشكر الله تعالى على موهبته.

[٩٨] والرابع من أنواع أسباب الفضائل ما ذكره بقوله **وإن رأى فتورًا** في النفس أي وإن توجَّس في أثناء قلعها واستئصالها نفورًا وفتورًا من النفس **طوّعها بالرياضات الصعبة** أي أدَّبها برياضة باهضة وهضمها بمشقّة قادحة حتى يستسعد بتوفيق الله وعونه وحسن هدايته وصونه تصفيةً لها عن الكدورات الجسمانية لتنقاد ويترك ما اعتاده من الراحة والتهاون في مشاقّ اقتناء الفضائل والتجنّب عن الرذائل.

[99] Müellif, faziletlerin korunmasının yollarını açıkladıktan sonra psikolojik hastalıklar olan reziletlerden kurtulma yolunu izah etmeye başladı ve şöyle dedi: **Nefsinde** psikolojik **bir hastalık oluşan kişi**nin bunu bilmesinin yolu, bu huyun kendisine zıddından daha kolay ve daha haz verici gelmesidir. Böylece **onu** dört şeyi işlemek sûretiyle **tedavi etsin**. Tıpkı bedenin tedavisinde gereğini yapanların, hastalığı zıddıyla gidermesi ve onun da yolunun dört olması gibi. Bunlar, eğer mümkünse şifalı bir gıda, bu iyi gelmezse besleyici ya da mutlak mânâda ilaç, bu da fayda vermezse panzehir, eğer bununla da temizlenmiyorsa tedavi dağlama ya da kesmedir. Bunun gibi ruhânî hastalığı tedavide **ilk olarak**, cimriliğin, karşıtı olan cömertlikle tedavi edilmesi gibi, nefiste meydana gelmiş reziletin **karşıtı olan fazileti işlesin**. Böylelikle nefs o faziletin karşıtı olan rezilet ortadan kalkıncaya dek onu işlemek sûretiyle alışkanlık haline getirir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*İyilikler kötülükleri (günahları) giderir*" (Hûd, 11/114). Bu, bedenin gıdayla tedavi edilmesinin ruhun tedavisindeki karşılığıdır. **Sonra** ikincisi, müellifin şu sözüyle işaret ettiği gibi **sert davranarak tedavi etmeye çalışsın** ki bu, eğer bir reziletin karşıtını işlemek fayda vermezse nefsin bu rezileti terk etmeye zorlanması ve yanı sıra gizli ve açıktan kınanma ve ayıplanmasıdır. Bu, ilaçla tedavinin karşılığıdır. Üçüncüsüne yazar şu sözüyle işaret etmiştir: **Sonra** kökleşmiş olan reziletin karşıtı olan erdemi işlemek ve kökleşmiş rezileti terk etmesi için zor kullanmak fayda vermediğinde nefste kökleşmiş olan reziletin **karşısında bulunan rezileti işlesin**. Mesela cimrilik ortadan kaldırılmak istendiğinde ve bu, cömertlik yapmak ve nefsin cimriliğinin kınanması ile mümkün olmadığında, cimriliği yok etmek için nefsin israfa yöneltilmesi ve harcamayı alışkanlık haline getirmek sûretiyle bu huyunu bırakması gerekir, zira bu durumda cömertliği tercih etmek nefse daha kolay gelir. Ancak bir rezilet, kökleşmiş olan reziletin ortadan kaldırılmasına yarayıncaya kadar işlenmelidir, aksi takdirde o da yerleşik bir rezilet olur ve kişi bir vartadan kaçıp diğerine düşer. Buna müellifin şu sözü işaret eder: **Ancak o** tedaviyi yapan karşıt rezileti işlerken tedavinin sınırına riayet etsin ki nefs faziletin diğer **aşırı ucuna geçmesin**. Nitekim mezkûr örnekten bunu anlamışsındır. İşte bu da panzehirle tedavinin mukabilidir.

[٩٩] ثمّ إنّ المصنّف لـمّا فرغ عن بيان طريق محافظة الفضائل شرع في بيان طريق إزالة الرذائل التي هي الأمراض الروحانية فقال **ومن حصل له مرض** روحاني فطريق معرفته أن تكون ذلك الخلق أسهل عليه وألذّ عنده من ضدّه **فليعالجه بارتكاب** أربعة أمور كما أنّ مَلاك الأمر في المعالجة البدنية

٥ دفع المرض بالضدّ وطريقه أربعة أمور أيضًا: الغذاء الدوائي إن أمكن، وإن لم ينجع فالدواء إمّا الغذائي أو المطلق، وإن لم ينفع فالسَّمّ، وإن لم يبرأ فالكيّ أو القطع. أوّلها ارتكاب الفضيلة المقابلة لتلك الرذيلة الحاصلة للنفس كالسخاء المقابل للبخل فيعوّد النفس إيّاه بارتكابه إلى أن يزول ما يقابله كما قال الله تعالى: ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾ [سورة هود، ١١/١١٤]. وهذا

١٠ نظير علاج البدن بالغذاء. وثانيها ما أشار إليه بقوله **ثمّ التعنيف** على النفس بعد ما لم يفد ارتكاب الفضيلة المقابلة بأن يكلِّف النفس ترك تلك الرذيلة بالعنف مع التعيير والتوبيخ في السرّ والعلانية، هذا نظير العلاج بالدواء. وثالثها ما ذكره بقوله ثم ارتكاب **الرذيلة المقابلة** للرذيلة الراسخة في النفس إذا لم يفد ارتكاب الفضيلة المقابلة ولا التعنيف على الرذيلة الراسخة، مثلًا

١٥ إذا أريد إزالة البخل ولم يتيسّر [١٤ب] ذلك بارتكاب السخاء وتعيير النفس على البخل ينبغي أن يكلّف النفس الإسراف حتى ينمحي البخل وينقطع عرقه باعتياد النفس البذل ليكون اختيار السخاء سهلًا على النفس. ولكن ينبغي أن يكون ارتكاب الرذيلة قدر ما يزول الرذيلة الراسخة لئلّا يصير الرذيلة الأخرى ملكة راسخة فتفرّ من ورطة وتقع في أخرى. وإلى هذا يشير قوله **فليحفظ**

٢٠ المعالج ارتكاب الرذيلة المقابلة حدّ العلاج **حتى لا يتجاوز** النفس إلى **الطرف الآخر** للفضيلة كما ظهر لك من التمثيل المذكور، وهذا نظير العلاج بالسمّ.

Dördüncüsü müellifin şu sözüyle dile getirdiğidir: **Sonra** rezilet nefste kökleşmişse, ortadan kaldırılması güçleşmiş ve söz konusu ilaçlar da yeterli gelmiyorsa **tedavi için nihayet daha çetin egzersizleri yapsın**. Bu durumda kişinin, adaklarda bulunup onlara riayet etmeye ve bir daha dönmesi halinde yapılması güç vaadlerde bulunma vb. sıkı uygulamalarla kendini yükümlü tutma gibi daha zor ilaçlara ve meşakkatli eğitimlere ihtiyacı vardır. Böylece nefs bunlar içinden en kolay olanı güzellik ve kolaylıkla benimser ve ona uyar. Bu da dağlama ya da kesme ile tedavinin mukabilidir. Denilmiştir ki, tedavide en son çare dağlamadır.

[100] Bilmelisin ki müellif hastalık cinslerini ve tedavilerin kuralını tümel bir şekilde anlattıktan sonra hastalık cinslerinin en kötü ve en ifsad edici türlerini anlatmaya koyuldu. Her ne kadar yukarıda anlatılanlar, düşünen kimse için yeterli olsa da müellif o üst hastalıkların akıllara yerleşmesi ve geride kalanların onlarla nasıl mukayese edileceğinin bilinmesi için o hastalıkları tikel bir sûrette ele aldı ve dedi ki: **Çokça vuku bulan** ve meşakkatli olan **tâli hastalıkları da tedavileriyle beraber zikredelim** ki böylece geride kalanların tedavileri bunlarla kıyaslansın.

[101] Bilmelisin ki nefsanî hastalıklar kökenleri itibariyle üç türdür. Şöyle ki, bunlar ya düşünce gücünden ya öfke gücünden ya da arzu gücünden kaynaklanır. Düşünce gücünden kaynaklananlar üçtür. İlki, **kafa karışıklığıdır.** Bu, düşünce gücünün ifratı kabilindendir. Nitekim düşünme gücünün tefriti de yalın cehalet ve bu gücün nitelik yönünden sapması ise birleşik cehalettir. **Bu hastalığın sebebi** ince meseleler ve müşkil problemlere dair **delillerin çatışmasıdır**. Bu, vehmin akla musallat olduğu ve akla boyun eğmediği durumda olur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "*Allah onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar*" (Bakara, 2/15). Yine Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lakin göğüsler içindeki kalpler kör olur*" (Hac, 22/46). **Tedavisi ise** mantık ve münazara gibi **aklî kanunların temrinidir**. Bu, başta ihmal ettiği şartları kavrayarak hatanın kaynağına muttali olmasını sağlar. Denilmiştir ki, bunun tedavisi, öncelikle aklı kabul etmek zorunda bırakan matemetiksel kurallarla kontrol altına almak ve şu ilksel önermeyi hatırlamaktır: "Olumsuzlama ve olumlama, bir arada bulunmaz ve birlikte yok olmaz." Bu önerme genel olarak iki taraftan birinin doğruluğuna ve diğerinin de yanlışlığına inanmasını temin eder.

ورابعها ما ذكره بقوله **ثم** ارتكاب **الرياضات الشاقّة** إذا رسخت الرذيلة في النفس وصارت عسيرة الزوال عنها ولا يفي بذلك العلاجات المذكورة فيحتاج إلى ارتكاب العلاجات الصعبة والرياضات الشاقّة كارتكاب النذور والوفاء عليها وارتكاب العهود الصعبة إن عاد إليه وغير ذلك من التزام الأعمال الصعاب ٥ حتى ترضى وتذعن لما هو الأسهل منها بالطيب والسهولة. وهذا نظير المعالجة بالكيّ أو القطع، وقد قيل آخر الدواء الكيّ.

[١٠٠] واعلم أنّ المصنّف لـمّا فرغ من ذكر أجناس الأمراض وقانون المعالجات على الوجه الكلّي شرع في ذكر أردأ الأمراض وأفسدها من أنواع أجناس الأمراض وإن كان في ذكر ما سبق كفاية لمن اعتبر إلا أنّها أوردها في صورة جزئية ليتقرّر ١٠ تلك الكلّيات في النفوس ويعلم طريق مقايسة البواقي عليها فقال **ولنذكر أمراضًا جزئية** صعبة يكثر وقوعها مع علاجها حتى يقاس علاج بواقيها عليها.

[١٠١] اعلم أنّ الأمراض النفسانية باعتبار منشئها ثلاثة أصناف، لأنّها حاصلة إمّا من القوّة النظرية وإمّا من القوّة الدفعية وإمّا من القوّة الجذبية. أمّا الحاصلة من القوّة النظرية فثلاثة: أحدها **الحيرة** وهي من جنس إفراط القوّة النطقية كما ١٥ أنّ تفريطها الجهل البسيط ومن رداءة كيفيّتها الجهل المركّب **وسببها تعارض الأدلّة** على المسائل المعضلة والمطالب المشكلة وذلك عند تسلّط الوهم وعدم انقياده للعقل، قال الله تعالى: ﴿ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ [سورة البقرة، ١٥/٢] وقال جلّ جلاله: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ [سورة الحج، ٤٦/٢٢]. **وعلاجها ممارسة القوانين العقلية** كالمنطق ٢٠ والمناظرة ليطّلع على موضع الغلط بالاطّلاع على شرائط قد أهملها أوّلًا، وقيل علاجه تسخيره أوّلًا بما يلجئه إلى الإذعان من القواعد الرياضية المفيدة للإذعان وتذكر هذه القضية الأوّلية، أعني ”أنّ النفي والإثبات لا يجتمعان ولا يرتفعان“ لتعتقد على الإجمال حقيقة أحد الطرفين وبطلان الطرف الآخر.

[102] Sonra ikinci olarak, iki husustan biri hakkında zihin karışıklığı yaşayan bir kimsenin bunlardan birinin doğruluğuna muttali olabilmesi için mantığın kanunlarını gözetmesi gelir. Sonra üçüncü olarak sofistik delillerin kullanılması gelir. Zira bunların özellikle bu bağlamda çok büyük bir faydası vardır. Çünkü geçersiz tarafın delilinin yanlışlığı bunlarla bilinir. Dördüncü olarak da iki delilde kullanılan öncüller tahkik edilir ve ayrıca sûrî ve maddî durumları da incelenir ve nihayet Allah'ın yardımıyla yanlıştan kurtulmak mümkün olur.

[103] Düşünce gücünün hastalıklarının ikincisi **yalın cehalet**tir. Bu, kişinin bilme özelliğine sahip olduğu bir şeyi bilmemesidir ve tefrit kabilindendir. Cehalet evvelemirde yerilen bir şey değildir, zira öğrenmenin şartı bilgisiz olmaktır, lakin cehaletin kalıcı olması helak edici bir hastalıktır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "*Şüphesiz Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir*" (Enfâl, 8/22). Bir başka yerde şöyle buyurur: "*O, akıllarını kullanmayanları murdar* (*inkârcı*) *kılar*" (Yûnus, 10/100). Bu hastalığın sebebi duyusal arzulara düşkünlük ve hayvanî hazlara bağımlı olmaktır. **Ve bunun ehli**, yani yalın cehaletle nitelenenler, **insanı diğerlerinden**, yani hayvandan **farklı kılan şeyi** ki o da ilimdir, **kaybetmiş olması sebebiyle hayvanlar gibidir.** Zira insanın üstünlüğü düşünmesidir ve düşünmenin üstünlüğü, onun sonuçlarıyla, yani ilim iledir. Şöyle ki, "nutk" harflerin çıkış yerlerinden meydana gelen ses [yani konuşma] değildir, aksine o, anlayıştır, idraktir ve şeylerin hakikatinin künhüne varmaktır. Bundan yoksun olunduğu zaman insanlar hayvanların yolundan gider, **hatta böyleleri**, yani yalın cehalet içindekiler, derece bakımından hayvanlardan **daha aşağıdırlar. Zira hayvanlar,** hayvanlık mertebesinde **kendileri için mümkün olan yetkinliklere yönelirler**. Oysa onlar, yani yalın cehalet içinde bulunanlar kendileri için mümkün olan bilgi ve temyizi elde etmekte de yetersiz kalmışlardır. Şüphesiz ki hayvanlar faydalarına olan şeyleri bilip onları yaparken zararlarına olan şeyleri de bilip onlardan kaçınırlar. Hâlbuki yukarıda anılan türden insanlar, zararlı şeylerin en çirkini olan cehalet ayıbını kendilerinden uzaklaştıramazlar. Muhakkak ki müellif sözün bu noktasında Allah'ın şu kavlinin anlamını düşünmektedir: "*İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da aşağıdırlar*" (A'râf, 7/179).

[١٠٢] ثمّ مراعاة القوانين المنطقية ثانيًا ليطّلع على [١٥أ] صحّة حجّة أحد الطرفين المتحيَّر فيهما. ثمّ استحضار القياسيات المغالطية ثالثًا، فإنّها عظيمة النفع خاصّة في هذا الباب إذ بها يُعرف فساد دليل الطرف الباطل. ثم تصفُّح المقدّمات المستعملة في الدليلين رابعًا، وتفحُّص أحوالها الصورية والمادّية حتى يتخلّص بعون الله عزّ وجلّ. ٥

[١٠٣] وثانيها الجهل البسيط وهو عدم العلم عمّا من شأنه أن يكون عالـمًا وهو من جنس التفريط. وهو في الابتداء غير مذموم؛ لأنّه شرط التعليم لكنّ الرضاء والقرار عليه مرض مهلك. قال الله تعالى: ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [سورة الأنفال، ٢٢/٨]. وفي موضع آخر: ﴿وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [سورة يونس، ١٠٠/١٠]. وسببه حبّ الشهوات ١٠ الحسّية والركون إلى اللذّات البهيمية. **وأصحابه** أي الذين يتّصفون بالجهل البسيط **كالأنعام لفقدهم ما به يمتاز الإنسان عنها** أي عن الأنعام، أعني العلم، لأنّ فضل الأنسان النطقُ وفضله بآثاره أعني العلم، لأنّ النطق ليس هذا الصوت المعتمد على مخارج الخروف بل الفهم والإدراك واكتناه حقائق الأشياء. وإذا خلا عنه انخرطوا في سلك الأنعام، بل هم أي أرباب البسيط من الجهل أضلّ وأدنى منزلة ١٥ منها **لتوجّهها** أي الأنعام نحو كمالاتها الممكنة في مرتبة الحيوانية وقصورهم أي الجهّال جهلًا بسيطًا عن تحصيل ما يمكن لهم من العلم والتمييز. ولا شكّ أنّ الأنعام تبصر منافعها فيلزمها ومضارّها فيهربها، وهؤلاء لا يدفع عار الجهل الذي هو أقبح المضارّ عن أنفسهم. وقد لاحظ المصنّف في هذا المقام مضمون قوله عزّ وجلّ: ﴿أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾ [سورة الأعراف، ١٧٩/٧]. ٢٠

Yalın cehalet, kişinin **eksiklerini göreceği ilim meclislerinde** ve özellikle dakik mânâların araştırıldığı müzakere meclislerinde **âlimlere tutunmak** ve filozoflarla oturup kalkmak**la tedavi edilir**. Kişi bu şekilde onların yanında değilken konuştuğu lafızların diğer hayvanların sesleri gibi olduğunu, aksi halde gerçek insan yanında bu sesleri bırakmaması gerektiğini bilir ve kendisine teşbihî mecaz yoluyla veya tıpkı yeşil bitkiye buğday sûretini kabul etmeye istidatlı olması bakımından buğday denmesi gibi nihayetinde varacağı şey bakımından insan adının verildiğini kavrar. Böylece kendisinin bu âlimlerin seviyelerinden aşağıda olduğunu tasavvur eder ve onların mertebelerinin insanların üzerinde olduğunu görür. Fakat kendisi dışındaki diğer hayvanların hatta unsurlar, madenler ve bitkilerden ibaret diğer mevcutların yaratılışlarında amaçlanan yetkinliklere ve gayelere ulaştığını; oysa kendisinin yetkinliğinden perdelendiğini ve maksadının altında kaldığını idrak eder. Kendisinin her şeyden daha değersiz ve hüsranda olduğunu, toz zerrelerinden daha aşağılık ve düşük olduğunu kavradığında ilmin üstünlüğünü ve kendisinin ondan yoksun olduğunu görür. Bu durumda umulur ki bu eksikliğinden dolayı nefsini ayıplar, değiştirir ve Allah'ın yardımı ve yol göstermesiyle nefsini düzeltmeye koyulur; tabii eğer kendisinde bir nebze yatkınlık ve bir tutam da olsa doğru yola gitme isteği kaldıysa. Ancak eğer durum böyle değilse, o zaman hastalık müzmindir ve mizaç kökenlidir ve bu durumda o bir vadide, ilim diğer bir vadidedir: "*Allah kimi hidayete erdirirse, doğru yolu bulan odur*" (A'râf, 7/178) "*Allah kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek yoktur*" (Ra'd, 13/33).

[104] Düşünce gücünün hastalıklarının üçüncüsü olan **katmerli cehalet** kişinin bilgili olduğuna inandığı halde bilgiden yoksun olmasıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?*" (Bakara, 2/80). Bu, en kötü hastalık tiplerdendir ve bu hastalığa düşenin şifa bulması nadiren umulur. Öyle ki nefis ve ruh hekimleri bunu tedavi etmekten aciz kalmıştır. Çünkü böyle biri kendisinin bilgili olduğuna dair kesin inancı sebebiyle bilgisiz olduğunun farkına varamaz, bunun farkına varmayınca da bilgi elde etmeye yönelik bir isteği olmaz. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar*" (Yâsin, 36/10).

ويعالج مرض الجهل البسيط بملازمة العلماء ومجالسة الحكماء **ليظهر له نقصانه عند محاوراتهم** ومباحثاتهم خصوصًا عند البحث عن المعاني الدقيقة، فيعلم أنّ الألفاظ التي كان يتكلّم بها في غيبتهم كأصوات الحيوانات الأخر سواء وإلا لما انقطع عنها عند الإنسان الحقيقي، ويتحقّق أنّ اطلاق اسم الإنسان عليه بطريق المجاز التشبيهي أو باعتبار ما سيؤول إليها كإطلاق اسم البُرّ على النبات الأخضر باعتبار استعداده لقبول صورة البُرّ، فيتصوّر قصوره عن درجتهم ويرى مراتبهم فوق أعين الناس على أنّ غيره من الحيوانات بالغة إلى كمالاتها التي خُلقت لأجلها واصلة إلى غايات مقاصدها، حتى سائر الموجودات من العناصر والمعادن والنبات وهو محجوب بينه وبين كماله منقطع دون مراده. فإذا وقف على كونه أخزى وأخسر من كلّ الأشياء وأخسّ وأرذل من ذرّات الهباء يعلم شرف العلم وخلوّه عنه، فعسى أن يعيِّر نفسها بذلك العار فيغيّرها ويباشر إزالتها بتوفيق الله وهدايته إن بقي فيه بقية من الاستعداد ومِسْكة من الرشاد، وإلا فالمرض مزمن أو خِلقي فيكون هو في وادٍ والعلم في وادٍ، ﴿مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي﴾ [سورة الأعراف، ١٧٨/٧] ﴿وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ [سورة الرعد، ٣٣/١٣].

[١٠٤] وثالثها **الجهل المركّب** وهو خلوّ النفس عن العلوم مع اعتقاد أنّه عالم [١٥ب]. قال اللّٰه تعالى: ﴿أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [سورة البقرة، ٨٠/٢]. وذلك أردء أصناف الأمراض وصاحبه قلّما يُرجَي شفاؤه. وقد أعجز أطبّاء النفوس والأرواح عن القيام بمعالجتها؛ لأنّه مع الجزم بعالميته لا يتنبّه الجهل وما لم يتنبّه لم يتشوّق إلى طلب العلم كما قال تعالى: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [سورة يس، ١٠/٣٦]

Öyle ki bazıları bu hastalığın tedavisi konusunda ümitsiz olduklarını söylemiştir, çünkü böyle bir kimsenin bilgi isteği, bu talebi doğuran bir farkındalığa dayanır. Zira öğrenme ihtiyarî bir şey olduğundan, onun talebe dayanması âşikardır. Bazıları bu hastalığın tedavi edilmesinin imkansız olduğu görüşünde olduğundan dolayıdır ki müellif bu hastalık **eğer tedaviyi kabul ediyorsa** dedi. Ancak çoğunluk bu hastalığın tedavisinin zor olsa da mümkün olduğunu kabul ettiğinden müellif, **tedavisi** geometrik ve aritmetik gibi **matematik ilimlere sarılmaktır** diyerek bunun yolunu açıkladı **ki** bu ilimlerin öncülleri yakinî olup vehim onlara bulaşmaz ve dolayısıyla bunlarda yanlış düşünce meydana gelmez. Fakat böyle bir kimseyi başlangıçta her duyduğunu reddetmesin ve kendisine sunulan her şeye karşı koymasın diye inandığından alıkoymamak gerekir, aksine **yakinî bilginin hazzını tadabilsin** ve tahkike ünsiyet duyabilsin diye söz konusu ilimlerde egzersiz yapması gerekir. Böylece kalp aynası şüpheli bilgilerin karanlığından arınıp Hüdâ'nın nuruyla parlayabilsin. Bundan dolayı antik dönem filozofları öğrencilerin zihinleri yakinî bilgiyi öğrenmeye alışsın diye matematik ilimleri öğrenim sırası itibariyle mantığın bile önüne almışlardır. Dahası, bu ilimlerin "riyâziyyât" olarak adlandırılmasının gerekçelerden biri, düşüncelerin öncelikle bunlarla egzersiz yapmasıdır. **Sonrasında dikkatini tedricî olarak** burhânî **öncüle yöneltir** ve incelemeler esnasında inandıklarını çürüten, görüşünün geçersiz ve yanlış olduğunu zorunlu kılan şeyler kendisine görünür ve nihayet kesin kabulü sarsıntıya uğrar. Buna göre adım adım yakinî bilgilerle pratik yapar ve inandığı şeyi geçersiz kılan apaçık bilgiler onun nezdinde karar kılar. Sonrasında görüşünün aksini ispata delalet eden açık kanıtlar ve kesin deliller kullanılır. Bu durum, o, yalın cehalete dönünceye dek devam eder ve [yalın cehalet aşamasına gelince] orada zikredildiği gibi tedavi edilir.

[105] Düşünce gücünden ortaya çıkan üç hastalık ve bunların tedavi edilme yolunu anladığına göre bilmelisin ki itme [öfke] gücünden meydana gelen hastalıklar da üç tanedir. Bunlar öfke taşkınlığı, ödleklik ve korkaklıktır. Öfke taşkınlığı, intikam almaya karşı duyduğu arzuyla nefsin şiddetli bir şekilde harekete geçmesidir ve bu sahibini neredeyse helak eden aşağılık bir hastalıktır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur:

حتى قال بعضهم باليأس عن العلاج، لأنّ طلبه موقوف على الانتباه الموقوف على الطلب. ولا يخفى أنّ التعلّم لكونه أمرًا اختياريًا يتوقّف على الطلب. ولذهاب بعض الناس على امتناع العلاج قال المصنّف **إن قبل العلاج،** لكن لـمّا ذهب الأكثرون إلى إمكان العلاج، لكن مع العسر بيّن طريق علاجه بقوله ٥ فبملازمة الرياضيات كالهندسيات والحسابيات، لأنّ مقدّماتها يقينية لا يشبوها الوهم فلا يقع فيها سوء الفهم. لكن ينبغي أن لا يُردَع أوّلًا عن معتقَده لئلّا يأبى كلّ ما يسمع فلا ينزجر عن كلّ ما يعرض عليه بل ينبغي أن يمارس على العلوم المذكورة ليطعم لذّة اليقين ويستأنس بالتحقيق فيتجلّى مرآة قلبه بنور الهدى عن ظلمة الشبهات. ولذلك كان الأوائل يقدّمون العلوم الرياضية في التعليم حتى ١٠ على المنطق تعويدًا لنفوس المتعلّمين على اليقين، بل هذا أحد وجوه تسمية تلك الوجوه بالرياضيات لوقوع رياضة الأفكار أوّلًا بها. **ثمّ التنبيه على مقدّمة** من البراهين **بالتدريج** ويعرض عليه أثناء المباحث ما يدحض اعتقاده ويوجب بطلان مذهبه وفساده حتى يتزلزل في عقيدته. وعلى هذا تراض شيئًا فشيئًا باليقينيات ويقرّر عليه ما يبطل معتقده من الواضحات ثمّ يستعمل معه ما يدلّ ١٥ على إثبات نقيضه من الحُجج النيّرة والبراهين القاطعة إلى أن يعود إلى الجهل البسيط فيعالج بما ذكر.

[١٠٥] وإذا عرفت الأمراض الثلاثة الحاصلة من قوّة النطق وطريق علاجها فاعلم أنّ الأمراض الحاصلة من قوّة الدفع أيضًا ثلاثة، وهي: الغضب والجبن والخوف. أمّا الغضب وهو شدّة هيجان النفس شوقًا إلى طلب ٢٠ الانتقام. وهو مرض رديّ يكاد يهلك صاحبه. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم:

“ *(…) En şerliniz çabuk öfkelenen ve geç sakinleşendir*.”[1] Bazı âlimler de şöyle demiştir: “Kasırganın çıktığı vakitte engin bir denizin ortasında yüksek dağları aşan devasa dalgalara yakalanan kimse, benim nezdimde, öfkeye kapılandan daha güvendedir, çünkü denizcinin çaresi fayda verebilir ama öfkeye kapılan nezdinde yakarma ve yalvarma fayda vermez.” Bu bağlamda deriz ki **öfke taşkınlığı, sebeplerinin ortadan kaldırılmasıyla tedavi edilir**. Zira sonucun ortadan kaldırılmasının çaresi sebeplerin ortadan kaldırılmasıdır. Öfke taşkınlığının da sebepleri çoktur, ancak en bilinen ve en yaygın olanları on tanedir.

[106] **Bunlar**, yani bu sebeplerin ilki, **kendini beğenme**dir. Bu, bir kişinin kendinde olmayan bir meziyete sahip olduğunu sanmasıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Andolsun ki onlar kendileri hakkında kibire kapılmışlar ve azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir*” (Furkân, 25/21). Hz. Ali (r.a.) de şöyle der: “Kişinin kendini beğenmesi aklın haset sebeplerinden biridir.” Yine o der ki “Kendini beğenmeden daha vahşi bir yalnızlık yoktur.”

[107] **Ve** öfke sebeplerinin ikincisi **büyüklük taslamadır** ki bu, kendini beğenmeye yakındır, ancak kendini beğenen kimse insanlara yalan söyler, büyüklük taslayan ise insanlara büyüklük taslayıp kendisinde olmayan bir şeyin var olduğunu hayal ettirerek onlara yalan söyler, ama kendisinde bu zan yoktur. Müellif şu sözüyle kendini beğenme ve büyüklük taslamanın tedavisine işaret etti. **Ve bunların**, yani kendini beğenme ve büyüklük taslamanın **idrar mahallinden iki kere** yani cinsel ilişki esnasında babadan, sonra da doğum esnasında anneden **geçen kişiden** sadır olması **alışılmadık şeylerdendir**, yani hayret edilesi, tuhaf bir şeydir. Bu sözün özü, kişinin oluşumunun ilk hallerini ve yaratılma aşamalarını tefekkür etmesidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: “*Biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakdan (aşılanmış yumurtadan), sonra uzuvları (önce) belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık*” (Hac, 22/5). Yine Allah şöyle buyurur: “*Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler*” (Mü’min, 40/35). Kutsî hadislerden biri de şöyledir: “*Kibriya ridamdır, azamet de izârımdır. Bu iki şeyden birini elde etmek isteyeni ateşe atarım*.”[2]

1 Nâsırüddin Elbânî, *Za‘îfu Süneni’t-Tirmizî* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1991), s. 247-248.
2 Ebû Dâvûd, “Libâs”, 26.

«شِراركم من يكون سريع الغضب بطيء الفيء.»[1] وقال بعض العلماء: ''من وقع في لجّة بحر خِضَمٍّ متلاطم وقت هبوب الرياح العاصفة وقد اشتملت اللجّة على جبال راسيات آمَنُ عندي من الغضبان؛ لأنّ حيلة الملّاح ربّما ينجع والتضرّع والخضوع عند الغضبان لا ينفع.'' فنقول **الغضب** يعالج **بنفي أسبابه** لأنّ انتفاء الأسباب سبب لانتفاء المسبَّب، وأسبابه كثيرة لكن أعرفها وأشهرها عشرة. ٥

[١٠٦] وهي أي تلك الأسباب أحدها **العُجب** بضمّ العين وهو أن تظنّ الرجل اختصاصه بمزية ليست له. قال الله تعالى: ﴿لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًّا كَبِيرًا﴾ [سورة الفرقان، ٢١/٢٥] [١٦أ]. وقال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: ''عجب المرء بنفسه أحد حُسّاد عقله.'' وقال رضى الله عنه: ''لا وحدة أوحش من العجب.'' ١٠

[١٠٧] وثانيها **التكبّر** وهو قريب من العُجب إلا أنّ المعجَب يكذب الناس، والمتكبّر يكذب الناس بتخييلهم ما ليس فيه حيث يترفّع عليهم ونفسه خالية عن ذلك الظنّ. وأشار إلى علاج العُجب والكبر بقوله **وهما** أي العُجب والكبر بِدَعٌ أي بديع غريب **ممّن** هو قد **جرى مجرى البول مرتين** تارة من الأب حالة المباشرة وأخرى من الأمّ حالة الولادة، وحاصله أن يتفكّر في مبادئ بنيته وأطوار خلقته كما قال الله تعالى: ﴿إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ﴾ [سورة الحج، ٥/٢٢] وقال تعالى: ﴿كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ﴾ [سورة المؤمن، ٣٥/٤٠]. ومن الأحاديث الربّانية: «الكبرياء ردائي والعظمة إزاري فمن نازعني في واحد منهما قذفته في النار.»[2] ١٥

---

١ ألباني، ضعيف سنن الترمذي (المكتبة الإسلامي، بيروت، ١٩٩١)، ص ٢٤٨-٢٤٧.
٢ سنن أبي داود ، اللباس ٢٦.

Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "*Size cehennem ehlini haber vereyim mi? Onlar, kaba, cimri ve kibirli kimselerdir*."[1] Hz. Ali'nin sözlerinden biri de şudur: "Büyüklük taslayana hayret ediyorum. Hâlbuki o dün bir su idi, yarın da ceset olacak." Şu sözü söyleyen de bunu ondan almıştır:

5 "Başlangıcın kirli bir su,
Sonun bozulmuş bir ceset
ve bu ikisinin arasında da pislik hamalısın."

[108] Ki o yarın ölüdür, yani ölecektir. Ölü ifadesi ile mutlaka vuku bulacak olan şeyin gerçekleşmesine işaret edilmiştir. Bunun yarın ile kayıt-
10 lanması ise gelecek olan her şeyin yakın olduğuna dikkat çekmek içindir. **Ve ayrıca** insan, doğası gereği sosyal bir varlık olduğundan hayat ve ölüm durumlarında **diğer insanlara ihtiyaç duyar**. Zira dünya geçimi ve âhirete dair işler için aramızda bir diğerine ihtiyaç duymayan bir tek fert yoktur. Ve yetkinliği başka bir şey ile olan her şey özü bakımından eksiktir. Yetkin-
15 liğinin başkası sayesinde olduğunu bilince, bu başkasının kendisinden daha üstün olduğunu da görür. Kişi bu gözle bakar ve insafla düşünürse her bir fertte ve hatta her bir şeyde kendisinde olmayan ve ortaklıktan hiç de daha az olmayan bir üstünlük bulur. Böylece sonunda noksanlarına vâkıf olur ve bu amansız hastalıktan beri olur. Netice olarak söz konusu hastalığın
20 ilacı, bahsedilen hususlar, yani başlangıç, dünya hayatı ve sonrası hakkında tefekkür etmektir ki, bu da akıl erbabı için aşikardır.

[109] Öfke sebeplerinin üçüncüsü olan övünme, zevâl ve afete maruz kalan mal, şöhret ve makam gibi kişinin kendisi dışındaki şeylerle gurura kapılmadır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Çokluk kuruntusu sizi o derece*
25 *oyaladı ki, nihayet kabirleri ziyaret ettiniz*" (Tekâsür, 102/1-2). Hz. Peygamber (a.s.) ise şöyle buyurur: "*Soylarınızla değil, amellerinizle bana gelin*."[2] Müellif, **övünme tedavi edilmeye ikisinden**, yani kendini beğenme ve büyüklenmeden **daha uzaktır** sözüyle bunun tedavisine işaret etmiştir. **Çünkü övünme başkasının üstünlüğü ile olur** ve o başkasının üstün-
30 lüğü övünene intikal etmez, aksine başkasında kalır. Bu üstünlük o başka kişiden soyutlansa bile bu kişi onunla ne süslenmiş ne de güzelleşmiş olur.

1 Buhârî, "Edeb", 61; Müslim, "Cennet", 46.
2 Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, [t.y.]), II, 110.

قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم «ألا أخبركم بأهل النار كلّ عُتُلّ جوّاظ مستكبر.»[1] ومن كلام علي رضي الله عنه: ''عجبت بالمتكبّر الذي كان بالأمس نطفة ويكون غدًا جيفة.'' وقد أخذ منه من قال:

أَنْتَ الَّذي أَوَّلُه نُطْفَةٌ قَذِرَه

وَآخِرُه جيفَةٌ مَذِرَه

وَفيما بَيْنَهُما تَحْمِلُ العَذِرَه

[١٠٨] **وهو ميّت** أي سيموت **غدًا،** والتعبير بميّت للإشارة إلى تحقّق وقوعه ألبتّة والتوقيت بالغد للتنبيه على أنّ كلّ آتٍ قريب. ومع ذلك **فهو يحتاج إلى أبناء جنسه** حالتي الحياة والمماة لكون الإنسان مدنيًا بالطبع، إذ لا يوجد أحدٌ منّا إلا وهو محتاج إلى غيره في أسباب معاشه ومعاده. وكلّ ما كان كماله بالغير فهو ناقص في ذاته، وإذا علم أنّ كماله عند الغير رأى ذلك الغير أفضل منه. وإن أمعن النظر وأنصف من نفسه وجد في كلّ شخص بل في كلّ شيء فضيلة ليست فيه، فلا أقلّ من الاشتراك وعند ذلك يقف على نقصانه في المآل ويأمن من هذا الداء العُضال. وبالجملة دواء المرض المذكور الفكرة فيما ذكر من الأمور أعني المبدأ والوسط والمنتهى كما لا يخفى على أولي النُهى.

[١٠٩] والسبب الثالث الافتخار وهو المباهاة بما هو خارج عن ذاته ممّا هو في معرض الزوال والآفات كالمال والنسب والجاه. قال الله تعالى: ﴿أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾ [سورة التكاثر، ١٠٢/١-٢]. وقال عليه الصلاة والسلام: «لا تأتوني بآبائكم وائتوني بأعمالكم.»[2] وقد أشار المصنّف إلى العلاج عنه بقوله **والافتخار أبعد منهما** أي من العجب والكبر، **لأنّه بفضيلة الغير** وأنّ فضيلته لا ينتقل إليه بل هي ثابتة له وهو إذا تجرّد عنها لا يكون متزيّنًا ومتجمّلًا في نفسه.

---

١ صحيح البخاري، الأدب ٦١؛ صحيح المسلم، الجنة ٤٦.

٢ «لا تأتوني بأنسابكم وائتوني بأعمالكم»، يعقوبي، تاريخ اليعقوبي (دار صادر، بيروت)، ٢/١١٠.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*O gün, ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah'a temiz bir kalp ile gelenler (o günde fayda bulur)*" (Şu'arâ, 26/88-89). Yine Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Sûra üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır; birbirlerini de arayıp sormazlar*" (Mü'minûn, 23/101). **Kişi itibarının azlığını, tanınmadığı bir yere gidince bilir** Yani onun söylediği sözün doğruluk ölçütü şudur: O, vatanından uzaklaştığı ve yaşadığı yerden ayrıldığında o süsten de uzakta kalır. Yine soyundan uzakta olup ayrı kaldığı ve varlığını onunla birlikte sürdürmediğinde onun soyu bilinmez. Çünkü mallar gasbedilip yağmalanmış ve selefler yasaklanıp inkar edilmiştir. Babasının hayatta olduğu varsayılsa bile onun fazileti kendisine aittir ve bu kişiye geçmez. Şair şöyle demiştir:

"Çürümüş kemiklerle övünülmez
Övünme arzu eden kişi için iftihar ancak kendiyle olur."

[110] [Öfke taşkınlığına yol açan diğer sebepler] dördüncü olarak **didişme ve** beşinci olarak **çekişmedir**. **Bu iki şey** âlemdeki **düzeni bozar**. Zira ülfet olmadan düzen olmaz. Bu iki şeyden, ülfeti ortadan kaldıran nefret ve kin doğar ve bunlar tam anlamıyla düzeni bozar. Bu iki özelliğin olduğu kişi, insanların en aşağılık mertebesinde ve en adisi konumundadır. Şunu bil ki didişme, cüz'î bir maslahata riayet etmekten doğan hasımlaşma halidir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Küfredenler, (iddia ettiklerinin) aksine, bir gurur ve tefrika içindedirler*" (Sâd, 38/2). Bunun sebebi nefsin bedenî faydalara ve haricî mutluluklara olan güçlü bağıdır. Zira insanların çoğu dünyevî hayatın arzularına aşırı bağlı ve duyusal hazlara çokça tutkulu olduğundan, kendilerine fayda veren şeylere kapılır ve kendilerine zarar verecek şeyleri uzaklaştırmak ister. Eğer bir şeyde faydaları varsa bunun başkalarına zarar vermesine bakmazlar ki bu, onların düşünce eksikliğindendir. Bunun tedavisi nefsin büyük gayeleri idrak etmeye ve umumî faydaları tasavvur etmeye yönelmesidir. Böylelikle himmet yücelir, gam zâil olur ve [nefs] bedenî engellerden ve vehmî kirlerden arınmış olur. Bunun sağladığı fayda, kendi menfaatini başkasının menfaatinde ve kendi zararını başkasının zararında gördüğü bir olma ilkesine ulaşmaktır. Zira hepsi, birlik gözüyle birdir. Bu durumda bir şeyi kendine hasretme sevdası kişiden ayrılır. Çokluğun temeli tikel ve duyusal düşünce olduğu gibi, birliğin nefste ortaya çıkmasının kaynağı da tümel ve aklî düşüncedir.

قال الله تعالى: ﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ [سورة الشعراء، ٢٦/٨٩-٨٨]. وقال تعالى: ﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ﴾ [سورة المؤمنون، ٢٣/١٠١]. **ويعرف قلّة اعتباره** [١٦ب] **بالسفر إلى حيث لا يُعرف،** يعني إنّ مصداق ما ذكره من الكلام أنّه إذا تغرّب ٥ عن وطنه وحيل بينه وبين عرضه بقي عزيّا عن تلك الزينة. وأيضًا لا يعرف نسَبُه مع أنّه مباين عنه مفارق إيّاه غير باقٍ ببقائه إذ الأموال تُغصَب وتُنهَب، والأسلاف تنهَى وتُنكر، ولو فُرض أبوه حيًّا لاستقلّ بالفضيلة ولم تتعدّ إليه. قال الشاعر:

وَما الفَخْرُ بِالعَظْمِ الرَّميمِ وَإِنَّما فَخارُ الَّذي يَبْغي الفَخارَ بِنَفْسِه

[١١٠] والسبب الرابع المراء والخامس **اللجاج وهما قاطعان للنظام** أي نظام ١٠ العالم، إذ النظام لا بدّ لها من ألفة ويتولد منهما البغض والحقد المزيلين للألفة فيلزمهما قطع النظام قطعا. فصاحبهما أخسّ الناس رتبة وأرذلهم منزلة. واعلم أنّ المراء مخاصمة تحدث من رعاية المصلحة الجزئية. قال الله تعالى: ﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾ [سورة ص، ٣٨/٢]. وسببه شدّة تعلّق النفس بالمنافع البدنية والسعادات الخارجية، لأنّ أكثر الناس من فرط لَهَجهم بحبّ الحياة ١٥ الدنيوية وكثرة شغفهم بالملاذّ الحسية يجذبون كلّ ما يخصّهم من النفع ويخصّون كلّ ما يضرّ أنفسهم بالدفع لا يبالون بإضرار الغير إن كان فيه نفعهم وذلك من قصور نظرهم. وعلاجه بعث النفس على إدراك المطالب الكلّية وتصوّر المنافع العامّة إذ بذلك تعلو الهمّة وتنجلي الغُمّة ويتجرّد عن العلائق الطبيعية والشوائب الوهمية، وينفعه إلقاء قاعدة التوحيد فيجد نفعه مع نفع غيره وضرّه مع ضرّ غيره، ٢٠ لأنّ الكلّ بنظر التوحيد واحد ويزول عنه عشق الشيء المخصوص. ومنشأ ظهور الوحدة في النفس النظر الكلّي العقلي كما أنّ مبدأ الكثرة النظر الجزئي الحسّي.

Çekişmeye gelince bu, üstünlük arzusu ve otorite kurma isteğinden doğan dikkafalılık halidir. Bu, didişmeye yakın bir haldir fakat ondan daha adi bir durumdur. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin çekişiyorsunuz!*" (Âl-i İmrân, 3/66). Bunun tedavisi kendini beğenme ve tartışma konusunda geçti. Nice toplumlar vardır ki çekişme onların bütünlüğünü parçalamış ve bağlarını koparmıştır. Bu hastalık, gerçekte Allah'a düşmanlık ve O'nun hikmetine karşı durmaktır. Zira bu, ayrışmayı doğurur ve kaynaşmayı ortadan kaldırır. Allah'ın inayeti ise uyum içinde olmayı ve düzeni korumayı gerektirir.

[111] [Öfke taşkınlığına yol açan diğer sebepler] altıncı olarak **şakacılık ve** yedinci olarak **alaycılıktır.** Şakacılığın ne olduğu bellidir, alaycılık ise insanları hafife almak ve onlarla eğlenmektir. **Az bir faydası olsa da bu ikisi** üç şey ile neticelenir. Bunların ilki **güzelliği yok eder**. Zira birçok şaka kişinin kardeşinin onurunu rencide eder ve nice eğlenceli şey vakarını zedeler. Rivayet edildiğine göre yakışıklı bir delikanlı olan Ebû Nüvâs Bağdat sokaklarında yürüyordu ve çirkin bir adam olan Ferezdak ona denk geldi. Ferezdak ona dedi ki: "Huriler evler arasında ne yapar?", Ebû Nüvâs da hiç beklemeden ona şöyle cevap verdi: "Şeytan duvarlar arasında ne yapar?" Anladığın gibi eğer Ferezdak sessiz kalsaydı onuruna leke gelmeyecekti, zira söze ilk atılan daha hatalıdır. İkinci olarak bu iki şey **düşmanlar üretir**, çünkü bu ikisi kine yol açar. Zarif insanlardan gördüğümüz öyle hafif şakalar, ince nükteler ve güzel espriler vardır ki bunlar azar azar büyür, soğukluk, çekişme, düşmanlık ve nefretle sonuçlanacak kadar ileri varır. Benzer şekilde alaycılık kişide bayağılık ve hafifliğe yol açar, duyduğu kem söze ve akranlarına hakaret edilmesine aldırış etmez, maskaralık ve gülünç şeyler sayesinde itici bir hale ve önemsiz bir duruma düşer. **Ve** bu ikisiyle ilgili üçüncü bir şey de şudur ki, bildiğin gibi bunlar **düzeni bozar**. Bilmelisin ki, alaycılıkla düşük geçim yollarına tevessül edilebilir, bu nedenle izzet-i nefsine düşkün kimse bunları reddeder, çünkü bu, akıl hafifliğinden ve kişinin kendisine yeterince değer vermemesinden ileri gelir. Allah Teâlâ Hz. Musa'nın cevaben söylediği sözü hikaye ederek şöyle buyurur: "*Bizimle alay mı ediyorsun? demişlerdi. O da: Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım, demişti*" (Bakara, 2/67).

وأمّا اللجاج فهو عناد ينشأ من طلب الترفّع ومحبّة الغلبة فهو قريب من المراء إلا أنّه أخسّ منه. قال الله تعالى: ﴿فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ﴾ [سورة آل عمران، ٦٦/٣]. وعلاجه ما مرّ في العجب والمراء. ورُبَّ جمعيّة فرّق اللجاج شَمْلها وقطعت وصلها وهو في الحقيقة عداوة الله تعالى ومناقضة حكمته؛ لأنّها تقتضي التفرّق وتبديد الالتئام، وعناية الله تقتضي التوافق وضبط النظام. ٥

[١١١] والسبب السادس **المزاح** و**السابع الاستهزاء،** أمّا المزاح فظاهر وأمّا الاستهزاء فهو استخفاف نفوس الناس والتمسخر بهم. وهما مع قلّة الفائدة مستتبعان لثلاثة أمور: أحدها أنّهما **مسلبة للبهاء،** إذ كم من دُعابة يصبّ عرض أخيه وكم من سخرية يسلب وقاره فيه. ويحكى أنّ أبا نواس كان يمشي في سكك بغداد وهو غلام صبيح إذ مرّ به الفرزدق وهو رجل قبيح قال له: ''ما يصنع الحور بين الدور.'' فقال أبو نواس على الفور: ''وما يصنع الشيطان بين الحيطان.'' وأنت خبير بأنّه لو سكت الفرزدق لكان لعرضه أسلم ولكنّ البادي أظلم. وثانيهما أنّهما **مجلبة** [١٧أ] **للأعداء** لأنّهما يولّدان الحقد، إذ كم من دُعابة خفيفة ومزاحات لطيفة ومطايبات شريفة شاهدناها من بعض الظرفاء تتدرّج في الريادة قليلًا قليلًا إلى أنّ أورثت وحشة ومراء وعداوة وبغضًا. وكذا الاستهزاء يعرض نفسَه للمذلّة والهوان ولا يبالي بما سمع من الفحش وشتم الأقران ويبلغ به السخرية والأضاحيك إلى الحال المستبشع والأمر الركيك. وثالثها أنّ ما ذكر من الأمرين **قاطع للنظام** كما عرفت. واعلم أنّ الاستهزاء قد يُتوسّل به إلى المطالب الخسيسة من أسباب المعيشة، ولهذا يرفضها الحرّ العزيز النفس، لأنّه يقع من خفّة العقل وقلّة اعتناء صاحبه بأمر النفس. قال الله تعالى حكاية عن قول موسى في جواب ﴿أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ [سورة البقرة، ٦٧/٢].

Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Ey müminler! Bir topluluk diğer bir topluluğu alaya almasın. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler*" (Hucurât, 49/11). Bunun tedavisi, insanın kişiliğin değerini görmesi için kişilik onuru ve değerini araştırıp soruşturması, onurlu insanların davranışlarına tutunması ve hakiki ilimleri öğrenmesidir. Zira bunlar kişiye ciddiyet kazandırır, kişiliğin önemi ve etkisini ortaya çıkarır.

[112] Şaka ise nefsin güzelliğinden kaynaklandığı ve orta yol gözetilerek zerafetle yapıldığı sürece bunda bir sakınca yoktur, aksine bu övülen bir şeydir. Hz. Peygamber (a.s.) şaka yapar, ancak insanlarla alay etmezdi. Kendisine denildi ki: "Ey Allah'ın resûlü! Siz de şaka yapıyorsunuz. O da şöyle buyurdu: "*Evet, ben de size şaka yaparım, fakat şaka yaparken bile sadece hakikati söylerim*."[1] Şaka ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den (a.s.) sâdır olan şeyleri araştırdık, bunların sayısı kırka ulaştı ve bunları bir risâle haline getirdik,[2] iyice araştırıp incelememize rağmen bundan fazlasını bulamadık. Ayrıca Hz. Ali de (k.v.) çokça şaka yapardı, öyle ki İbn Abbâs (r.a.) ona şöyle dedi: "Sendeki şakacılık olmasaydı halifelikte bu kadar geç kalmazdın. Selman da (r.a.) ona şöyle dedi: "Seni halifelikte dördüncü sıraya bırakan şey budur." Rivayet edildiğine göre Selman (r.a.) guslediyordu, Hz. Ali de (k. v.) görünmeden ona toprak attı. Selman (r.a.) atanı aradı, ancak kimseyi göremedi, Hz. Ali (r.a.) tekrar toprak attı, Selman (r.a.) bir kez daha bakındı ve bu, Selman (r.a.) elbisesini giyene kadar devam etti. Selman (r.a.) Hz. Ali'yi gördü ve onu görünce yukarıdaki sözünü söyledi. Bu hususta ideali gözetme gayretiyle yükümlü olunsa da bu oldukça zordur, zira insanın bu davranışta ifrat tarafına alışması muhtemeldir. Müellif devamında şöyle dedi: **Şakacılıkta orta yolu bulamayan** ifrat tarafına geçmemek ve çirkin sözlere bulaşmamak için **bunu** bütünüyle tedricî bir şekilde **terk etmelidir**. Zira bu hususta dengeyi bulabilmek epey güçtür.

---

1 Tirmizî, "Birr", 57; Ebû Dâvûd, "Edeb", 92.

2 Bu risâle için bkz. Sadık Cihan, "Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'nin "Letâifu'n-Nebi" İsimli Kırk Hadisi", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 4 (1980), s. 41-75.

وقال الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ﴾ [سورة الحجرات، ١١/٤٩]. وعلاجه البحث والتفتيش عن شرف النفس وكرامتها ليعِنّ له الاعتناء بشأنها وملازمة أفعال الأحرار وتعلّم العلوم الحقيقية فإنّها تورث الجدّ وتحدث خطر النفس ووقعها.

٥ [١١٢] وأمّا المزاح فما كان من طيب النفس وعلى سبيل الظرافة مرعيًا فيه الاقتصاد فلا بأس به بل كان محمودا. وكان رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يمزح ولا يهزِل وقيل له: ''إنك تداعبنا يا رسول الله.'' قال: «إنّي وإن داعبتكم ولكن لا أقول إلا حقًّا.»[١] ولقد تتبّعنا ما صدر عنه صلّى الله عليه وسلّم في أمر المزاح، فقد بلغ أربعين حديثًا وجعلناها رسالة ولم نجد زائدًا على ذلك مع ١٠ شدّة تنقيرنا وتفتشنا عن ذلك. وأيضًا كان علي كرّم الله وجهه مزّاحًا حتى قال ابن العباس: ''ما أخلفك بالإمامة لولا الدعابة فيك.'' وقال سلمان رضي الله عنه له كرّم الله وجهه ''هذا الذي أخّرك إلى الرابعة.'' رُوي أنّ سلمان رضي الله عنه كان يغتسل ورماه علي كرّم الله وجهه بالرمل من حيث لا يراه وتتبّع سلمان رضي الله عنه ولم ير أحدًا ورمى أخرى وتتبّع هو أيضًا مرّة أخرى وهكذا إلى ١٥ أن لبس سلمان رضي الله عنه ثيابه ورأى عليًّا كرّم الله وجهه وحين رآه قال ذلك القول. ولـمّا وجب الاحتياط في رعاية القصد وكان ذلك صعبًا جدًّا إذ ربّما يعتاد النفس حدّ الإفراط. قال **ومن عجز عن الاقتصاد في المزاح فليتركه** بالكلّية حذرًا عن الوقوع في طرف الإفراط والوقوع في الكلام الفاحش متدرّجًا، إذ الوقوف على حدّ الاعتدال متعسِّر جدًّا.

---

١ سنن الترمذي ، البر ٥٧؛ سنن أبي داود ، الأدب ٩٢.

Sekizinci sebep **hainlik**tir, bu, insanların mal, namus ve makam gibi maslahatlarını hedef alan sahtekârlıktır. Allah Teâlâ müşriklerin zemmi hususunda şöyle buyurmuştur: "*Bir mümin hakkında ne ahit tanırlar ne de antlaşma. Çünkü onlar saldırganların kendileridir*" (Tevbe, 9/10). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurur: "*Emaneti olmayanın imanı yoktur, ahdine riâyet etmeyenin de dini yoktur*."[1]

[113] Dokuzuncusu **haksızlık**tır, bu, öç alma maksadıyla bir başkasına eziyet etmedir ve zulüm kabilindendir. Allah ise zulmedenleri sevmez. Bilmelisin ki zulmün sonu vahimdir ve onu işleyen çirkindir. Zira bu öncelikle peygamberlik derecesinden düşürür. Şöyle ki, Allah Teâlâ, "*Ahdim zalimlere ermez*" (Bakara, 2/124) buyurdu. İkinci olarak velayet derecesinden düşürür. "*Bilin ki, Allah'ın lâneti zalimlerin üzerinedir!*" (Hûd, 11/18). Üçüncü olarak hükümdarlık derecesinden düşürür, "bir zaman sonra olsa bile zalimin ocağı yıkılır". Dördüncüsü, insanların gözünden düşürür, zira insanların kalpleri kendilerine güzel davrananları sevme, kötü davrananlara da buğzetme üzerine yaratılmıştır. Beşincisi, kişinin kendi kıymetini azaltır. "*Onlar bize değil, sadece kendilerine kötülük ediyorlardı*" (Bakara, 2/57). Söyleyen ne güzel demiş:

"Muktedirken zulmetme, zulüm sana pişmanlık olarak döner, senin gözlerin uyur ama mazlum uyanıktır, sana beddua eder ve Allah'ın gözleri de uyumaz."

Denilmiştir ki:

"Duayı eğlenceye alıp da onu küçük mü görürsün?
Duanın ne yaptığını bilmez misin?

Gecenin oku şaşmaz, ama
Onun bir zamanı vardır ki vakti gelince durmaz."

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, 376.

والسبب الثامن **الغدر** وهو مخادعة الناس عن مقاصدهم من المال والعرض والجاه وغيرهما. قال الله تعالى في ذمّ المشركين: ﴿لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلًّا وَلَا ذِمَّة وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ﴾ [سورة التوبة، ١٠/٩]. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «لا إيمان لمن لا أمانة له ولا دين لمن لا عهد له.»[١]

٥ [١١٣] والتاسع **الضيم** وهو أذى الغير على وجه الانتقام فهو من باب الظلم، والله لا يحبّ الظالمين. واعلم أنّ عاقبة الظلم وخيمة وموقعه قبيح، فإنّه يحُطُّ أوّلًا عن رتبة النبوّة كما قال تعالى: ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ [سورة البقرة، ١٢٤/٢] وثانيًا عن درجة الولاية ﴿أَلَا لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ [سورة هود، ١٨/١١]. وثالثًا عن مرتبة السلطنة، "بيت الظالم خراب ولو بعد حين." ورابعًا

١٠ عن نظر الخلائق جُبلت القلوب على حبّ من أحسن إليها وبغض من أساء إليها. وخامسها عن حظّ نفسه ﴿وَمَا ظَلَمُونَا وَلَٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ [سورة البقرة، ٥٧/٢]. ولله درّ القائل:

لا تَظْلِمَنَّ إِذا ما كُنْتَ مُقْتَدِرا — فَالظُّلْمُ آخِرُه يَأْتيكَ بِالنَّدَمِ
نامَتْ عُيونُكَ وَالمَظْلومُ مُنْتَبِهٌ — يَدْعو عَلَيْكَ وَعَيْنُ اللهِ لَمْ تَنَمِ

١٥ وقيل:

أَتَلْعَبُ بِالدُّعاءِ وَتَزْدَريه — وَما يُدْريكَ ما صَنَعَ الدُّعاءُ
سِهامُ اللَّيْلِ لا تُخْطي وَلكِنْ — لَها أَمَدٌ وَلِلأَمَدِ انْقِضاءُ

---

١ مسند الإمام أحمد بن حنبل، ٣٧٦/١٩.

[114] Sonra müellif şu sözüyle bu ikisinin tedavisine işaret etti: **Bu ikisi**, yani hainlik ve haksızlık, **dünya metaı sebebiyle olur**, yani bu ikisinin ilacı bunlar ile elde edilecek olan şeyin değersiz olduğunu düşünmektir. Zira bu ikisinin nihaî amacı ve en büyük semeresi dünyalık şeylerdir. **Bu da önemsiz bir şeydir**: "*Ve âhiret Allah'a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır*" (Nisâ, 4/77). Şüphesiz ki her bir kimsenin isteği âhirete nispetle azın da azıdır ve bu da en büyük kötülüklere götürür. Bu, hainliğin kökeninde dünya sevgisi olmasındandır, öyle ki böyle bir kimse dünyayı arkadaşına tercih eder. Dünya değişme ve son bulma yeri olmakla birlikte böylesi bir şey, hıyanet çeşitlerinin en adisidir. Dünya sevgisi her tehlikenin başıdır, kişinin dünyayı daima yardımlaştığı ve dayanıştığı kardeşleri ve dostlarına tercih etmesi hoş değildir ki bu, geçici olanın kalıcı olanla yer değiştirilmesidir. Bu da en büyük kötülüklerden biridir. İkisinden birini tercih halinde dünya malını dostuna tercih edenin dostlukla bir alakası yoktur, onun arkadaşlıktan nasibi de olmaz, aksine o düzenbaz ve iki yüzlüler grubundandır. Haksızlık yapan kimsenin kendisine bir faydası olmasa da insanlara eziyet vermekten keyif alması mümkündür. Onun böyle olmasının kalbinin katılığından kaynaklandığı âşikardır, böylelikle yaptığının vebalini tadacaktır. Bundan daha büyük bir kötülük olabilir mi? Ancak kişinin bu işi terketmesinin dinî bakımdan ya da dünyalık olarak büyük bir zarara yol açması müstesnadır. Kişi eğer hainlik ve haksızlığın çirkinliğini öğrenmek isterse **bu kötülüğü** yani bu iki vasıftan birinin **bir başkasından kendi başına gelebileceğini düşünsün ki bunun nasıl bir çirkinlik olduğunu anlayabilsin**. Umulur ki farkına varır ve ders çıkarır da öğüt ona fayda verir.

[115] Öfke taşkınılığının sebeplerinin onuncusu insanların yarış yaptığı pahalı cevherleri ya da çok kıymetli türden **şeyleri elde etme** isteğidir. Bu, dünyanın süslerini gereğinden büyük görmekten kaynaklanır. Bu da nefsin kalıcı cevherlere yönelmemiş olmasındandır. Yüce Allah şöyle buyurur: "*Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Nihayet yeryüzü zinetini takınıp, (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada, bir gece veya gündüz ona emrimiz (âfetimiz) gelir de onu sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılarak biçilmiş bir hale getiririz*" (Yûnus, 10/24).

[١١٤] ثمّ أشار المصنّف إلى علاجهما بقوله **وهما** أي الغدر والضيم لمتاع الدنيا، يعني ليتفكّر في خساسة المطلب منهما، فإنّ الغاية القصوى والفائدة العظمى منهما حصول متاع الدنيا، **وهو قليل** ﴿وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ [١٧ب] لِمَنِ اتَّقَىٰ﴾ [سورة النساء، ٧٧/٤]. ولا شكّ أنّ مطلوب كلّ أحد أقلّ من القليل بالنسبة إليه وقد يفضي إلى أعظم المفاسد، وذلك لأنّ الغدر منشؤه محبّة الدنيا حتى يختار الدنيا على الصديق وهو أردأ أصناف الغدر مع أنّ الدنيا في معرض التغيّر والزول، وحبّه رأس كلّ خطيئة فلا يحسن اختياره على إخوانه وأصدقائه الذين يعاونونه ويظاهرونه على الدوام فيؤدّي إلى تبديل الفاني على الدائم وهذا من أعظم المفاسد. وأيضًا من لم يترجّح عليه الصديق عند الموازنة بمُلك الدنيا فليس من الصداقة في شيء وما له في الخلّة من خلاق بل هو من أهل التلبيس والنفاق. وأمّا الضيم فصاحبه ربّما يلتذّ بأذى الناس من غير أن ينتفع به. ولا يخفى أنّ ذلك من قساوة قلبه فيذوق وبال أمره. فأيّ مفسدة أعظم منه إلا إذا كان تركه يؤدّي إلى ضرر عظيم في الدين أو الدنيا. وإن أراد أحد قبح العذر والضيم **فليفرضه** أي فليفرض ما وقع من الوصفين **من غير معه** أي مع نفسه في كيف **يعرف قبحه** فلعلّه يتنبّه أو يتذكّر فتنفعه الذكرى.

[١١٥] والسبب العاشر **طلب ما يتنافس فيه من الجواهر** الثمينة والأشياء العزيزة الوجود فهو يتولّد من استعظام زخارف الدنيا وذلك لعدم تشرّف النفس إلى الجواهر الباقية. قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ﴾ [سورة يونس، ٢٤/١٠].

Bunun tedavisi dünyalıkların faydaları ve getirileri üzerinde tefekkür etmektir ve bunları elde etme gayreti ile bunlardan faydalanırken başlarına gelebilecek afetlerden onları koruma çabasında dengeli olmaktadır. Müellif şu sözüyle de buna işaret etmiştir: İfade edildiği üzere **bunlar değersiz** ve önemsiz **olmasının yanı sıra düşmanlığı** ve düşmanların hile yapmaya olan isteklerini **çoğaltır**. Bunu yapan kimse, kıymetli ömrünü ve asla bedel ölçülemeyen vaktini, düşmanlarını ve hasetçilerini artıracak bir şeye harcar, ömrü çekilmez olur, zamanı sıkıcılaşır. Ayrıca oluş ve bozuluşun doğası, onun hallerini, görüntüsünü ve güzelliğini değiştirir ve böylece letafeti gider ve işin sonu, onun yok olmasına varır. Böyle bir şey için çabalayan esasen hayatını zorlaştırmaya, ömrünü ziyan etmeye ve helakine yol açacak sebepleri hazırlamaya çalışır. Yine **bu değersiz şeyler ihtiyaç anında** sahibine yardım sağlayacak **bir fayda da vermez**. Çünkü bunlar cansız şeyler hükmündedir. Bunlar seni terketmedikçe hayatından bir tat alamazsın, zihnin bulanıklıktan kurtulmaz, bunlar seni yoksunluk durumundan kurtarmaz, ihtiyaç zamanında sana bir fayda vermez. Çünkü insanların çoğunun bu tür şeylerdeki arzuları gevşektir. **Bunlar** gaspedilmekten uzak ve ele geçirmek isteyenlerin tuzağından berî olup **sende kalsalar bile sen onlar için kalıcı değilsin**. Aksine sen, sonunda onları vârisine bırakırsın. Denilmiştir ki, “Cimrinin malını ya âfete veya vârise müjdele.” Aklı olan bir kimsenin bu engelleri düşündüğünde tasa ve kaygıyı, bunları zor ve baskıyla bırakana terketmesi umulur.

[116] Müellif öfke türlerini, bunların sebepleri ve maddelerini ortadan kaldırma yolunu anlattıktan sonra duygu kabarmasının akabinde öfkenin nasıl yatıştırılacağını, bunun için gerekli olan ve ihtiyaç duyulan şeyi açıklamaya geçti. Zira bu, bilginlerin çoğunun tedavisinden aciz kaldıkları en zor şeylerdendir. Müellif devamında şöyle dedi: **Duygu kabarmasından sonra ortaya çıkan öfkeye gelince**, onun giderilmesi ve tedavisi **zordur**. Çünkü karanlık bir duman aklı örter. Bu, kanın kaynamasının sebebidir. Bu durumda kanın kaynamasıyla yoğun bir buhar yükselir ve beyne çıkar. Bu neredeyse aklın ve ruhun yerinden gitmesine yol açar ve bir mani olarak ikisiyle amaçlarının arasına girer. Şüphesiz bu dünyada hakimiyeti kaybedip şeytanın ordularına yenik düşmekten daha zor bir şey yoktur.

وعلاجه النظر في فوائدها وتبعاتها وموازنة السعي في طلبها وحفظها من الآفات بالتمتّع بها، وإلى هذا أشار المصنّف بقوله **ومع حقارتها** وخساستها كما علم فيما مرّ **يكثر العدو** وتهيّجهم على الكيد فصاحبها يصرف العمر العزيز وينفق أوقاته التي لا بدل لها أصلًا إلى شيء يكثر أعداءه وحسّاده فينغضّ عيشه ويتكدَّر وقته على أنّ طبيعة الكون والفساد تقتضي تبديل أحواله وتبديل بِزّته وجماله فيذهب بهاؤه ويؤول آخر الأمر إلى فنائه، فالساعي في طلبه هو الساعي في تضييق عيشه وتضييع عمره وإعداد أسباب هلاكه. وأيضًا إنّها **لا تغني** عن صاحبه **عند الحاجة** شيئًا من الإمداد؛ لأنّها من قبيل الجماد. وما لم تتركك لا تلذّ عيشك ولا يصفو خاطرك لأنّها لم يخلّصك في الحال من فاقتك ولم ينفعك في الوقت من حاجتك، لأنّ رغبات أكثر الناس في أمثالها فاترة. وإنّها **إن بقيت لك** على تقدير سلامتها عن النهبة وخلاصها عن شَرَك الطلاب المتغلّبة لكنّك **لم تبق لها**، بل تتركها بالآخرة لوارث كما قيل ''بشِّر مال البخيل بحادث أو وارث.'' وإذا تفكّر من له لبٌّ في هذه الزواجر[١٨أ] لعلّه يترك الجزع والغمّ لمن يتركه بالجبر والرغم.

[١١٦] ولـمّا فرغ المصنّف عن فروع الغضب وبيان طريق قطع أسبابها وحسم موادّها أراد أن يبيّن كيفية تسكين الغضب بعد الاهتياج وما لا بدّ له فيه ويحتاج لأنّها من أصعب الأمور، وقد عجز عن علاجها الجمهور. فقال **وأمّا الغضب بعد الاهتياج فصعب** من جهة الدفع والعلاج **لستر العقل بدخانه المظلم**، لأنّه سبب لغليان الدم فينبعث من احتراقه الأبخرة الكثيفة ويتصعّد إلى الدماغ ويكاد يزعج العقل والروح عن أوْكارهما ويحول بينهما وبين أوطارهما، ولا شكّ أنّه لا أصعب في الدنيا من انهزام السلطان وغلبة جنود الشيطان

Bununla birlikte ne güzel ifade edilmiştir: “Öfkeli öfkelendiği esnada taşkın durumdadır; belki deliliğin çaresi vardır ama onun çaresi yoktur.” Bu sözün benzeri daha önce bazı bilginlerden aktarılmıştı. Müellif şu sözüyle buna işaret etmiştir: **Öfkeye yakın her kimse**, **öfkenin yakıtı gibidir**, onu besler, bitirmez, devam ettirir, söndürmez. **Onun**, yani öfke içinde olan birinin öfkesinin yatıştırılması ve ateşinin söndürülmesi için **durumunu değiştirilmesi faydalıdır**. Mesela elbisesini daha hafif ve rahatıyla değiştirmesi gibi. **Soğuk su içilmesi** faydalıdır. Çünkü öfke kanın ısınmasıyla oluşur. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Öfke şeytandandır, şeytan da ateşten yaratılmıştır, ateş ise su ile söner; öyleyse biriniz öfkelenince hemen kalkıp abdest alsın.*”[1] Bunu Atıyye b. Urve es-Sa‘dî (r.a.) rivayet etmiştir. **Ve uyumak da faydalıdır**. Zira Hz. Peygamber (a.s.) “*Biriniz ayakta iken öfkelenirse hemen otursun. Öfkesi geçerse ne âlâ, geçmezse yatsın.*”[2] buyurmuştur. Bunu da Ebû Zer el-Gıfârî (r.a.) rivayet etmiştir. **Öfke şehevî lezzet engellendiğinde de vuku bulur**. Çünkü meni kanalları dolduğunda ve enerjisi beyne gittiğinde bundan ya aşk ya da cinnet hali doğar, her ikisi de öfkeyi meydana getirir. Bazen öfke oburluktan doğar. Çünkü obur, arzuladığı şeyden alıkonduğunda öfke duygusu onda baskın olur ve bundan alıkoyana saldırır. **Öfke gücü nitelik bakımından da sapabilir ve hatta bu, hayvanlara ve** bulut, yağmur gibi **cansız varlıklara sövmeye kadar varır**, hatta ölülere bile sövülür. Böyle bir kimse kap kacak ve alet edevatı kırarak, hayvanlar ve ölülere vurarak çare aramaya koyulur. **Bir başkasının bu tür** öfke kaynaklı **fiillerinin görülmesi ve zemmedilmesi bunların çirkinliğine karşı uyarır** ki bu, öfkenin tedavilerindendir. Çünkü insan kendi davranışının çirkinliğini zor farkeder, bunu başkasında gördüğünde ondan sakınır, onu işlemeyi çirkin bulur ve gözünde ona girişmek çirkin görünür, böylece ondan sakınır ve ona iltifat etmez. Zira mutlu kişi, başkasının durumundan ders alandır. Bundan başka, öfkenin birtakım eklentileri ve arazları vardır ki müellif bunları açık olduğu için zikretmemiştir. Fakat biz bunların türlerini sana sayacağız. Bunlar yedi tanedir: Pişmanlık, keder, düşmanları sevindirmek, alay konusu olmak, yaptığı fiilin hastalık ve tedavilere yol açması, dostlardan tiksinme ve düşmanları sevindirmek.[3]

---

1 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 3.
2 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 3.
3 Metinde üçüncü madde tekrar edilmiştir (çev.).

وما أحسن ما قيل: ''إنّ الغضبان حالة الغضب حالة الاهتياج لا يقبل العلاج والجنون قد يقبل''، وقد مرّ مثل هذا الكلام نقلًا عن بعض العلماء، وإلى ذلك أشار المصنّف بقوله **وكلّ ما قرب منه** أي من الغضبان **يكون كالوقود** له فيُمِدّه ولا يُميته ويُديمه ولا يُفنيه. **وربّما ينفع** للغضبان في تسكين غضبه وإطفاء لهبه **تغيير الهيئة** كتبديل ملبوسه إلى الأخفّ والأطيب، **وشرب الماء البارد** لأنّ الغضب من الحرارة كما قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «إنّ الغضب من الشيطان والشيطان خلق من النار وإنّما تطفأ النار بالماء فإذا غضب أحدكم فليتوضأ.»[1] رواه عطية بن عروة السعدي رضي الله عنه. **وينفع النوم** أيضًا لما قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «إذا غضب أحدكم وهو قائم فليجلس فإن ذهب عنه الغضب وإلا فليضطجع.»[2] رواه أبو ذر رضي الله عنه. **وقد يكون** الغضب **من الشهوة إذا منعت** لأنّ أوعية المني إذا امتلأت وأخذ إلى الدماغ يتولّد منه العشق والجنون وهما مولّدان للغضب. وقد يكون الغضب من الشَرَه، لأنّ صاحبه إذا حُرِم من مشتهاه هاج به الغضب وحمل على من يبعِّده عنه. **وربّما ردأت كيفية حتى شتم البهائم والجمادات** كالسحاب والمطر وأمثالهما، بل يشتم الأموات وقد يشتفي بكسر الأواني والآلات وضرب البهائم والأموات. ومن جملة علاجات الغضب أنّ **مشاهدة هذه الأفعال** الحاصلة من الغضب **واستهجانها من غيره تُنبِّه على قبحها،** فإنّ الإنسان قلّما يدرك قبحَ فعله وإذا شاهده من غيره يعافه ويكره ارتكابه ويقبح في عينه الإقدام عليه فيمتنع ولا ينظر إليه لأنّ السعيد من اتعظ بغيره. ثمّ إنّ للغضب لواحق وأعراضًا كثيرة لم يذكرها لظهورها لكن نحن نَعدُّ عليك أصنافها وهي سبعة: الندامة والكَآبة وشماتة الأعداء ووقوعه في مَعرض الاستهزاء وأداء فعله إلى الأمراض والأدواء ومقت الأحبّاء وشماتة الأعداء.

---

١ سنن أبي داود ، الأدب ٣.
٢ سنن أبي داود ، الأدب ٣.

[117] [Öfke gücünün bir diğer hastalığı] öfkenin zıddı olan **ödlekliktir.** Ödleklik, üzerine gidilmesi gereken şeyden geri durmadır ve son derece aşağılık bir hastalıktır. Bunun tikel arazları on, sınıfsal arazları üç tanedir. Sınıfsal arazlar müellifin **ödlekliğin uzantıları zillet hali, yaşantının bozulması ve saygınlığın azalmasıdır** sözüyle zikrettikleridir. Bu, ayrıca önemli işlerde ve kişinin maslahatlarında gevşekliğin meydana gelmesini, zalimler ve benzerlerinin kişinin malına göz dikmesini, kötü bir yaşantıyı, çaba gerektiren işlerde azimsiz ve sabırsızlığı ve tembellik sevgisini peşinden getirir. Böyle bir kimse bulaşıcı hastalık olan bir organ gibidir, hasarı bütün organlara taşır ve hastalığı onlara da götürür. **Bunun tedavisi korku veren şeylerin üzerine gitmek ve tehlikeli**, helak edici **işlere atılmaktır**, çetin çatışma ve savaşlara, zor işlere teşebbüs etmektir. Hz. Ali (r.a.) şöyle der: "Bir şeyden yoksun isen hemen o işe atıl." Bu şekilde öfkeyi doğuran şeyler yavaş yavaş deşilir ve harekete geçirilir ki öfke gücü denge haline doğru harekete gelir. Özetle cesaret oluşuncaya değin deli cesareti sergilenir, sonrasında da bu erdemde sabit kalınır. **Ve ölümün zorunlu olduğunu hatırlamak da bunun tedavisi kabildendir**. Ölüm her canlının akıbetidir, ömür süresi kaçınılmaz olarak son bulacaktır ve eceller mukadderdir. Hal böyleyken akıllı bir kimse bedenlerin bekâsına yol olmadığını ve kesin olan ölümden sakınmanın, vakti malum olanı ertelemeyeceğini bildiği halde değersizde kalmayı nasıl tercih eder?

[118] [Öfke gücünün bir diğer hastalığı] korkaklıktır. Bu, nefsin vukuu beklenen kötü bir durum hakkında acı çekmesidir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun*" (Âl-i İmrân, 3/175). Korkaklık, sahibinin akıl noksanlığından, düşünme ve hatırlama eksikliğinden hâli olamadığı feci bir hastalıktır. Çünkü beklenilen kötü şeyin vukuu ya zorunludur ya da imkan dahilindedir. Eğer birincisi ise bilinmelidir ki beklenen şeyin vuku bulması kaçınılmazdır. Zorunlu olan bir şeyin meydana gelmesini engellemeye kimsenin gücü yetmez. Bundan korkmanın getirisi belayı öne alma, sıkıntıyı hızlandırma ve meydana gelmeden evvel kötü şeyin acısına tutulmak olur. Çünkü kişi her ne zaman kendisine yönelse o şeyi kendisinde bulacak ve onu, dünya ve âhiret sebeplerinin kazanılmasıyla kendisi arasında bir engel haline getirecektir.

[١١٧] وأمّا **الجبن** فهو ضدّ الغضب وهو الإحجام عمّا يجب عليه الإقدام وهو مرض رديٌّ غاية الرداءة. وأعراضه الجزئية عشرة والصنفية ثلاثة [١٨ب]. أمّا الصنفية فهي ما ذكره المصنّف بقوله **ويتّبعه الذلّ والاختلال وانهتاك الحرمة** ويلزمه أيضًا وقوع الخلل في المهمّات والمصالح والطمع الفاسد ٥ من الظلمة وغيرهم في ماله وسوء العيش وعدم الثبات والصبر في المساعي ومحبّة البطالة، ويكون كالعضو المأوف يحمل كلّ عضو ضيمة عليه؟ ويدفع أذاه إليه. وعلاجه **الخوض في المخاوف والإقدام على المعاطب** والمهالك والشروع في الفتن والحروب الهائلة والخطوب الصعبة. قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: "إذا خِلْتَ أمْرًا فَقَعْ فيه." وتحريك دواعي الغضب ١٠ وتهييجه قليلًا قليلًا حتى يتحرّك إلى الوسط، وبالجملة التزام التهوّر إلى أن تحدث الشجاعة ثم الثبات عليه. وممّا يجري **ذكر وجوب الموت** وأنّه عاقبة كلّ حيّ وأنّ مدّة العمر لا محالة منقضية والآجال مقدَّرة، فكيف يختار العاقل القعود على الهوان مع علمه بأنّه لا سبيل إلى بقاء الأبدان وأنّ الحذر عن الموت المحتوم لا يؤخّره عن الوقت المعلوم.

١٥ [١١٨] وأمّا **الخوف** فهو توجّع النفس من توقّع مكروه ينتظر وقوعه. قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا ذَٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ [سورة آل عمران، ١٧٥/٣]. وهو مرض رديٌّ لا يخلو صاحبه من نقصان عقل وقصور نظر وذكر؛ لأنّ المكروه المنتظر إمّا أن يجب وقوعه أو يمكن، فإن كان الأوّل فليعلم أنّه لا بدّ من وقوعه، إذ لا قدرة لأحد على دفع ما يجب ولا يفيد ٢٠ خوفه إلا استقبال البلاء وتعجيل العَناء والتزام ألم المكروه قبل حدوثه، لأنّه كلّما شاهد نفسه وجده في ذاته فجعله حائلًا بينه وبين تحصيل أسباب معاشه ومعاده.

Beklediği şeyin vukuu imkan dahilinde ise bunun meydana gelmesi ya kendi fiili iledir ya da değildir. Eğer bunun sebebi kendisi ise ona düşen, bundan kaçınması gerektiğidir. İşte bu, müellifin **eğer mümkünse korkuya yol açan sebepler terkedilir** sözüyle belirttiği şeydir. Zira mümkünün özü bakımından iki tarafının birbirine eşit olduğu bilindiğine göre, iki taraftan biri, diğerine bir sebepten ötürü tercih edilmiş değildir. Ayrıca eğer vukuuna fiilinin sebebiyet verdiğini biliyorsa akabinde olumsuzlukların ve küçük düşürücü çirkin şeylerin geldiği ile işe başlamaması gerekir. Zira onu yapmaktan geri durduğunda, o şeyin sebepsiz meydana gelmesinin imkansız olduğunu da bilir ve bu durumda korkudan emin olur. **Yok, eğer durum böyle değilse, nefsi duruma uyum sağlamalıdır**. Yani bir şeyin vuku sebebinin onu işleyen olduğunu biliyorsa, bunun Vâcib Teâlâ'dan geldiğini kabul etsin. Bu durumda yapması gereken, nefsinin Allah'ın takdir ettiği şeyi benimsemesi ve O'nun kazâsına rıza göstermesidir. Zira onun tasasıyla uğraşmak ve gerçekleşmesini beklemek, o kimsenin uhrevî görevlerinden ve dünyevî maslahatlarından geri durmasını artırmaktan ve bu hayatı hüsran edip öte dünyayı da helak etmekten başka hiçbir şey getirmez. Hâsılı, korkulan, ölüm gibi vukuu zorunlu olan bir şey ise bundan kaçış yoktur ve dolayısıyla bundan korkmanın da bir faydası yoktur. Yok, eğer durum bunun aksi ise o zaman bu korku ya ölünün helak olmasından korkmak gibi imkansız bir şeyden doğar, dolayısıyla bu korkunun bir anlamı olmaz; korkulan mümkün bir şey ise mümkünün iki tarafından biri vehmedilen bir şeydir ve bundan korkulmaz, ya da korkulan zannî bir şeydir, bu halde de onu defetme imkanı varsa bunu yapar, aksi halde zorunluya dahil olur ve bundan da kaçılmaz.

[119] Bilmelisin ki korku türleri içinde en çok vuku bulan ölüm korkusudur. Bu öyle bir hastalıktır ki buna tutulmayan azdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun*" (Âl-i İmrân, 3/175). *Onlar, önceden yaptıklarından dolayı ölümü asla temenni etmezler*" (Cuma, 62/7). Bu hastalığın kaynağı cehalet ve kafa karışıklığıdır. Şöyle ki korku ya eşi, malları ve çocuklarının kaybı gibi ölümün öncesine, ya ölüm korkuları ve sarhoşluğunun şiddetli oluşu gibi ölümün kendine, ya da âhiret işleri ve cezanın gelmesi gibi ölüm sonrasına dairdir.

وإن كان ممكنًا فإمّا أن يكون وقوعه بسبب فعله أو لا. فإن كان وجب عليه الاحتراز عمّا يكون سببًا له وهو ما ذكره المصنّف بقوله **ويترك أسبابه إن أمكن،** لأنّه إذا علم أنّ الممكن المتساوي الطرفين بحسب ذاته لم يترجّح أحد طرفيه على الآخر بسبب، وعلم أيضًا أنّ سببه فعله يجب عليه أن لا يشرع في أمر يتولّد ٥ منه تبعات مستنكرة وفضائح مستنكرة لأنّه إذا امتنع عن فعله علم امتناع وقوعه بلاسبب فأمن من الخوف. **وإلا فالتوطين** إذا علم أنّ سببه لمن فعله فليفرضه من الواجب فعليه بتوطين النفس على ما قدَّره الله تعالى والرضاء بقضائه على أنّ الاشتغال بهمّه وانتظار وقوعه لم يزده إلا الصرف عن مُهمّاته الأخروية ومصالحه الدنيوية وخسار العاجل وهلاك الآجل. والحاصل أنّ الأمر الذي ١٠ يخاف منه إن كان ضروري الوقوع كالموت فلا حذر عنه فلا فائدة للخوف، وإن كان بخلافه فإمّا أن يكون ممتنعًا كالخوف من إهلاك الميّت إيّاه فلا معنى للخوف عنه. وإمّا أن يكون ممكنًا فحينئذٍ إمّا أن يكون [١٩أ] أحد طرفيه موهومًا فلا يخاف منه. وإمّا مظنونًا، فإن أمكن دفعه فيباشر ذلك وإلا فيلحق بضروري الوقوع فلا حذر عنه.

١٥ [١١٩] واعلم أنّ من أكثر أنواع الخوف وقوعًا خوف الموت وهو داء قلّما يوجد أحد لا يبتلى به. قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا ذَٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾[سورة آل عمران، ١٧٥/٣]، ﴿وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ﴾ [سورة الجمعة، ٧/٦٢]. ومنشؤه الجهل والحيرة لأنّ الخوف إمّا ممّا قبله من ترك الأهل والأموال والأولاد أو من ٢٠ نفسه من شدّة أهواله وسكراته أو ممّا بعده من أمر المعاد وحلول العقاب.

Bunlardan birincisi geçim sebeplerinin faydasını ve kaderin sırrını bilmemekten kaynaklanır. Zira eğer o aklını kullansa ve basiretini tazelese dünya hayatında olma ve mal mülk edinme sırasının öncekilerin ölümüyle kendisine geldiğini görür. Çünkü eğer önceki nesiller dünyada kalsalardı yeryüzü onlara dar gelirdi ve bu durumda onların mekanları ve geçim vasıtaları bu kimseye ulaşmazdı. Eğer böyle düşünenin dünyada kalıcı olması mümkün olsaydı bu öncekilere de mümkün olurdu ve onlar dünyada kalıcı olsaydı o zaman bu kişi var olamazdı. Öyleyse dünyada olabilmesi fani olmasını gerekli kılmaktadır. Öte yandan dünyalık bu mal mülk onun değil, aksine Allah'ındır. Mülkün sahibi ve âlemlerin Rabbi, hikmetinin gereği olarak, muradı ve sahipliğine uygun düşecek belli bir oranda, kulları arasında onlardan faydalanma ve tasarrufta bulunma hususunda bir taksimat yapmıştır. Bu malların o insanlara nispetle ortaya çıkan özel bir nispeti vardır. Nispetlerin değişmesi ise kendilerine nispetin yapıldığı kimselere asla zarar vermez. Eş ve çocukların kaybına gelince, bu, kulların gayretiyle ilgili bir şey değildir, aksine Aziz ve Alîm olanın takdirine bağlıdır. Şu halde bu umumî ayrılığın gelmesinde ne gibi bir zarar olabilir? İkincisine gelince, nefs soyut bir cevherdir, beden nefsin idrakler ve fiilleri işlerken kullandığı aletidir. Açıktır ki bir alete sahip olan o aletin mahvolmasıyla zarar görmez. Dahası ölüm uykunun kardeşidir, yalnız aralarında şu fark vardır; ölüm beden için üzerinde tasarrufta bulunmanın imkansız olduğu bir ayrılıktır, uykuda ise bu imkan söz konusudur. Öyleyse ölümden korkulacak bir şey yoktur. Düşündüğün korkulu durumlar ve ölüm sarhoşluğuna gelince bunlar ölümden kaynaklı durumlar değildir, aksine bunlar hastalığın arazlarıdır. Elemin olumsuz şeyleri hissetmek olduğu bilinir, ölüm gelip çatınca duyusal hissetmeden asla eser kalmaz, bu durumda elem de olmaz, bilakis ölüm şiddetli ağrılar esnasındaki bayılma ve hissizlik gibi elemlerden huzura kavuşmadır. Ölüm korkusunun üçüncü sebebine gelince, eğer kişinin korkusu azaba düçar olmaya dair ise o zaman kötülüklerden, hatalardan ve neftse iz bırakan günah ve sürçmelerden kaçınmak ve nefsini erdemsizliklerden arındırıp erdemlerle süslenmek sûretiyle azaba yol açan sebepler hakkında tedarikli olsun. Şayet korkusu âhiretle ilgili kafa karışıklığından ve ölüm sonrasına dair cehaletten kaynaklanıyorsa,

أمّا الأوّل فهو من الجهل بمنفعة أسباب المعاش وسرّ القدَر، وذلك لأنّه إذا استعمل فكرته وجدَّد بصيرته علم أنّ النوبة في الحياة والتملّك ما انتهت إليه إلا بموت الأسلاف، إذ لو بقيت القرون الأولى لما وسعتهم الأرض ولم تنتقل أمكنتهم وأسبابهم إليه. ولو أمكن بقاؤه لأمكن بقاؤهم. ولو بقوا ما وجد هذا الشخص فبقاؤه يستلزم فناءه. وأيضًا تلك الأموال ليست له بل لله مالك الملك ٥ ربّ العالمين قسَّم الانتفاع بها والتصرّف فيها بين عباده على مقتضى حكمته ووفق مشيئته. ومالكيته لها نسبة مخصوصة عرضت لها بالقياس إليه وتبدّل النسب لا يضرّ المنتسبين أبدًا. وأمّا الأهل والأولاد فذلك ليس لسعي العباد بل بتقدير العزيز العليم، فأيُّ ضرر في لحوق هذا الفراق العميم. وأمّا الثاني فلأنّ النفس جوهر مجرّد والبدن آلة لها في استعماله في كسب الإدراكات والأفعال، ١٠ وظاهر أن ذي الآلة لا يتضرّر بخراب آلته، بل الموت أخو النوم إلا أنّ الموت ترك للبدن مع عدم إمكان التصرّف فيه والنوم مع إمكانه فلا شيء يُخاف منه في الموت. وأمّا ما تراه من الأهوال والسكرات فذلك ليس من عوارض الموت بل من عوارض المرض، ومعلوم أنّ الألم هو الإحساس بالمنافي وإذا حلّ الموت لم يبق الإحساس أصلًا فلا يبقى الألم بل الموت سبب الراحة عن ١٥ الآلام كالغُشْي والخَدَر عند الأوجاع الشديدة. وأمّا الثالث فإن كان خوفه من العقاب فليتدارك ممّا يؤدّيه من الأسباب بالامتناع عن السيّئات والزلاّت وما يبقى أثره في النفس من الذنوب والعثرات وتزكية النفس من الرذائل وتحليتها بالفضائل. وإن كان خوفه من الحيرة في المعاد والجهل بحاله بعد الممات

korkusu ölümden değil, kendi eksikliği ve bilgisizliğindendir ve bu da büyük bir sorun ve feci bir haldir ki bundan kurtulma hususunda müteellih filozoflar ve mutasavvıf evliyânın tercih ettiği yol, beden için rahat verici şeyleri ve hazları terketmektir. Onlar hakikî ilimler ve ilâhî bilgileri kazanmak için sıkı bir çalışma ve yorgunluk içinde uykusuzluğu ve ayakta kalmayı seçtiler ve nihayet insanı helak eden bu hastalıktan ve perişan eden korkudan emin oldular "*ve onlar cennette derler ki: Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir. O (Rab) ki lütfuyla bizi asıl oturulacak yurda (cennete) yerleştirdi. Artık orada bize ne bir yorgunluk dokunacak ne de orada bize bir usanç gelecektir*" (Fâtır, 35/34-35), Bil ki "*Sizin kendisinden kaçtığınız ölüm, muhakkak sizi bulacaktır*" (Cuma, 62/8). Bununla birlikte esasen bunun müslüman için bir zararı yoktur, bilakis bunda faydalar ve umut veren şeyler vardır. Zira ölüm âhirette salihler için hazırlanan şeye giden bir köprüdür ki bu şeyi ne gözler görmüş ne kulaklar duymuş ne de bu bir insanın aklına gelmiştir. Ölümde ayrıca "*Yer yüzünde bulunan her canlı yok olacak*" (Rahmân, 55/26) âyetinin mânâsının gerçekleşmesi, şanı yüce olan Allah'ın bâkîliğinin bildirilmesi de vardır. Mümin âhiretin hazzını ancak ölümün acılığını tatmakla yakalar ve altının ateşte arınması gibi mümin de kabirde günahlarından arınmış hale gelir.

[120] Eğer ölümde elem olmadığını öğrendiysen bilmelisin ki asıl ölüm ve gerçek elem cehalettir, bunun peşinden gelen de ebedî hüsrandır. Gerçek huzur ve kalbî hayat ilimdir, bunun meyvesi ise ebedîliktir. Bilginin verdiği hazzı ve onun tadını yakalayan, dünyanın süsü ve güzelliğinden uzak durur, kendini fesat ve bela yurdundan geri çeker, Mele-i A'lâ'nın ahâlisiyle bağlantı kurar, dolayısıyla tabiî ölüm gelmeden iradî olarak ölür ve sonrasında asla ölüm olmayan bir hayatı yaşar, nefsi İlk İlke'nin nuruyla ebedî olarak aydınlanır, bu dünya onun nazarında bir sineğin kanadı kadar bile etmez, kendini bu değersiz yurttan soyutlayıp öbür diyara yönelir, böylece ölümden önce helakten ve yok oluştan emin olur ve gaybta olanın müşâhedesinin verdiği lezzetle mesrur olur, şek ve şüpheden uzak olur.[1] Bu aynen Hz. Ali'nin (k.v.) şu sözü gibidir: "Perde açılmış olsa bile yakînimde bir artış olmaz."

1 Müellif nüshada şüpheden "uzak olur" yerine sehven şüpheye "alışır" yazılmıştır (çev.).

فخوفه من نقصانه وجهله لا من الموت وهو الخطب العظيم والهول الفظيع، وهو الذي اختار في دفعه الحكماء المتألّهة والأولياء المتصوّفة ترك الراحات واللذّات وآثروا عليها السَهَر والنَصَب والكدّ والتعب في تحصيل العلوم الحقيقية والمعارف الإلهية حتى أمنوا من هذا الداء المهلك والفزع الموبق. ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لله الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ﴾ [سورة الفاطر، ٣٥/٣٥-٣٤] واعلم ﴿إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ﴾ [سورة الجمعة، ٦٢/٨] [١٩ب]. ومع ذلك فلا ضرر فيه على المسلم أصلًا بل فيه منافع ومطامع، وذلك لأنّه قنطرة الآخرة التي أُعدَّ فيها للصالحين ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر. وأيضًا هو فيه تحقيق لمعنى ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ [سورة الرحمن، ٥٥/٢٦] وإعلام لبقاء الله العظيم الشان. وأيضًا المؤمن لا يذوق لذّة الآخرة إلا بذوق مرارة الموت وأيضًا المؤمن يطهر في القبر من المعاصي كما يَنْقى الذهب في النار.

[١٢٠] وإذا عرفت أنّ الموت ليس فيها ألم فاعلم أنّ الموت الكلّي والألم الحقيقي هو الجهل والخسار السرمدي تبعته، وإنّما الراحة الحقيقية والحياة القلبية هو العلم والبقاء الأبدي ثمرته، ومن ذاق لذّة العلم وحلاوته فارق زينة الدنيا وطراوته ونزع نفسه عن دار الفساد والبلى واتصل بزمرة الملإ الأعلى فمات بالإرادة قبل الموت بالعادة فيحيى بحياة لا ممات بعدها أبدًا، وتنوَّرت نفسه بنور المبدأ الأوّل سرمدًا، ولا يزن العالم الأسفل عنده جناح بعوضة في المقدار، وانقلعت من الحضيض الأدنى إلى تلك الدار. فكان مفارقًا قبل الموت آمنا من الهلاك والفوت مبتهجًا بلذّة مشاهدة ما في الغيب بريئًا عن[1] الشكّ والريب كما قال على بن أبي طالب رضي الله عنه: "لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا."

---

١ كتب المصنّف في نسخة المؤلّف 'يرتاض الشكّ' بدلًا عن 'بريئًا عن الشكّ' سهوًا، و: ١٩ب؛ والصحيح بريئًا عن الشكّ؛ ر: ٥٦ب (محقّق).

Kemalini ölümde gören bu kimse, nasıl olur da ölümden korkar. Bu dünyada bâki olmanın imkansız olduğunu, her bir canın bu diyardan gideceğini ve ayrılacağını bildiği halde şiddetli hırsı ve tûl-i emeli yüzünden ecelinin geciktirilmesini temenni eden kimseye gelince, o, bu hayatın getirilerini düşünmeli ve nazarında ölüm tercih edilir olmalıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

"Hayatın sıkıntıları usandırdı beni
Ya seksen sene yaşayan bilmem ki usanmaz mı!"

[121] Çünkü uzun hayat yaşlılığın acizliğini, kuvvetten düşmeyi, sevdiklerinden ayrılma ve hastalıklarla mücadele etmeyi gerektirir ki bu kimse hastalığını ve eziyetinin artmasını umuyor gibidir. Bazen insan ölümünü doğuracak bir fırsatın gelmesini temenni eder. Nitekim Hz. Ali (k.v.) şöyle demiştir: "Bir insan altmış sene yaşarsa ömrünün yarısını geceler götürüyor, yarısının yarısı da sağdan ve soldan habersiz gafletle gidiyor, yarısının üçte biri hırs ve emel ile, ehl-i iyalin nafakası için çalışmakla gidiyor. Geri kalan ömür de hastalık ve ihtiyarlık. Ömür öte dünyaya irtihal ve intikalle tamamlanmaktadır. İnsanın uzun ömrü sevmesi cahilliktir. Onun dünyadan nasibi işte böyledir." Sözü burada epeyce uzattık zira bu, âkil kimselerin aklının karıştığı genel bir hastalık ve âfettir. Allah bana yeter, vekil olarak O, bana kâfidir.

[122] Bilmelisin ki çekme **[arzu] gücünden** kaynaklanan **hastalıklar** üç tanedir. **Bunlar açgözlülük, tembellik ve üzüntüdür**. Açgözlülük, arzularda ifrat kabilindendir ve bu, arzuları tatma isteğidir. Değersiz olmakla beraber bu hastalığın arazlarının çok olduğunda şüphe yoktur. Çünkü bu hastalığa düşen, zelil, basit hevesleri olan ve tasası bol bir kimsedir, zira onun tasası vaktinin çoğunda hayvanî gücünün yönetimi ile meşgul olmaktan ibarettir, eline geçen imkanı bu gücün hizmetinde kullanır, düşüncesini bu gücün hazzı için çalıştırır, bu durumda hizmet eden hizmet edilenden daha adi olur ve bu kimse hayvanlardan bile daha düşüktür. **Bu hastalık** yeme, içme ve cinsel ilişki gibi birtakım arzuların giderilmesinde fil ve domuz gibi **hayvanlarla aynı kategoride olunduğunu düşünmekle tedavi edilir**. Çünkü bu hayvanlar idrak eden güçlerini bunların hazlarını elde etmede çokça kullanmakla herhangi gibi bir üstünlüğe sahip olmazlar.

وهو يرى كماله في موته فكيف يخاف منه. وأمّا من ترجّى تأخير الأجل من شدّة الحرص وغاية الأمل مع علمه بأنّ البقاء على الدنيا محال وأنّ كلّ نفس على النقلة والارتحال فينبغي أن يتفكّر في تبعات الحياة وعند ذلك يختار الممات كما قال الشاعر:

٥ سَئِمْتُ تَكاليفَ الحَياة ومَنْ يَعِشْ ثمَانينَ حولاً لا أَبا لَكَ يَسْأَمِ

[١٢١] لأنّ ذلك يستلزم ضعف الشيخوخة وسقوط القوّة والابتلاء بمفارقة الأحباب ومجاهدة الأوصاب فهو كمن يتمنّى مرضه وطول عذابه. وربّما ينوب الإنسانَ نائبة يتمنّى معها مماته كما قال أمير المؤمنين على بن أبي طالب كرّم الله وجهه: "إذا عاش امرؤ ستين عامًا فنصف العمر يُمحقه الليالي ونصف النصف يمضي ١٠ ليس يدري تقلّبه يمينًا عن شمال وثلث النصف آمال وحرص وشغل بالمكاسب والعيال وباقي العمر أسقام وشَيْب وتمّ بارتحال وانتقال. فحبّ المرء طولَ العمر جهل وقسمته على هذا المثال." وإنّما أطنبنا الكلام في هذا المقام لكونه بليّة عامّة وداهِيَةً دَهْيَاء، قد طار من ذلك عقول العقلاء، والله حسبي وكفى به وكيلًا.

[١٢٢] واعلم أنّ **الأمراض** الحاصلة **من قوّة الجذب** فثلاثة وهي الحرص ١٥ والبطالة والحزن. أمّا **الحرص** فهو من جنس الإفراط في الشهوات وطلب الالتذاذ بها. ولا شكّ في كثرة أعراضه مع رداءتها لأنّ صاحبها يكون ذليلًا قصير الهمّة كثير الهمّ، لأنّ همّه في عموم الأوقات معقودة بتدبير قوّته البهيمية يستنفد وسعه في خدمتها ويستجهد فكره في لذّتها، والخادم أخسّ من المخدوم فهو أخسّ من البهائم. **فيعالج بالتفكّر في مشاركة الحيوانات** كالفيل ٢٠ والخنزير ونحوهما في قضاء الشهوات من المآكل والمشارب والمناكح، فإنّ تلك الحيوانات ما حازت شرفًا بكثرة استعمال القوى المدركة في ملاذّها.

Ve yine **bu hastalık bunların hazzının az olmasını düşünmekle** tedavi edilir. Şöyle ki haz duyulan şeylerin tadılmasının ardı sıra gelmesi ilgili duyuyu yorar ve hazzı azaltır, özellikle de nefsin daha fazla haz veren şeye ulaşmak için özlem duyması durumunda bu olur. **Ve bunların kısa süreli olmasını düşünmekle** tedavi edilir. Zira yiyecek içecek türü şeylerin hazzı çabuk biter, bunların tadı dilin köküne ulaşana kadardır. Sonrasında bunlar, kanalların tıkanmasından ve gıdalardaki fazlalıkların bir araya gelip organlara akmasından kaynaklanan kolera, hazımsızlık ve tümör gibi birtakım hastalıklara yol açar. Ayrıca "oburluk zekayı götürür" dendiği gibi fazla gıda tüketimi kalın kafalılığa ve duyuların ağırlaşmasına sebep olur. Cinsel ilişkideki hazzın süresi de spermin, kanallardan ayrılıp rahme fışkırmasına kadardır ve bunun da kısa bir süre olduğu bilinmeyen bir şey değildir. Bu hazzın sonrasında bedenin yorgun düşmesi, güçlerin direncini kaybetmesi, organları besleyen faydalı mide öz sularının atılması, bedeni ayakta tutan temel sıvıların çekilmesi, hayvanî ruhu oluşturan ve nefsin tasarruflarının aleti konumundaki bedenî sıcaklığın azalması meydana gelir. Bu, **arzulanan şeylerin bayağılığını düşünmekle** tedavi edilir. Zira daha önce geçtiği üzere, insan arzulanan bu şeylerde bayağı ve haysiyetsiz olmasının yanısıra hayvanlara ortak olur, din ve maldaki kayba ve nefis ve akılda helake maruz kalır. **Ve arzu gücünün hikmetinin ne olduğunu kavramakla tedavi edilir**. Öyle ki Allah, arzu gücünü, açlıktan doğan sızının ortadan kaldırılması, bedenin takatini sağlayabilmesi için erittiğini takviye etmesi ve açlığını yatıştırması için yaratmıştır. Ayrıca cinsel ilişki gücü insana türün devamı ve İslâm neslinin çoğalması için bahşedilmiş olup, bir şekilde dinde yasaklanmış ve toplumsal örfte de yerilmiş yolların herhangi biriyle gidererek haz alınsın diye verilmemiştir. Bazı cahiller çocuktan yüz çevirme ve ruhban hayatını tercih etmeye çağıran şeyler gibi nefislerine hoş gelen durumlara kolayca yönelmesinler diye insan doğası gereği cinsel ilişkiye arzulu kılınmıştır. Ayrıca arzu sebeplerinin en güçlüsü, nefs-i emmârenin ayartmasıdır, arzuladığı şeyleri kişiye hayal ettirmesi, cinsel şeyleri ve eş değiştirme, farklı kadınlarla bir arada olma, kadınların peşi sıra gelmesini isteme, farklı fizikî özellikteki kadınları tatma, onların değişik türdeki güzelliklerinden nimetlenme gibi diğer bazı haz nesnelerini hoş göstermesidir.

ويعالج أيضًا بالتفكّر **في قلّة لذّتها** [٢٠أ] لأنّ تواتر ورود المذوقات على الذوق يُكلُّ الحسّ وينقص الذوق وخصوصًا إذا تشوَّقت النفس وقت استعمالها إلى ما هو ألذّ منها. وبالتفكّر **في قصر مدّتها** إذ المآكل والمشارب ينفَد لذّتها سريعًا ولا يدوم إلا إلى بلوغها أصل اللسان ثم يتولّد منها أمراض مثل الهَيْضة والتُّخَمَة ٥ والعفونات الحادثة من السُّدَد الامتلائية وغير ذلك من انصباب الموادّ المجتمعة من فضلات الغذاء إلى الأعضاء. وأيضًا الاستكثار منها يورث البلادة وثقل الحواسّ كما قيل ''البِطْنَة تُذهب الفِطنة.'' وأمّا المناكح فمدّة لذّتها من وقت انفصال المنيّ عن أوعية إلى اندفاقها في الرحم، ولا يخفى أنّ ذلك مدّة قصيرة ثمّ يحصل منها كلال البدن وإتعاب القوى ودفع الكَيْموسات الصالحة التي ١٠ هي غذاء الأعضاء وصرف الرطوبات الأصلية التي هي دُعامة البدن وتحليل الحرارة الغريزية التي هي مركب الروح الحيواني وآلة الطبيعة في تصرّفاتها. وبالتفكّر **في خساسة المطالب** لما مرّ من الشركة مع البهائم والخسار في المال والدين والهلاك في النفس والعقل مع أنّ صاحبها مُهان غيرُ وَجيه. وبالتفكّر **في استخراج حكمة القوّة الشهوية** التي خلقها الله تعالى لدفع ألم الجوع وحفظ بدل ١٥ ما يتحلّل ليتقوّم به البدن وينسدّ الرمق. وأيضًا قوّة الجماع مُودَعة في الإنسان لإبقاء النوع وتكثير سواد الإسلام لا للالتذاذ بقضاء شهوة الوقاع على أيّ وجه كان وعلى أيّ طريق وقع من الطرق المنهيّة في الشرع والمذمومة في العرف. وإنّما هو ليُرغَب فيه طبعًا لئلّا يتسنّى لبعض الجاهلين ما سوّلت لهم أنفسهم من داعية الإعراض عن الأولاد واختيار الرهبانيّة. وأيضًا أقوى أسباب الشهوة تسويل ٢٠ النفس الأمّارة وتخييلها لصاحبها ما شاءت من المشتهَيات وتزيينها المناكح وسائر المستلذّات كالحرص على استبدال الزوجات واختلاف المنكوحات والميل إلى تتبّع النساء والتلذّذ بأنواع شمائلهن والتنعّم بأصناف فضائلهن.

Ve bu itibarla **onun en etkili ilacı** töhmetten kaçınmak, yeme içmenin hazzını küçümsemek ve kadınlarla düşüp kalkmayı ayıp saymak için onu hevadan alıkoyacak hususlarda **nefs-i** emmâreni**n ayartmaları karşısında** doğru **düşünce sahibi olmaktır. Ve** bunun tedavisi, tahsili uzun zaman alan dakik ilimlere dair **bilgilerle, nefsi bu** yanlış yönlendiren **şeylerden alıkoyup** taat ve ibadetlere devam etmek gibi **başka şeylerle**, özellikle namaz ibadetlerini ifa etmekle **meşgul olmaktır**. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Şüphesiz ki namaz kötülükten ve çirkinlikten alıkor*" (Ankebût, 29/45). Oruçta daim olmak da böyledir, zira oruç kalkandır. **Ve tedavisi, nefsi** muhterislerle dost olmak gibi şeyleri telkin eden dürtüleri **kışkırtan**, teşvik eden **şeylerden kaçınmaktır**. Aksine onun fazilet sahibi ve yüce insanlarla dostluk etmesi lazımdır. Bunun için bazen itibar, ululuk ve erdemlere teşvik etme ile oruca ve açlığa sabretmeden yardım alınır. Bu hususta akıl ve nakil birbirini desteklemektedir.

[123] Bilmelisin ki tutkuların en bayağısı, hayvanî aşk duygusudur. Bu, dikkati belirli bir kişiyle cinsel birliktelik isteğine hasretmektir ve ancak zayıf akıllı ve basit düşünceli kişilerden hâsıl olur. Bazen bu hastalık nefsi ve bedeni helak eder. Bunun tedavisi [şu yollarla gerçekleşir]: Düşünceyi aşık olunan kişinin özelliklerinden alıkoymak, bir başkası ile nikahlanmak ve güzellikte ondan üstün olana bakmak; tutkusundan kurtulması için daha ince düşünme ve hassas bir bakışı gerektiren ilimler ve zanaatlarla meşgul olmak, âlim ve nezih insanların meclislerinin devamlı katılımcısı olmak, onlarla birlikte nüktelere ve ince bilgilere dalmak, kötü hayaller doğuran konuşmalardan kaçınmak ve aşıkların hikayelerinden ve şiirlerinden uzak durmak, sonra maşukuyla vuslattan kaçınmak, ondan haber alamayacağı ve onunla bir arada olma ümidini keseceği bir sefere çıkmak. Nihayet o kişi bu hali zihninden siler. Bilmek gerekir ki bu bahsedilen, maşukun sıfatlarıyla mutlu olunan, onun hareketiyle de durmasıyla da mesrur olunan iffetli aşk değildir. Nitekim bunun hakkında "Aşk, mahbubun ayıplarını saklayan bir körlüktür" denmiştir. Böylesi bir aşk insan tabiatının temizliğinden ve nefsin saflığından kaynaklanmış olup son derece övülen bir şeydir, nefsin madde dünyasının engellerinden sıyrılmasına da yardımcı olur.

ولهذا يكون أكبر علاجه **إجالة الرأي** الصحيح **عند تسويلات النفس** الأمّارة فيما يصرفه عن الهوى ليتنفَّر من تهمة ويستصغر لذّة مشربه ومطعمه ويستهجن التلوّث بالنساء. **والاشتغال بالعلميات** من العلوم الدقيقة التي يستوعب تحصيلها الأوقات **وغيرها ممّا يُلهي** النفس **عنها** أي عن تلك التسويلات من ملازمة الطاعات والعبادات خصوصًا إقامة وظائف الصلوات قال الله تعالى: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾ [سورة العنكبت، ٢٩/٤٥] وإدامة الصيام فإنّ الصوم له وجاء. **والاجتناب ممّا يُغْرِي** أي يحثّ **بها** أي بالشهوات من المقدّمات المفيدة لها كصحة أصحاب الحرص مثلًا، بل عليه صحبة الأماجد والأكارم وقد يستعان عليها بالترغيب في الجاه والحشمة والمكارم وبالصبر على الصوم والجوع، وقد تعاضد فيه المعقول والمسموع.

[١٢٣] واعلم أنّ من أردأ أنواع الحرص العشقُ الحيواني وهو صرف الهمّة إلى طلب النكاح [٢٠ب] من شخص معيّن ولا يصدر إلا عن ضِعاف العقول ورِكاك الهِمَم، وربّما يؤدّي إلى هلاك النفس والبدن. وعلاجه صرف الفكر عن شمائل المعشوق والنكاح مع غيره والنظر إلى من هو فوقه في الحسن والاشتغال بما يحتاج إلى دقيق فكر ولطف نظر من العلوم والصناعات لينجذب عن جانبه ومواظبة مجالسة العلماء والظرفاء والخوض معهم في النكت واللطائف والتجنّب عن بحث ينشئ الخيالات الفاسدة والاحتراز عن حكايات العشّاق وأشعارهم والكفّ عن الوحدة ثمّ الإيغال في السفر إلى حيث ينقطع عن معشوقه الخبر وييأس عنه الوصال حتى يَسلو عنه هذا الحال. وينبغي أن يعلم أنّ هذا العشق غير العشق العفيف الذي هو الابتهاج بشمائل المعشوق والتبهّج بحركاته وسكناته كما قيل "العشق عمى الحسّ عن عيوب المحبوب." فإنّ ذلك من لطافة الطبع وصفاء النفس وهو محمود غاية الحمد معين على تجريد النفس عن علائق الطبيعة،

Çünkü bu, dağılmış ilgileri tek bir ilgiye toplar. Kapalı değildir ki gayelerin gayesi ve varlıkların nihai kemali, Hak olan Bir'e olan aşkı engelleyen, bedenî alakalar, duyusal meşgaleler ve maddeden kaynaklanan kirlerdir. O alakalar bu aşk sayesinde bir kişide toplanırsa o kişi hakikatin köprüsü ve gerçek mutluluk derecesinin kaynağı olur. Şair şöyle der:

"Âşıklar üç gruptur; bir grup ahlâkın kemâlâtından yoksundur, bir grup güzele aşıktır, bir diğeri de ancak Hallâk'ın sevgisine razıdır."

[124] Tembellik, en düşük rezilet türlerindendir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Sizi sadece boş yere yarattığımızı mı sandınız*?" (Mü'minûn, 23/115). Müellif sonra **tembelliğin sonuçları** olan çok sayıdaki araz ve eklentilerinden bahsetti. Fakat bunların içinde neticesi en kaçınılmaz olan, insanın hayatta faydasına olan şeylere riayet etmemek ve âhiret mutluluğunu kazanmaktan geri durmak sûretiyle **nefsin** uzun vadede **helakidir**. Bunlardan doğan acılar ise insanların nefislerinin helak olmasıdır. **Ve bedenin helakidir** ki bu daha kısa vadede olur. Bu da Allah'ın insanı var etmedeki hikmetine muhalefetle, cömertlik ve ihsan bahşetmede O'nun yüceliğine karşı gelmekle olur. Mesela bu, kişinin eşi ve çocuklarının ihtiyaçlarının temini için yerine getirmesi gereken görev ve yükümlülüklerini ihlal etmesidir ki bu görev ve yükümlülükler türün ve neslin devamını sağlayan şeylerdir. Türün ve neslin devam etmemesi ise manevî anlamda bedenin helaki demektir. **Bu**, yani tembellik **insanın cansız olması gibidir**, hatta daha aşağı bir haldir ve insan türünün yönetme ve çekip çevirme becerisini kaybettiği bir yola girmesi demektir. **Yine** insanın yaratılışındaki **hikmetin ortadan kaldırılması demektir** ki bu hikmet, âlemin düzeni için faydalı olanı yapmaktır. Şüphesiz ki insanın bu vazifesinden geri durması kulların yaratılışındaki hikmeti ortadan kaldırır. Bu, aynı zamanda başlangıç ve âhiret durumları hakkındaki bilgiden de geri durmaktır ki bu da hasarını hiç kimsenin telafi edemeyeceği ve arızasını kimsenin onaramayacağı büyük bir hüsran ve acı veren bir azaptır. Sonra müellif, **böyle bir kişi çalışkan** ve gayretli **insanlarla oturup kalkmalıdır** sözüyle bunun tedavisine işaret etti. Bu da gücü harekete geçene ve nefsi faziletleri istemeye yönelinceye kadar daimî olarak düşüncesini onlarla aynı raddeye vardırması, şöhret ve üstünlük vesilelerine yönelmesi, servet ve bolluk sahibi olmayı güzel görmesiyle olur.

لأنّه يجعل الهموم المتفرقة همًّا واحدًا. ولا يخفى أنّ المانع من العشق الحقيقي للواحد الحقّ الذي هو غاية الغايات ونهاية كمال الموجودات هو العلائق البدنية والشواغل الحسية والكدورات الهيولانية. فإذا انحصر بالعشق المذكور تلك العلائق في واحد يكون هو قنطرة الحقيقة ومأخذ رتبة السعادات الحقيقية. قال الشاعر: ٥

العاشِقونَ عَلى ثَلاثَةِ أَضْرُبِ ضَـرْبٌ بِدونِ مَـكـارِمِ الأَخْلاقِ
وَجَمَاعَةٌ عَشِقوا الصَّباحَ وَفِرْقَةٌ لا يَرْتَضُونَ سِوى هَوى الخَلّاقِ

[١٢٤] وأمّا **البطالة** فهي أردأ أنواع الرذائل. قال الله تعالى: ﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا﴾ [سورة المؤمنون، ١١٥/٢٣]. ثم ذكر تَبِعاتها فقال **مقتضاها** من الأعراض واللواحق كثيرة لكنّ أكثرها لزومًا **هلاك النفس** آجلا بإهمال ١٠ رعاية مصالح المعاش والقعود عن اكتساب سعادة المعاد، فالآلام الحاصلة منها هو هلاك نفوس العباد. وهلاك البدن عاجلًا بمخالفة حكمة الله تعالى في إيجاد الإنسان ومعاندة حضرته في إفاضة الجود والإحسان كاختلال مُهمّاته وواجباته من القيام بمصالح الأهل والأولاد الموجب فقد عدم بقاء النوع والنسل الذي هو هلاك بدن معنوي. وأيضًا **هو** أي الكسل **تشبّه بالجماد** ١٥ بل أخسّ وانخراط في سلك هذا النوع لجامع فقدان التدبير والتصرّف. **وكذا إبطال الحكمة** في خلقه وهو القيام بما يفيد النظام. ولا شكّ أنّ التقاعد عن ذلك إبطال للحكمة في خلق العباد وكذا التقاعد عن معرفة أحوال المبدء والمعاد وذلك خسران عظيم وعذاب أليم لا يسدّ أحد ثُلْمته ولا يُجبِر شيء كسرته. ثمّ إنّ المصنّف أشار إلى علاجه بقوله **فليجالس أرباب الجدّ** والكدّ ٢٠ بمداومة فكرته في بلوغ هذا الحدّ وتحريك دواعي الجاه والرفعة وتزيين تحصيل الثروة والسّعة إلى أن اهتاجت قوّته وأقبلت على [٢١أ] طلب الفضائل قَرُونَته.

Ve çalışmanın faydalarını düşünmelidir, yani çalışmanın neticelerini ve bunların sahiplerine kazandırdığı dünya ve âhiret mutluluklarının faydalarını düşünmelidir. **Onların hikayelerini dinlemelidir**, yani çalışkan insanların serüvenlerini dinlemelidir ki bunlar isabetli bir düşünce ile dinleyende adamlığı harekete geçirir ve onu yüce makamlar ve derecelere, itibarlı ve prestijli konumlara ulaşmaya teşvik eder. **Ayrıca tembellerin** Allah, resûlü ve bütün insanlar katındaki **yergisine ve onların** her iki dünyadaki **kötü akıbetlerine kulak vermelidir**. Zira bu tür şeyler apaçık bir kayıptır. Aylakların yerilen ve zemmedilen halleri ile çalışkan insanların güzel hali ve övülmelerinin böyle tembellerin nefislerini diriltmesi ve bu tür iyi şeyleri dinlemenin onlara heyecan vermesi umulur. Bunun gibi, terkedilmesi kişinin güzel müslüman olmasından sayılan **boş işlerle iştigal de tembelliğin yol açtığı şeylerden sayılır**. Zira boş işlerle uğraşan bir kimsenin cansız varlık gibi sürekli bir konumda bulunması ve tek bir otlakta durması mümkün değildir, aksine o, sadece hevası gereği arzuladığı şeye doğru hareket eder, hatta insanları işlerinden alıkoyar ve onları yöneldikleri amaçlarından saptırır, dolayısıyla onun yokluğu varlığından daha hayırlıdır.

[125] Üzüntü, nefsin istenilen şeylerin yokluğu ve sevilen şeyin kaybından duyduğu acıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de*" (Yûnus, 10/62). Zira Allah dostları ancak Hayy ve Bâkî olanı isterler, onlar için sevilenin kaybı diye bir şey yoktur. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Elinizden çıkana üzülmeyesiniz diye*" (Hadîd, 57/23). **Bu hastalığın kaynağı** cismânî tatlar ve dünyevî arzular türünden **istendik şeylerin hepsinin olmasını beklemek, onların daimî olacağını vehmetmektir**, onların sürekli olması için aşırı tutku ve hevesli olmaktır. Bu da anlam bakımından açgözlülüğe yakındır. **Bu** beklenti ve vehim **cehalettir** ve nefsin zorunlu olan şeyler hakkında kafa karışıklığı içinde olmasıdır. Zira gözlem, istenilen şeylerin çoğunlukla elde edilemediğine hükmeder. Aynı şekilde zorunluluk da oluş ve bozuluşun tabiatına ve âhiretin bunun ötesinde olduğuna hükmeder. Akıl sahibi kimse dikkatle bakarsa farklı bileşenlerden oluşan her şeyin ve karşıt özelliklerden bir araya gelen her varlığın bâkî kalmasının zorlama ile ve fani olmasının da doğası gereği olduğunu, doğal olmanın da zorunlu olarak zorlamaya baskın olduğunu bilir.

فيتأمّل آثاره أي آثار الجدّ ومنافعه من فوز أربابه بالسعادات الفاخرة في داري الدنيا والآخرة. **ويسمع حكاياتهم** أي حكايات أرباب الجدّ ممّا يحّرك رجوليّته بالرأي الصائب ويُغريه على طلب المعالي والمكاسب وبلوغ الرفعة والمناصب. ويسمع **مذمّة أهل الكسل** عند الله ورسوله وعند الناس كافّة وسوء **عاقبتهم** في الدارين؛ فإنّ هذه الأمور من الخسران المبين. ولعلّ عند تقبيح حال المتعطّلين ومذمّتهم وتحسين أمر المجتهدين ومحمدتهم تنتعش نفس هؤلاء وتهشّ عند استماع هاتيك الأشياء. وكذا يتذكّر **ما تجرّه البطالة من الاشتغال بما لايعني** الذي من حسن إسلام المرء تركه؛ لأنّ صاحبها لا يمكن أن يستقرّ في موضع أبدَ الآباد ويلازم مَنْبتا واحدًا كالجماد، بل يتحرّك بمقتضى هواه في طلب ما يتشهّاه بل قد يشغل الناس من مُهمّاتهم ويصرفهم عمّا توجّهوا إليه من طَلَباتهم، فعدمه خير من وجوده.

[١٢٥] وأمّا **الحزن** فهو تألّم النفس من فقد المطالب أو فوت المحبوب، قال الله تعالى: ﴿أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [سورة يونس، ٦٢/١٠]، لأنّ الأولياء لا يحبّون إلا الحيّ الباقي فليس لهم فقد المطلوب. وقال عزّ وجلّ: ﴿ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ﴾ [سورة الحديد، ٢٣/٥٧]. **ومنشؤه توقّع حصول جميع المطالب** من المستلَذّات الجسمانية والمشتهَيات الدنيوية وتوهّم **بقائها** وكثرة الشغف وشدّة اللَّهَج بثباتها وهو قريب من مفهوم الحرص. **وهو** أي هذا التوقّع والتوهّم **جهل** وتشكيك للنفس في الضروريات، لأنّ المشاهدة حاكمة بعدم حصول جميع المطالب في الأعمّ الغالب، وأيضًا الضرورة حاكمة بطبيعة الكون والفساد وأنّ وراءها أمر المعاد، لأنّ العاقل لو أنعم النظر علم أنّ كلّ ما تركّب من المختلطات واجتمع من المتقابلات بقاؤه قسري وفناؤه طبيعي وغلبة الطبع على القسر ضرورية،

Böylece bu âlemdeki bileşik varlıkların daimî bir şekilde varolmasının imkansızlığını kavrar ve bunun bâtıl bir şey olduğundan emin olur. Resûl-i Ekrem (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Bu dünyada sağlıklı kimse hastalanır, hastalanan ihtiyarlar, muhtaç olan üzülür ve müstağni olan kimse fitneye düşer*."[1] Hasan-ı Basrî (r.a.) der ki: "Dünya, uykudaki rüya veya zevâle mahkum bir gölge gibidir. Aklı başında olanlar, bu gibi şeylere kanmaz ve Hz. Peygamber'in (a.s.) şu hadisini hatırlar: "*Mümin, bir delikten iki defa sokulmaz*."[2] Sonra müellif, şu sözüyle bu hastalığın tedavisine işaret etti: **Bu** hastalığa yakalanan **kişi kalıcı salih amellere yönelmelidir.** Bu hayırlar dünyanın gecesinde ve âhiretin gündüzünde doğan güneşlerdir. Bu güneşler, cehalet meydanının yarasalarının nazarında sönse de ebediyen batmazlar. Öyleyse bu hastalığa düşen kişi daimî olarak kalıcı olan ile kaybolup giden şeyleri ayırdetmelidir, birinciye tutunmalı ve ikinciyi defetmelidir, mukaddes sûretlerdeki temiz şeyleri edinmeli ve maddî varlıkların kirli şeylerinden geri durmalıdır, varlıkları yokluluarına yol açan, kalıcı olmaları fani olmalarını gerektiren şeylerin ihtiyaç miktarıyla ve susayanın susuzluğunu giderecek kadarıyla yetinip gerisinden kaçınmalıdır, aç çıkıp tok dönen kuşları örnek almalıdır, hayvanların apaçık gördüğü hallerinden ibret almalıdır, çaba sarfedip yığan, sahip olup biriktiren sonra da terkedip göçüp gidenin halinden ders almalıdır. Aklı başında olan bir kimse yokluğu zorunlu olan ve kalıcılığı da imkansız olan şeylere himmetini nasıl yöneltir, bunlar için nasıl çaba harcar, zevâli mümkün olmayanı, değişip oraya buraya gitmesi imkansız olanı nasıl reddeder? Böyle yapmak ancak ömrü ziyan etmek ve acemi cahilin işi değil midir? Aklı başında olan, işlerin sonuçlarını görür ve başına gelenlerden tasa duymaz, cahil ise işlerinde tedbir sahibi değildir ve aniden karşılaştığı durumlarda ızdırap duyar. Nice hüzünlü insanlar vardır ki mecburen teselli ve tahammüle sarılırlar. Halbuki sana düşen basiret ve ibretle işin başını sonu gibi görmen, her şeyden önce sekinet ve vakar içinde hüznü kendinden uzak tutmandır. Aynı Hz. Ali'nin (k.v.) dediği gibi: "Yüce gönüllü insanların sabrıyla sabret, yoksa hayvanların tesellisiyle avunursun." Şair de şöyle der:

1 İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *İddetü's-sâbirîn ve zehîratü'ş-şâkirîn*, nşr. M. S. Eyyûb (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, [t.y.]), s. 192.

2 Buhârî, "Edeb", 83; Müslim, "Zühd", 63.

فتفطّن استحالة دوام بقاء مركّبات هذا العالم وتيقّن بطلانها. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من صحّ فيها سقم ومن سقم فيها هرم ومن افتقر فيها حزن ومن استغنى فيها فتن.»[١] وقال الحسن البصري رضي الله عنه: ''إنّ الدنيا أحلام نوم أو كظلّ زائل إنّ اللبيب بمثلها لا يُخدع.'' وتذكّر قول رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «لا يُلدغ المؤمن من جحر مرتين».[٢] ثم أشار المصنّف إلى علاجه بقوله **فليتوجّه** صاحب هذا المرض **إلى الباقيات الصالحات،** وهي الخيرات التي شموسها بازغة في ليل الدنيا ونهار الآخرة ولا يغرب أبدًا إلا عند خفافيش عَرْصَة الجهالة، فعليه بالتمييز بين الدائم الباقي وبين الزائل الفاني واتّخاذ الأوّل واطّراح الثاني واقتناء ما صفا من الصور القدسية وانتزاع ما كدر من الموجودات المادّية والاجتناب عمّا يقتضي وجودها عدمها وبقاؤها يستلزم فناءها إلا بقدر الضرورة من الاقتصار على الكفاف والريّ عن التشاف والاقتداء بحال الطيور تغدو خماصًا وتروح بطانًا والاعتبار بما تراه من أحوال الحيوانات عيانًا [٢١ب] وبحال من سعى ووعى وجمع واحتوى ثمّ ترك ومضى. وكيف يصرف العاقل همّته ويبذل وُسعه فيما عدمُه واجب وبقاؤه ممتنع ويرفض ما لا يمكن زواله ويستحيل تغيّره وانتقاله، وهل هذا إلا ضيعة العمر وفعلة الجاهل الغُمْر. والعاقل يرى عواقب الأشياء ولا يجزع من المصائب والجاهل لا يتدبّر في الأمور ويضطرب ممّا يفاجئه من النوائب. وكم من محزون يعود إلى السلوّ والاصطبار بالاضطرار، فعليك أن تجعل أوّل أمرك آخره مع بصيرة واعتبار وتنفي عنك الحزن بادئ بدئ بالسكينة والوقار كما قال علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه: ''اصبر صبر الأكارم وإلا فسُلّ فاسل سُلوّ البهائم.'' قال الشاعر:

١ ابن القيم الجوزية، عدّة الصابرين وذخيرة الشاكرين ،محمّد بن أبي بكر أيّوب الزرعي (دار الكتب العلمية – بيروت)، ١٩٢.

٢ صحيح البخاري، الأدب ٨٣؛ صحيح المسلم، الزهد ٦٣.

"Cahil, başına gelen belalarda akıllının yaptığını yapar, fakat iş işten geçtikten sonra."

[126] Dünya nimetlerini, Allah'ın kendisine faydalanması için verdiklerini emanet olarak düşünen kimse onların geri alınmasıyla hüzünlenmez, iadelerine karşı tasalanmaz, hele bunlarla, varlığı ebedî ve daimî mutluluklar kazandıysa böyledir.

[127] Bil ki müellif nefsin üç gücünün temel hastalıklarını bitirdikten sonra bu hastalıkların doğurduğu tâli hastalıklara geçti ki bunlar yedi tanedir. Bunların ilki hasettir. Bu, bütün güzelliklerin başkalarının elinden çıkmasını isteyip kendi elinde toplanmasını temenni etmektir. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Ateşin odunu yakıp bitirdiği gibi haset de iyilikleri yer bitirir*."[1] **Hasedin kaynağı açgözlülüktür ve bütün güzelliklere** tek bir insanın **sahip olma**s**ının** aklen **imkansız olduğunu bilmemektir.** Bir şeyin imkansız olduğunu bilen kimse onu nasıl isteyebilir? Hasedin açgözlülükten kaynaklanmasına gelince bunun sebebi şudur: Kişi başkalarının elinde tuttuğu şeyleri görünce, cehaleti sebebiyle, bu kimselerin, kendi elde etmek istediği şeye engel olduğu zehabına kapılır ve bu durum onda kayıp, ölüm, gasp, öldürme gibi yollardan biriyle o şeyin sahip olan kimselerin elinden gitmesine yönelik aşırı bir açgözlülük hali doğrurur; işte hasetle kastedilen budur. Bazı âlimler dedi ki, şeytanın insana kendileri kanalıyla geldiği üç güç vardır. Bunlar şehvet, öfke ve hevadır. Şehvet hayvanî, öfke yırtıcı ve heva da şeytanîdir. Şehvet bir afettir, ancak öfke ondan daha büyük bir afettir, öfke de bir afettir, ancak heva ondan daha da büyük bir afettir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Allah, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar*" (Nahl, 16/90). Buradaki çirkin işler şehvettir, fenalık öfkedir ve azgınlık da hevadır. İnsan şehvet ile kendine zulmeder, öfke ile başkasına zulmeder, heva ile ise Rabbîne karşı zalim olur. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Üç tür zulüm vardır; bir zulüm vardır ki Allah onu affetmez, bir diğerinin peşini bırakmaz, diğer bir zulüm daha vardır ki Allah'ın onu affetmesi umulur. Allah'ın affetmediği zulüm şirktir. Arkası bırakılmayan zulüm, kulların birbirlerinin haklarına tecavüzdür. Affedilmesi umulan zulüm ise kulun kendine yapmış olduğu haksızlıktır*."[2]

1 Ebû Dâvûd, "Edeb", 44.
2 Abdurrezzâk, *el-Musannef* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî), XI/183.

وَذُو الجَهْلِ يَفْعَلُ ما ذو العَقْلِ يَفْعَلُه   في النّائِباتِ وَلكِنْ بَعْدَ ما افْتَضَحا

[١٢٦] وكلّ من تفكّر أن مواهب الدنيا عواريّ أعطاها الله تعالى للانتفاع بها لم يحزن باسترجاعها ولم يغتمّ باستردادها وخصوصًا إذا اكتسب بها سعادات تبقى أبدًا وكرامات تدوم سرمدًا.

[١٢٧] واعلم أنّ المصنّف لمّا فرغ من الأعراض الأوّلية للقوى الثلاث شرع في ذكر متولّداتها وهي سبعة. الأوّل **الحسد** وهي تمنّي استجماع جميع الخيرات مع إرادة زوالها عن الغير. قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «إنّ الحسد ليأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب.»[١] **ومنشؤه الحرص والجهل بأنّ استيعاب جميع الخيرات** لواحد من الناس **ممتنع** عقلًا، والعاقل العالم بامتناع الشيء كيف يطلب حصوله. أمّا تولّده من الحرص فلأنّه إذا رأى أنّ كلّ أحد حائز بما في يده يحكم بأنّهم يمنعون عن حصول مطلوبه بجهل من عنده فيتولّد من ذلك الحرص المفرط إلى زواله عن إحرازهم بسبب من أسباب الزوال من الموت والنهب والقتل إلى غير ذلك من الأحوال وهذا هو المراد بالحسد. قال بعض العلماء القوى التي يأتي الشيطان من قِبلها في الأصل ثلاثة: الشهوة والغضب والهوى. الشهوة بهيمية والغضب سبعية والهوى شيطانية. والشهوة آفة لكنّ الغضب أعظم منها والغضب آفة لكنّ الهوى أعظم منه. قال الله تعالى: ﴿وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ﴾ [سورة النحل، ٩٠/١٦]، الفحشاء الشهوة، والمنكر الغضب، والبغي الهوى. فبالشهوة يصير الإنسان ظالـمًا لنفسه وبالغضب ظالـمًا لغيره وبالهوى لربّه. قال صلّى الله عليه وسلّم: «الظلم ثلاثة: فظلم لا يُغفر وظلم لا يترك وظلم عسى الله أن يتركه، فالظلم الذي لا يغفر هو الشرك بالله عزّ وجلّ والظلم الذي لا يترك هو ظلم العباد بعضهم بعضًا والظلم الذي عسى الله أن يتركه هو ظلم الإنسان نفسه.»[٢]

---

١ سنن أبي داود ، الأدب ٤٤.

٢ المصنَّف لعبد الرزاق الصنعاني (مكتبة الإسلامي، بيروت)، ١٨٣/١١.

Şehvetin neticesi açgözlülük ve cimriliktir, öfkenin neticesi böbürlenme ve büyüklenmedir, hevanın neticesi ise küfür ve bidattır. Bu altı[1] özelliğin insanda bir araya toplanmasıyla yedinci bir özellik meydana gelir ki o da hasettir ve haset yerilen huyların dip noktasıdır; aynen şeytanın zemmedilen fertlerin en berbatı olması gibi. Bundan dolayıdır ki Allah insanda bir araya gelen kötülüklere Felak sûresindeki "*Kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden*" (Felak, 113/5) ifadesinde haset damgasını vurmuş ve aynı bunun gibi şeytanî kötülükleri de Nâs sûresinde "*İnsanların kalplerine vesvese sokan, (insan Allah'ı andığında) pusuya çekilen cin ve insan şeytanının...*" (Nâs, 114/5-6) ifadesinde vesvese damgasını vurmuştur. Burada, bağlam ayrıntılarını kaldırmadığı için terkettiğimiz başka incelikler de vardır. **Bunun**, yani hasedin **sonucu devamlı** ve şiddetli bir **üzüntü içinde olmaktır**. Esasen Allah'ın nimetlerinin hesabı ve sayımı imkan dahilinde değildir, O, her an cömertlik ve ihsanda bulunma halindedir, tüm kudretiyle karşılıksız vermektedir. Hasetçi her hayır ve nimete karşı tasalanınca daimî bir üzüntü ve ayrılmaz bir öfke ona yapışır kalır. Bununla birlikte böylesi kimsenin ömrü ve müddet-i hayatı sona erene kadar tasası bitmez, isteği de hâsıl olmaz. Böylesine feci bir hastalıktan ve şiddetli bir tasadan Allah'a sığınırız. Açgözlülük ve cehaletin zikredilen tedavisi ne ise hasedin tedavisi de aynısıdır, zira netice, sebebin ortadan kaldırılmasıyla izâle olur. **Bunun en kötüsü**, yani açgözlülük türleri içinde en kötüsü **âlimler arasında** ilmî gayelerle **meydana gelendir**. Bu, dünyevî menfaatler alanının bir yerde bitmesi ve sahalarının darlığı sebebiyle herkesin bunları paylaşmasının neredeyse imkansız olmasından dolayıdır. Bu tür faydalardan birinin pay alması ancak bir başkasının bundan yoksun kalmasıyla gerçekleşir. O menfaatleri talep eden kişi, doğrudan diğerini istemeyebilir ve hatta başkasının zararını da çirkin görebilir. Ama istediği hayrı elde etmeye çalışırken bu durumla yüz yüze kalabilir. Oysa ilmî menfaatler böyle değildir. **Şöyle ki** âlimlerden **birinin nasibi bir diğerinin mahrumiyetine dayalı değildir**. Çünkü ilmî menfeatler maddeden soyut olması nedeniyle eksiklik ve kayba uğramadan arınmıştır ve ortaklık ve paydaşlık kabul eder; bağış ve infakla azalmaz, aksine verdikçe hazzı artar, faydası yaygınlaşır. İşte bunlara haset eden kötü bir tabiat ve kirli bir vicdan üzeredir.[2] Bu nedenle de ilmî menfaatlerde haset, açgözlülüğün en fena çeşitlerindendir. Allah bizi ve sizleri böyle bir felaketten muhafaza etsin, böyle kör eden bir fitneden bizi ve sizleri sakındırsın!

1 Müellif sehven yedi yazmıştır, doğrusu altıdır (çev.).

2 Kelime "tab'" şeklinde olduğunda insanın yaratılıştan olan doğası, "taba'" şeklinde olduğunda ise kirlilik mânâsına gelir. Burada birinci kullanımla ilk mânâ, ikincisi ile de ikinci mânâ kastedilmiştir (T).

ونتيجة الشهوة الحرص والبخل، ونتيجة الغضب العجب والكبر، ونتيجة الهوى الكفر والبدعة. ويحصل من اجتماع هذه السبعة[١] في بني آدم خصلة سابعة الحسد وهو نهاية الأخلاق الذميمة كما أنّ الشيطان هو النهاية في الأشخاص المذمومة. ولهذا السبب ختم الله تعالى مجامع الشرور الإنسانية بالحسد في قوله
٥ ﴿وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ﴾ [سورة الفلق، ٥/١١٣] كما ختم جوامع الخبائث الشيطانية بالوسوسة في قوله: ﴿يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ﴾ [سورة الناس، ٥/١١٤]. وههنا أسرار آخر تركناها لعدم احتمال المقام لتفصيلها. وأثره أي أثر الحسد الحزن الدائم المبرِّح، لأنّ نِعَم الله تعالى غير قابلة للعدّ والإحصاء، وهو كلّ يوم في شأن من الكرم والإعطاء وكلتا يديه بالخير سخَّاء. فإذا حزن
١٠ صاحبه في كلّ خير ونعمة يلزمه **الحزن الدائم** والسخط اللازم ومع ذلك لا ينجلي غمّته ولا يتحصّل بغيته إلى أن ينقضي عمره ومدّته، نعوذ بالله من هذا الداء العظيم والخطب الجسيم. وأمّا علاج الحرص والجهل المذكور فعلاج الحسد بعينه؛ لأنّ المسبَّب يرتفع بارتفاع السبب. **وشره** أي أكثر أنواع الحرص شرًّا **ما وقع بين العلماء** في المطالب العلمية. وذلك لأنّ المنافع الدنيوية بسبب
١٥ انتهاء حوزتها وضيق عَرْصَتها يتعذّر اشتراك الجميع فيها، ولا ينال أحد منها حظًّا إلا بعد حرمان الآخر، فخاطبها ربّما لا يريد الأخير بالذات بل يكره ضرر الغير وإنّما يلزمه بواسطة اجتلاب ما يرومه من الخير بخلاف المنافع العلمية. **إذ حظّ واحد** من العلماء **لا يتوقّف على حرمان الآخر** فإنّها لخلوّها عن المادّة مُعرّاة عن النقص والفوات قابلة للتشريك والاتّفاق لا ينقص بالعطاء والإنفاق، بل كلّما أنفقت زادت لذّتها وعمّت منفعتها. فالحسود فيها على شره الطبْع
٢٠ وطَبَع[٢] السَّريرَة فيكون من أقبح أنواع الحرص، نجّانا الله وإيّاكم عن هذه الداهية الدهياء وأعاذنا وإيّاكم عن هذه الفتنة العمياء [٢٢أ].

---

١ كتب المصنّف 'السبعة' والصحيح 'الستة'، و: ٢١ب؛ ر: ٦٠أ.

٢ حاشية الشارح: "الطبع بالسكون السجيّة التي جُبل عليها الإنسان والثاني تلك الدنس، والمراد بالأوّل الأوّل وبالثاني الثاني"، و: ٢١ب.

[128] İkincisi, **gıpta,** tüm **güzelliklerin, başkasının elinden gitme beklentisi olmaksızın** bunların kendinde **bulunmasını istemektir**. Başkasının elinden gitme beklentisi olmaması ifadesi, bununla haset arasındaki farkı gösterir. **Bu** vasıf, yani gıpta, nefsin **uhrevî** mutlulukları **bakım**ın**dan övülürken dünyevî** işler **bakım**ın**dan açgözlülük sayılır** ve zemmedilmiştir. Açgözlülüğün meydana gelmesi ve tedavisi geçmişti, bunun tedavisi de aynıdır.

[129] Üçüncüsü olan tamah, haketmeksizin ve bir şeye karşılık olmaksızın başkasındaki bir hayra nail olmak beklentisidir. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Tamahın sürüklediği kul ne kötü bir kuldur*."[1] Hz. Ali de (k.v.) der ki: "Akıllar için en sersemletici yerler tamahlarının şimşeklerine maruz kaldığı yerlerdir." **Tamah açgözlülükten, tembellikten ve insanların ihtiyaçlarında yardımlaşması için Allah'ın koyduğu hikmeti bilmemekten kaynaklanan aşağılık bir haldir**. Bu haldeki kişi hürriyetten uzak ve zelil bir kimse olup canlıların en rezilidir ve namusunu alçaklığa maruz bırakan bir kimsedir. Her talep sahibi hedefine muhtaçtır ve bu bakımdan onun kuludur, öyleyse tamahkâr da dünyalıkların peşine düşenden ihsan bekler ve bu, varlıkların en değersizi olan dünyalıkların kuluna kul olur. Bunun yanısıra o, kulların en rezili ve en kötüsüdür, zira efendisine hizmetin hakkını yerine getirmez ve O'nun nimetlerinin hakkını ödemekten de uzaktır. Halife Hz. Ali (r.a.) şöyle der: "Tamah, ebedî köleliktir." Bunun tedavisi karşılıklı iş görme ve alıp vermenin hikmeti üzerinde düşünmektir. Zira âlemin düzeni, hediye ve armağanlar da dahil kişinin kendisinin kazanmadığı şeylerden vazgeçmesiyle sağlanır. Yine bunun ilacı, himmetin gelip geçici durumlardan yüce tutulması için nefsin aklî hazlara teşvik edilmesi, hür insanlarla bir arada olmak, onların hikaye ve hikmetli sözlerini dinlemektir. Hz. Ali'den (r.a.) aktarılan şu rivayet buna örnektir: "Ölmek, zillete boyun eğmekten hayırlıdır, azla yetinmek tevessül etmekten hayırlıdır." Denilmiştir ki, hür Allah'a tevekkül eden kimsedir, yani haketmediğini istemeyen, aksine kendisine yaraşan ve istidadının gerektirdiği şeyi Allah'ın ona bahşettiğini bilen kimsedir.

1 Tirmizî, "Kıyâmet", 17.

[١٢٨] الثاني **الغبطة** وهي **طلب حصول** جميع **الخير له** أي للطالب **مع عدم** توقّع الزوال **عن الغير**، والقيد الأخير هو المميّز بينها وبين الحسد. **وهو** أي هذا الوصف أعني الغبطة **محمود في** السعادات **الأخروية** النفسانية **وفي** الأمور الدنيوية حرص مذموم، وقد مرّ تحصيل الحرص، وعلاجها علاجه.

٥ [١٢٩] الثالث **الطمع** وهو توقّع الخير من الغير بلا استحقاق ولا عوض. قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «بئس العبدُ عبدٌ طمعٌ يقوده.»[١] وقال علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه: ''أكثر مصارع العقول تحت بروق الأطماع.'' وهو أي الطمع **ذلٌّ ينشأ من الحرص والبطالة والجهل بحكمة الله تعالى في الحاجات إلى التعاون،** وصاحبه بعيد عن الحرية متذلِّل لأرذل البريّة معرَّض عِرضه للدنيّة. ١٠ وكلّ طالب محتاج لمطلوبه ومتعبِّد له من تلك الجهة فالطامع مستفيض من خاطب حطام الدنيا فهو عبد عبد الحطام الذي هو أخسّ الأشياء ومع ذلك فهو أرذل العبيد وأهونهم، إذ لم يقم بحقّ خدمة سيّده ولتقاعده عن أداء حقوق نعمته. قال أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رضي الله عنه: ''الطمع رِقٌّ مؤبَّد.'' وعلاجه النظر في حكمة التعامل والتعاوض، فإنّ النظام يحصل بالانتهاء عن كلّ ١٥ ما لم يكتسب بنفسه حتى الهدايا والتحف وتشويق النفس إلى اللذّات العقلية لتعلو الهمّة عن الانفعاليات واختلاط الأحرار واستماع حكاياتهم وأمثالهم مثل ما رُوي عن علي رضي الله عنه: ''المَنيّة ولا الدنيّة والتقلّل ولا التوسّل.'' وقيل ''الحرّ من يتوكّل على الله تعالى''، أي لا يطلب ما لا يستحقّه بل يعلم أن كلّ ما يليق به ويقتضيه باستعداده موهوب له من حضرته.

---

١ سنن الترمذي ، القيامة ١٧.

[130] Dördüncüsü kin, insanın içinde gizli ve daimî olan öfkedir. Allah Teâla şöyle buyurur: "*Kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma!*" (Haşr, 59/10). Düşmanın sıkıntısına sevinme, kinin uzantısı olan duygulardandır ve bunun tedavisi öfkenin tedavisinden daha zordur. **Kin**, ancak kişi ile kin duyduğu insan arasında **gerçek** ve sürekli **bir kardeşlik düşüncesiyle izâle edilir**. Zira aynı türden iki fert arasında içten gelen bir yakınlaşma söz konusudur. Âyette şöyle buyrulur: "*her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa*" (Bakara, 2/178). Burada asıl olana ve iki kişi arasındaki bağa itibar etmeli, dinen ve aklen uygun olmayan işler haricinde kine yola açan olur olmadık bir şeye takılıp kalınmamalıdır.

[131] Beşincisi, **yalancılık**, gerçekle örtüşmeyen şeyi söylemektir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Vay haline, her yalancı ve günahkâr kişinin!*" (Câsiye, 45/7). **Hakikate aykırı bir inancı ifade etmesinden dolayı dilsizlikten daha büyük bir kötülüktür ve** laf taşıma, iftira, karalama ve alay gibi **birçok zararı peşinden getirebilir**. Hâlbuki doğruluk, âlemdeki düzenin temel unsurlarından biridir ve eğer doğruluk ortadan kalkarsa âlemin düzeni bozulur, bekâsı ve devamı sona erer. Doğruluk, övülen tüm şeylerin esasıdır, peygamberlik binasının direğidir, takvanın neticesidir ve fetva işinin eksenidir; hayırlara götüren vesiledir. Eğer doğruluk olmasaydı dinin hükümleri geçersiz olurdu. Yalancılığın sebepleri çoktur, ancak bunların içinde en baskın olanı, yalanla adi bir menfaate ulaşmaya çalışmaktır. Bunun tedavisi için **yerilen türden neticeleri, itimatsızlık ve hafife alınma hatırlanmalıdır**. Zira herkes doğal olarak bundan nefret eder, çok yalan söyleyen biri de böyledir, o yalanın kendisine nispet edilmesine razı olmaz, hatta bundan eziyet duyar. Yalancının sözüne güvenilmez ve hatta insanlar böyle birinin lafına bile bakmazlar. Yalancı insanlar arasında hafife alınır ve bu durumda etkisi ve zerafeti kaybolur. Yine tedavisi, insanın kendisine mahsus vasfının, onun konuşma üstünlüğü olduğunu düşünmesidir. Dilin en önemli gayelerinden biri, bir başkasına üç zaman diliminden birinde gerçekleşmiş ama kişinin habersiz olduğu şeyleri bildirmektir, yalan ise bu gayeyi yok eder, gayenin yokluğu ise bu gaye sahibini de abes kılar ve kim Allah'ın insana emanet olarak verdiği üstünlükleri ortadan kaldırırsa nankörlüğün en ilerisine geçer. Tüm zamanlarda gerçek olana aykırı düşünceyi ifade etmek bu kötülüğü daha da artırır.

[١٣٠] الرابع **الحقد** وهو غضب مستمرّ كامن في الباطن قال الله تعالى: ﴿ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا﴾ [سورة الحشر، ١٠/٥٩]. ومن لواحقه الشماتة. وعلاجه أصعب من علاج الغضب وهذا **يزول بتصوّر الأخوّة الحقيقية** الثابتة بينه وبين المحقود عليه، فإنّ المواصلة الغريزية بين كلّ شخصين من نوع ثابتة قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ﴾ [سورة البقرة، ١٧٨/٢]. فينبغي أن يعتبر الأصل وما بينهما من الوصل وليقطع النظر عن العارض الغريب الذي هو سبب الحقد، اللهم إلا أن يكون أمرًا لا يجوز إلغاؤه شرعًا وعقلًا.

[١٣١] الخامس **الكذب** وهو إخبار غير مطابق للواقع. قال الله تبارك وتعالى: ﴿وَيْلٌ لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾ [سورة الجاثية، ٧/٤٥]. **وهو شرّ من عدم النطق لإفادته اعتقادًا غير حقّ وربّما جلب مضارّ** من النميمة والبهتان والسِّعاية والغَمز، بل الصدق أحد أركان نظام العالم ولو فوِّض مرتفعًا ارتفع نظامه وانقطع بقاؤه ودوامه وهو أصل جميع المحمودات وركن بناء النبوّات ونتيجة التقوى ومدار أمر الفتوى وهو إلى سبيل الخيرات ذريعة ولولاه لبطل أحكام الشريعة. وأسبابه كثيرة أغلبها التوصّل به إلى منفعة خسيسة. **فليذكر** لعلاجه **تَبِعاته من المذمّة** إذ كلّ أحد يتنفّر عنه طبعًا، وكذا الكذوب لا يرضى بنسبة الكذب إليه بل يتأذّى. وعدم الاعتماد على كلامه حتى لا يلتفت الناس إلى كلامه أصلًا **والاستخفاف** بين الناس فيذهب وقعُه وبهاؤه. وأيضًا لا بدّ أن يتأمّل أنّ خاصّية الإنسان [٢٢ب] فضيلة النطق ومن أجلِّ أغراضه إعلام الغير ما غاب عنه من الأمور الواقعة في أحد الأزمنة الثلاثة، والكذب يفوّت هذا الغرض، وفوات الغرض يجعل ما له الغرض عبثًا. ومن أبطل ما أودعه الله من الفضائل في الإنسان يكون من كفران النعمة في أعلى مكان. وزاد فسادًا على هذا البطلان إفادته اعتقادًا منافيًا للحقّ في جميع الأزمان.

[132] Altıncı ve yedincisi müellifin şu sözüdür: **Yalan yere övünme, kendini beğenmeden kaynaklanır, bundan da iki yüzlülük sâdır olur**. Yani yalana kendini beğenme de katıldığında bundan yalan yere övünme meydana gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır*" (Âl-i İmrân, 3/188). İnsanlar hakkındaki düşüncesini onların hayrına imiş gibi söyleyip onların kötülüğü ve hilafına olanı saklamak ise nifaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah'ı şahit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır*" (Bakara, 2/204). Bu haber verme ister sözlü ister fiilî olsun eğer onların kötülüğüne ve hilafına olanı saklamak değilse bu riyadır; insanın iç hallerine delalet eden hareketler gibi. Söz insanın gıyabında söylenirse söz için yapılırsa buna "nam alma" denir. Riya sadece sevgide olursa buna da dalkavukluk denir.

[133] Bilmelisin ki söz konusu altı özelliğin doğurduğu erdemsizliklerden biri de cimriliktir. Hz. Ali (r.a.) şöyle der: "Cimrilik, ayıpların bütün kötülüklerini kendisinde toplar." Tüm kötülüklerin başını cimrilik çeker. Bu ya fakirlik korkusundan olur ve bu takdirde malların akıbeti ve yokluğa dönüşecekleri hakkında düşünmekle giderilir. Ya da malla üstünlük sağlama isteğinden kaynaklanır ve bu durumda üstünlüğün kendisine ait değil mala ait olduğu, kendisinin malın hizmetçisi ve bekçisi olduğu düşünüldüğünde giderilir. Bu hususta gurura kapılma bahsinde söylediklerimiz yeterlidir. Ya da sakınılan şeyle zâtî ilişki bulunmasından kaynaklanır ve bu durumda onun cevherinin üstünlüğü ve mertebece heyûlânî şeylerden uzak olduğu düşünüldüğünde giderilir.

[134] Bilmelisin ki her bir hastalıktan kurtulma hakkında söylenenleri iyice kavrarsan ve bunların tedavisi hakkında belirtilen ilkeleri aklında tutarsan, basit olsun bileşik olsun hastalıkların sebeplerini çıkarmak ve zorlandığın tedavi ve maksatları bilmek sana kolay gelecektir.

[١٣٢] والسادس والسابع ما أشار إليه بقوله **ومن العُجب ينشأ الصَّلَف منه النفاق،** أي إذا انضم إلى الكذب العجب يتولّد الصلف. قال الله تعالى: ﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ﴾ [سورة آل عمران، ٣/ ١٨٨]. وإن أخبر عن معتقَده في حقّ الناس مُظهرًا لهم النصح فإن كان مع استبطان شرّهم ومخالفتهم كان نفاقًا. قال الله تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللهَ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٠٤]. وإن كان بدون استبطان شرّهم ومخالفتهم كان رياء قولًا كان ذلك الإخبار أو فعلًا كالحركات الدالّة على أحوال الباطن، والقول إن كان في غيبة الإنسان يخصّ باسم السُّمْعَة، ويسمّى الرياء مَلَقًا إن كان في المحبّة وحدها.

[١٣٣] واعلم أنّ من جملة المتولِّدات البخل، قال علي رضي الله عنه: "البخل جامع لمساوي العيوب." وهو زِمام يُقاد به كلّ سوء، وهو إمّا من مخافة الفقر فيزول بالفكر في عواقب الأموال وصيرورتها إلى الفناء وإمّا لطلب الترّفع بالمال فتزول عند النظر في أنّ الرفعة للمال لا له، بل هو خادم له وحارس، وفيما ذكرناه في باب المباهاة كفاية، وإمّا لمناسبة ذاتية بما يضِنّ به فيزول بالنظر في شرف جوهره وبعده عن الهيولانيات في المرتبة.

[١٣٤] واعلم أنّك إذا أتقنتَ ما قيل في دفع كلّ رذيلة واستحضرتَ القوانين المورَدة في المعالجات سهُل عليك استنباط البسائط والمركّبات من علل الأمراض ومعرفة ما صعُب عليك من المعالجات والأغراض.

ÜÇÜNCÜ MAKALE: EV YÖNETİMİ

[135] Ev ile kastedilen halkın bildiği anlamda korunaklı saraylar ve dizi dizi evler değildir. Aksine burada onunla kastedilen şey karı, koca, çocuk, hizmetçi ve azıktan oluşan beş unsur arasındaki hususi birlikteliktir. Şöyle
5 ki, bu unsurlar arasındaki ilişki ya dinî bir bağa dayanmaktadır ve bu karı kocanın durumunda olduğu gibi erkeklerle kadınlar arasındadır veya efendi ile köle arasında olduğu gibi bundan daha geneldir. Ya da söz konusu ilişki çocukla babası arasında olduğu gibi nesep bağına dayanmaktadır. Ya da o ilişki, bunların [tümünün] dayandığı bir şey üzerine kuruludur ki o da
10 azıktır. Bunun ayrıntısı şöyledir: İnsan, diğer canlılara nispetle hayatını sürdürmede daha fazla ilgiye, daha ileri ve tam bir düzene muhtaçtır. Zira insan en mutedil mizaca ve en yetkin cevhere sahip olduğundan, onun, gıdaların doğadaki halleriyle beslenmesi mümkün değildir, aksine insan [bunlardan yararlanmak için] bir işleme ihtiyaç duyar. Bu doğal besinleri her seferinde
15 ve her zaman yeniden tanzim etmesi de kolay değildir. Dolayısıyla ihtiyaç anında gıdayı hazırlaması için gıdanın zaptedilmesini mümkün kılan bir mekanın ve yılın belli zamanlarında yanında olunmadığında, onu saklayacak bir koruyucunun olması kaçınılmazdır. Bu, birey bakımından olan bir gerekliliktir. Eve bir de tür bakımından ihtiyaç duyulur. Zira doğum-
20 dan büluğ çağına kadar insanın yetişmesi yorucu bir uğraşı ve bunaltıcı bir zahmeti gerektirir. Türün devam ettirilmesi, rastgele herhangi bir cinsel birliktelik ile sağlanmaz, aksine soyun karışmaması, aile farkının ortadan kalkmaması ve babaların bakımının ve çocukların verasetinin kesintiye uğramaması için belirlenen şekli ve bilinen haliyle evlilik kaçınılmazdır. Çocuk
25 sayısı artınca, meşgaleler ve yeme içme işi çoğalınca çocukların bakımını üstlenecek cariye ve kölelere ihtiyaç duyulur. Çokluğun olduğu her şeyde çokluğu oluşturan fertlerin birliğinin bozulmaması ve parçalanmışlığının toparlanması için onları birleştirici bir telifle durumlarını düzenleyen bir birliğin bulunması gerektiğinden, bunların arasındaki yönetme-yönetilme
30 ilişkisini gözeten bir koruyucu da kaçınılmazdır ki, böylelikle fertler bu koruyucuya ait parçalar gibi olsun. Evin reisi bedenin itidal haline riayet eden bir doktor gibi öncelikle hâne halkının maslahatını gözetmeye yönelir.

المقالة الثالثة في سياسة المنزل

[١٣٥] ليس المراد بالمنزل ما هو المتعارف في العرف من القصور المُشيَّدة والبيوت المُنضَّدة، بل المراد به ههنا الاجتماع المخصوص بين أركان خمسة من الزوج والزوجة والولد والخادم والقوت، لأنّ العلاقة إمّا علاقة السببية ٥ الشرعية؛ فإمّا بين الرجال والنساء كالزوج والزوجة أو أعمّ من ذلك كالمالك والمملوك أو العلاقة النسبية كالولد والوالد أو ما يتوقّف هذه العلاقات عليه فهو القوت. وتفصيل ذلك أنّ الإنسان من بين سائر الحيوانات لـمّا احتاج في أمر معاشة إلى فضل عناية وزيادة تدبير وكفاية وذلك لكونه أعدل الأشياء مزاجًا وأكملها جوهرًا لم يمكن تغذّيه بالبسائط، بل يحتاج إلى صنعة ولا يتيسّر ترتيبه ١٠ في كلّ وقت ومدّة، فلا بدّ في كونه مُعَدًّا عند الحاجة من مكان يمكن ضبطه فيه وحافظ يحفظه وقتَ غيبته عنه في بعض فصول السنة، هذا بحسب الشخص. وإمّا بحسب النوع فلأنّه محتاج في ترتيبه من زمان ولادته إلى زمان بلوغه [٢٣أ] إلى مشقّة ناصبة ومؤنة قادحة فلم يكف في تبقية نوعه النكاح كيف اتّفق، بل لا بدّ من الازدواج على الوجه المرسوم والأمر المعلوم لئلّا يختلط النسب ١٥ ويرتفع التمييز وينقطع تربية الآباء ووراثة الأبناء. وإذا كثر الأولاد وازدحم الأشغال وترتيب الأقوات مسّ الاحتياج إلى من يقوم بحضانة الأولاد من الإماء والعباد. ولـمّا وجب في كلّ كثرة من وحدة ينتظم أمرهم بها بتأليف وحداني لئلّا يتفرّق شملهم وليلمّ بذلك شعثهم وجب من حافظ يراعي فيهم نسبة القاهرية والمقهورية حتى يكونوا بمنزلة عضو له. والرئيس بمنزلة الطبيب لهم بحيث ٢٠ يقصد قصدًا أوليًّا رعاية مصلحة الجمهور كنظر الطبيب إلى اعتدال البدن،

Sonra doktorun tek tek organlara yönelmesi gibi o da fertler üzerine eğilir. Öyle ki, onlardan birinin diğerlerine zararı dokunursa onu engeller, sonra mükafat ve ceza, sonra kesme ve kökünden sökme tasarruflarını uygular; tıpkı, doktorun önce besin vermesi, ikinci aşamada ilaç vermesi, üçüncü olarak hastalığın bütüne sirayet etme ihtimali olduğunda kesme ve dağlama yapması gibi. Tedavinin son aşamasının ise dağlama olduğu söylenmiştir.

[136] Ev yönetimine dair **inceleme dört maddeden oluşmaktadır**. Bunlar azık, eşler, hizmetçiler ve çocuklardan ibaret olan dört gruptur. **Birinci grup maldır ve** onun durumu **üç açıdan ele alınır ki bunlar malın kazanılması, korunması ve harcanmasıdır. Malın kazanılmasında ev yönetimiyle ilgili olan kısım,** miras, bağış ve buluntu değil de **ticaret ve zanaattır .** Yani bu ikisi en faydalı olanlardır, zira insanların geçim temininin merkezinde sadece bunlar değil, dört şey vardır: Ticaret, ziraat, hayvancılık ve zanaat. Ziraat en çok azim isteyen ve kârı en az olandır, ticaret ise bunun tam tersidir, hayvancılık ise ikisinin arasındadır. Az olsa bile **zanaatla uğraşma daimî bir kâr getirir ve** diğerlerinden **daha az zarara uğrar**. Bu kısımların kuşatıcı açıklaması şöyledir: Ticarette olduğu gibi, bütünüyle varlık verme ve yeni bir şey ortaya koymaya dayanan şeyin başına daha çok felaket gelir. Çünkü onun şartları, engelleri ve maddesinin yani metaın bütünüyle ortadan kalkması daha sıktır. Varlık verme ve yeni bir şey ortaya koymayan, aksine belirli bir maddede özel bir biçim oluşturmaya dayanan şey, ya o maddenin doğrudan kendisinin işlenmesi sûretiyle olur, ya da başka bir şeyin kullanılmasıyla olur. Her ikisi de varlık verme ve yeni bir şey ortaya koymanın başına gelen zararlardan korunmuştur. Hayvanların eti, sütü ve yavrulaması böyledir. **Bunda**, yani mal kazanırken iki şeyi, **adaleti ve kişilik onurunu gözetmelidir**. Birincisi, muameletta ve alış verişlerde eşitliği ve tartıda dosdoğru ölçüyü korumak, ölçüde hile ve eksikten kaçınmakla olur. İkincisi meslek türlerinden en itibarlı olanlarını, iffet ve kişiliğe en yakın olanları seçmek, adi mesleklerden uzak durmaktır. Ayrıca insanın geçimini temin ederken hürriyetini koruması ve kınanmadan uzak durması lazımdır.

ثم يقصد إلى حال الآحاد بمنزلة قصد الطبيب إلى حال عضو عضو بحيث لو أضرّ حال أحدهم إلى صلاح الجمهور بالزجر ثم الوعد والوعيد ثم القطع والقلع كما يغذّي الطبيب أولًا ويعطي الدواء ثانيًا ويعمل القطع والكيّ ثالثًا عند احتمال سراية الفساد الكلَّ، وقد قيل آخر الدواء الكيّ.

٥ **[١٣٦] والنظر** في سياسة المنزل **في أربعة أمور** هي الأصناف الأربعة من الأقوات والزوجات والخدم والأولاد. **الصنف الأوّل** وهو **المال والنظر** فيه في ثلاثة أشياء **في الدخل والحفظ والخرج**. أمّا الدخل فما يتعلّق بالتدبير دون الميراث والهبة واللقطة التجارة والصناعة، أي الأنفع هذين وإلا فمدار معايش الناس أربعة: التجارة والزراعة والمواشي والصناعة. أمّا الزراعة فثباتها أكثر ١٠ ومنافعها أندر. والتجارة بالعكس. وأمّا المواشي فَبَيْنَ بَيْنَ. **والصناعة أدوم** منفعة وإن كانت أقلّ قليل **وأقلّ آفة** ممّا عداها. والضابط فيه أنّ ما يتوقّف على الإيجاد والإحداث بالكلّية كالتجارة يكون آفاتها أكثر لكثرة شرائطها وموانعها وإمكان انتفاء مادّتها بالكلّية أعني البضاعة، وما لا يتوقّف على الإيجاد والإحداث بل على إيجاد هيئة خاصّة في مادّة خاصّة فإمّا عملي أي بمباشرة نفسه أو ١٥ استعمالي أي بمباشرة غيره وعلى كلا التقديرين يكون مصونة عن الزوال لعلّة الإحداث والإيجاد وكذلك المواشي من المتون والضروع والإنتاج. **ويجب فيه** أي في الدخل **مراعاة** أمرين أحدهما **العدل** بحفظ المساواة في المعاملات والمعاوضات وفي الوزن بالقسطاس المستقيم والاجتناب عن الخداع والتطفيف في المكيال. والآخر **المروّة** وذلك اختيار الأشرف من أنواع الحِرف وما يقرب ٢٠ من العفّة والمروّة والاجتناب عن الحِرف الخسيسة. وأيضًا ينبغي أن يحافظ على الحريّة في الاكتساب ويجانب اللوم.

[137] Meslekler muteber, adi ve orta seviyeli olmak üzere üç tabakadır. Birincide üç sınıf vardır. Bunların ilki iyi yönetim, doğru düşünce ve istişare gibi akılla ilgili olanlardır ki bunlar vezirler ve ülkeleri yöneten bürokratlardır. İkincisi belagat, yazı, tıp, müneccimlik ve benzerleri gibi edebî ilimler ve seçkinlikle ilgilidir, bunlar edipler ve bu itibarlı meslekleri icra edenlerdir. Üçüncüsü süvarilik, düşmanı caydırma, geçitlerin korunması gibi yiğitlik isteyen işlerdir, bunlar da askerler ve komutanlardır. İkinci tabaka, yani adi işler ya karaborsacılık ve sihir gibi herkesin maslahatına zarar verir, ya kumar ve şarkıcılık gibi erdeme aykırıdır ya da deri tabaklama gibi insan doğasının tiksinmesini gerektirir, ancak bu son söylenenler yapılması gerekli ve zorunlu işlerden oldukları için aklen çirkin değildir. Üçüncü tabaka insanın ihtiyaç duyduğu zorunlu zanaatlardır ve ticaret, demircilik gibi insan doğasının tiksinmediği mesleklerdir, bunların en faydalısı ziraattır.

[138] Malla ilgili ikinci husus **malın korunması**dır, bu, iki şeye riayet etmekle olur. Müellif **gider, cimrilik yapmaksızın gelirden daha az olur** sözüyle birincisine işaret etti, yani bunu yaparken ailenin ve çoluk çocuğun geçimini bozmamalıdır. Bu hususta bazıları gelir ve giderin denk olmasını tercih etmiştir. Önde gelen bazı büyüklerden "Kişi kazancını yılın günlerine göre taksim eder, her gün payını harcar" sözü rivayet edilmiştir. Müellif **ve artırmakla korunur** diyerek malı elde tutmanın ikinci yoluna işaret etti ki mal zamanla eriyip sonunda kaybolmasın. Buna göre değer artışı neredeyse imkansız olan kıymetli mücevherler ve benzerlerini biriktirmekten sakınmalı, duruma göre az olsun çok olsun kârı daimî olanı seçmelidir. **Mal sahibi mallarını ihtiyaten para, ticaret eşyası ve gayrımenkul olarak bölmelidir**. Bu üç şeye ilaveten bazıları dördüncü sıraya hayvanları koymuştur. Malın böyle değerlendirilmesi tedbir amaçlıdır, çünkü arka arkaya musibetlerin gelmesi halinde bir kısmı elden giderken biri ya da ikisi kurtulabilir.

[139] Malla ilgili üçüncü husus **malın harcanması**dır, malın sarfedileceği yerler dörttür. Bunların ilki, **Allah yolunda** olan ve zekat, sadaka gibi O'nun rızasını kazanmak için **yapılan harcamalardır**. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır*" (Bakara, 2/261).

[١٣٧] والحِرف ثلاث طبقات: الشريفة والخسيسة والمتوسّطة. فالأولى ثلاثة أصناف: الأوّل ما يتعلّق بالعقل من حسن التدبير والرأي الصائب والمشورة، وهو الوزراء وأعيان الممالك [٢٣ب]. والثاني ما يتعلّق بالأدب والفضيلة كالبلاغة والكتابة والطبّ والنجوم وأمثالها، وهم الأدباء والفضلاء. ٥ والثالث ما يتعلّق بقوّة الشجاعة من الفروسيّة وتنفير العدوّ وسدّ الثغور، وهم العساكر والأمراء. والثانية إمّا مناقضة لمصلحة الكلّ كالاحتكار والسحر أو منافية للفضيلة كالمقامرة والإطراب أو مقتضية لنفرة الطبع كالدباغة ولكنها ليس قبيحًا عقلًا لكونها من الأمور الضرورية اللازمة. والثالثة ما يحتاج الناس إليه من الصناعات الضرورية ولا يتنفّر عنه الطبع كالتجارة والحدادة وأنفعها الزراعة.

١٠ [١٣٨] وأمّا الثاني فهو **الحفظ** فهو يحصل برعاية أمرين أشار إلى الأوّل بقوله **فيكون الخرج أقلّ من الدخل بلا تقتير** أي بلا اختلال في معيشة الأهل والعِيال. واختار بعضهم مقابلة الخرج بالدخل، ولقد رُوي عن بعض المشايخ أنّه ''قسّم ريعه على أيّام السنة وأنفق كلّ يوم نصيبه.'' وأشار إلى الثاني بقوله والحفظ **بالاستثمار** لئلّا يتطرّق الزوال إلى المال في المآل بالتدريج، وينبغي أن ١٥ يتحرّز عمّا يتعذّر نماؤه كالجواهر النفيسة وأمثالها وأن يختار النفع الدائم وإن قلّ على الاتفاقي وإن جلّ. **والمتموّل** ينبغي **أن يقسّم أمواله بين** ثلاثة أمور **نقد ومتاع وعقار** وجعل بعضهم المواشي رابعًا. وهذه القسمة **للاحتياط** فإنّ الآفات متعاقبة فلعلّه يسلَم واحد أو اثنان عند فساد البعض.

[١٣٩] **وأمّا الثالث** فهو **الخرج** وأصناف مصارفه أربعة: أمّا الأوّل ٢٠ **فما كان في سبيل الله** وابتغاء لمرضاته كالزكاة والصدقة. قال الله تعالى: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٦١] الآية.

Bu harcamaları yaparken gönülsüzlükten, başa kakma, incitme ve gösterişten kaçınmalıdır. Yani Allah yolunda yapılan harcamalarda beş şeyden kaçınmalıdır ki bu şeyler hesap günü, kişinin yaptığı salih amelleri boşa çıkarmasın. Bunların ilki gönülsüzlük ve nefsin hoşuna gitmeden vermektir. İkincisi başa kakmaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın*" (Bakara, 2/264). Üçüncüsü bu âyette geçtiği üzere incitmeden kaçınmaktır. Dördüncüsü riyadan ve teşekkür beklentisinden kaçınmaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Malını gösteriş için harcayan kimse gibi yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın*" (Bakara, 2/264). Beşincisi, **infakı**nı **fakirliğini gizleyene tahsis etmelidir**. Çünkü onun darlık hali en ileri derecededir ve yoksulluğu en kötü aşamaya ulaşmıştır. Durumu ne kadar zorlaşmış ve yoksulluğu ne kadar artmışsa bundan kurtulmak o kadar sevindirici olur ve üzüntünün izâlesi onun nezdinde kıymetlenir. Dolayısıyla Allah katında makbul ve ameli de mebrûr olur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "(*Yapacağınız hayırlar,) kendilerini Allah yoluna adamış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder*" (Bakara, 2/273). Bazıları buna iki şart daha eklemiştir. Bunların biri, isteyeni asla geri çevirmemektir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*El açıp isteyeni de sakın azarlama*" (Duhâ, 93/10). İkincisi de "*Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır*" (Bakara, 2/271) âyetine binaen, verilenin insanlardan gizlenmesidir. Muhtemeldir ki müellif buradaki birinci hususu incitmeye dahil etmiş ve onun kapsamını geri çevirmeyi de içerecek şekilde genişletmiş, ikinciyi, yani gizlemeyi ise riyanın kapsamına almıştır, zira insanların önünde göstererek verme kesin olarak riyadandır.

[140] [Malın harcanması] ikinci olarak **mürüvvet için olur. Bu harcamalarda aceleci ve gizli olmalı, verdiğini az bulmalı, sürekli vermeli ve sarf edilecek yeri seçmelidir**. Mürüvvet nefsin bir gücü olup din, akıl ve örf açısından övgüye değer bulunan güzel fiillerin ilkesidir. Bu yoldaki harcamalarında **kişi aceleci olmalıdır** ki sonunda azmi gevşemesin. Ayrıca bu, sadaka verilen kimse için daha iyidir. Denilmiştir ki "Nazik bir geri çevirme, uzunca bekletmeden daha iyidir." Bu tür harcamaların şartı beştir: Bunların ilki müellifin ifade ettiği aceleciliktir.

فليجتنب فيه أي فيما ينفق في سبيل الله تعالى عن خمسة أشياء لئلّا يحبط هذه الأمور ما قصده من العمل الصالح يوم الحساب. الأوّل **الكراهة** والإعطاء بغير تطيب النفس. **و**الثاني الاجتناب عن **المنّ** قال الله تعالى: ﴿لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٦٤]. **و**الثالث الاجتناب عن **الأذى** لما وقع

٥ في الآية المذكورة الآن. **و**الرابع الاجتناب عن **الرياء** وتوقّع الشكر قال الله تعالى: ﴿كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٦٤] الآية. والخامس **وليخصّ** بالإنفاق **من يكتم فقره** لأنّ صعوبة حاله في غاية الكمال ومرتبة مترتبه بلغت أسوء حال ومتى صعُب حاله واشتدّ فقره يكون الفرج عنه في غاية الفرح ويعزّ عنده إزالة التَرَح فيكون عند الله مشكورًا ويصير عمله مبرورًا. قال الله

١٠ تعالى: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٧٣]. وقد زاد بعضهم شرطين آخرين: أحدهما أن لا يردّ السائل أصلًا كما قال عزّ وجلّ: ﴿وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ﴾ [سورة الضحى، ٩٣/١٠]. وثانيهما الكتمان عن الخلق لقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٧١]. ولعلّ

١٥ المصنّف أدرج الأوّل في الأذى وعمّمه الردّ والثاني في الرياء إذ [٢٤أ] الإظهار عند الناس من الرياء جزمًا.

[١٤٠] **وأمّا** الثاني فهو **ما كان في مروّة** وهي قوّة للنفس تصير مبدأ للأفعال الجميلة المستتبعة للمدح شرعًا وعقلًا وعرفًا. **فالتعجيل** لازم له فيما يصرفه في طريقها لئلّا يصير العزم فاترًا آخرًا ولأنّه أهنأ للمتصدّق عليه. وقد قيل «الردّ الجميل

٢٠ أولى من المكث الطويل.» وشرائط هذا القسم خمسة أحدها ما ذكره من التعجيل.

[141] İkincisi yaptığını **örtmek**, yani gizliliktir, çünkü yapılan işin başarılması ve saygınlığı için bu daha uygundur. Üçüncüsü, verilen kıymetli veya çok daha değerli bir şey olsa bile **verdiğini küçümsemek**tir. Dördüncüsü **sürekli verme**dir, çünkü vermenin kesintiye uğraması nefse bu özelliğini unutturur. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Amellerin en hayırlısı, az da olsa devamlı olanıdır*."[1] Hadisin anlamı şudur: Daimî olan, çok yapılıp sürekli olmayandan farklı olarak nefs için huy haline gelir. Amellerin makbul olanı, nefse güzel ahlâk kazandırandır. Beşincisi, **harcamanın** nereye yapıldığını, yani **neye sarf edildiğini seçmek**tir ki, bu değerli, güzel ve iyi olandır. Şair şöyle der:

"Açık eli yukarıya kılıç mevkiine koymak, tıpkı kılıçların ıslak yere konulması gibi zararlıdır."

Yine harcama, reziletlerden olan savurganlık kapsamına da girebilir.

[142] Üçüncüsü, namus ve malı korumak maksadıyla **adi bir kimseyi ya da bir zalimi defetmek veya bir menfaati elde etmek için yapılan zorunlu harcamalardır**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Kişinin kendisiyle namusunu koruduğu şey sadaka olarak yazılır*."[2] Yine yiyecek giyecek gibi faydalı nimetleri elde etmek için yapılan harcamalar da bu zorunlu harcamalar kapsamındadır. Bunun şartı olarak **zaruret miktarınca orta gözetilmelidir**, dolayısıyla bu miktarı korumak ve onu aşmamak gerekir.

[143] Dördüncüsü, kişinin kendisi, eşi ve çocuklarının **ihtiyaçları için yapılan harcamalardır ve bunda** cimrilik ya da israfa düşmemek için güç yettiği ölçüde **orta yollu olmak lazımdır.** Eğer orta yola riayet zorsa, farkına varmadan yavaş yavaş cimriliğe düşmemek için **israf tarafına meyil gereklidir**. Her ne kadar israf da cimrilik gibi onurdan uzak olsa da israfın orta yola döndürülmesi, cimriliğin orta yola döndürülmesinden daha kolaydır. Zira nefisler çoğunlukla doğuştan cimriliğe ve pintiliğe yatkındır.

---

1 Buhârî, "İmân", 32, "Libâs", 43.
2 Kuzâ'î, *Müsnedü'ş-Şihâb*, I, 89.

[١٤١] وثانيها الستر أي الكتمان لأنّه بالإنجاح والكرم أولى، **وثالثها التحقير** أي تحقير ما يعطي وإن كان من النفائس أو أكثر، **ورابعها المواصلة** لأنّ الانقطاع ينُسي النفس خصلته. وقد قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «خير الأعمال أدومها وإن قلّ.»[١] والمعنى أنّ الدائم يصير خُلقًا للنفس دون الكثير الغير الدائم.
٥ والمعتبَر من الأعمال ما يفيد الخُلق الحسن للنفس. **وخامسها اختيار المَصنَع** أي محلّ الصنيعة وهي الكرم والإحسان والمعروف. قال الشاعر:

وَوَضْعُ النَّدى في مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالعُلى   مُضِرٌّ كَوَضْعِ السُّيوفِ في مَوْضِعِ النَّدى

وأيضًا يقع في التبذير الذي هو من الرذائل.

[١٤٢] وأمّا الثالث فهو **ما كان للضرورة من دفع سفيه أو ظالم** صيانة
١٠ للعرض والمال. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «ما وَقى المرءُ به عِرضَه كُتب له به صدقة.»[٢] **أو جلب نفع** وطلب ملائم كالمأكل والملابس. وأمّا شرطه **فالاقتصاد على** قدر **الضرورة** فينبغي أن يحافظ عليها ولا يتجاوز عنها.

[١٤٣] وأمّا الرابع فهو **ما كان للحاجة** من الإنفاق على نفسه وأهله وأولاده **فالاقتصاد** فيه لازم ما استطاع لئلّا يقع إمّا في البخل أو في السرف. **والميل إلى**
١٥ **السرف** لازم إن عسر عليه الاقتصاد لئلّا يقع في البخل شيئًا فشيئًا من حيث لا يشعر. والسرف وإن كان عاريًا عن الشرف كالبخل إلا أنّ تبديل السرف إلى الاقتصاد أهون من تبديل البخل إليه؛ إذ النفوس في الأغلب مجبولة على الشحّ والضِنَّة.

---

١ صحيح البخاري، الإيمان ٣٢، اللباس ٤٣.
٢ القضاعي، مسند الشهاب، ٨٩/١.

[144] Evle ilgili ikinci konu eşlerin ilişkisi**dir**. **Evlilik**, bayağı ve diğer hayvan türlerinin de yaşadığı bir şey olan **salt şehvet için değil**, iki şey için istenir. İlk olarak **nesli devam ettirmek ve** ikinci olarak da **evin düzeni için istenir** ki dinin maslahatlarının yerine getirilmesi düzenli bir yaşamın kurulmasıyla olur. Müellif bundan sonra kadınlar için kaçınılamayacak olan üç sıfata işaret etmiş ve şöyle demiştir: **Kadınlarda akıl, iffet ve hayâ mutlaka olmalıdır**. Akıl asılların aslıdır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Nutfeleriniz için araştırıp seçin. Çünkü damar çok çekicidir (kanın etkisi vardır)*"[1] Yine Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Evlenen, ekim yapar, kişi nereye ektiğine baksın*."[2] İffet soyun korunması, namusun korunması ve ele karşı emin olmak için zorunludur. Hayâ da herkes için, fakat özellikle kadın için zorunludur. Eğer kadınlarda bunlardan biri eksik olursa evliliğin amacı olan evin düzeni bozulmaya uğrar. Bu sayılan özelliklere ilaveten **asalet, zenginlik ve güzellik de varsa**, bu, onlara sahip olmayandan **daha tercihe şayandır**. Önceki temel sıfatlar olmaksızın bu fazladan vasıflarla yetinmek, tâli olanı merkeze almak, aslî olanı devre dışı bırakmaktır ki bu, akla uygun olanı ters çevirmek, makbul olanı altüst etmek ve nassa muhalefet etmektir. **İsteyeni çok olduğu ve güzellerin akılları zayıf olduğu için aşırı güzellikten kaçınmalıdır, sırf servete de bakmamalıdır**. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) "*Kadınlar aklen ve dinen eksiktir*"[3] buyurmuştur. Dolayısıyla akıl zayıflığı, onların akıllarının çabuk çelinmesi nedeniyle evliliğin bozulması ve edepsizliğe götürür. Sadece malı için talip olmak da böyledir ve ondan kaçınmalıdır, çünkü mal, kadının erkek üzerinde üstünlük kurmasını ve malını erkeğe kullanmasını gerektirir, bu da [kadın erkek arasındaki hiyerarşinin] tersyüz olmasına ve kıyasa aykırı davranmaya yol açar ve nihayetinde evdeki düzenin bozulmasıyla son bulur. Bazı muteber kimseler demiştir ki "Kadınların en iyisi akıllı, iffetli, onurlu, eşine düşkün, bakire, hür, soylu, başka soydan olan, eşine itaat eden ve evin düzenini sağlayandır." Eğer bunlara servet ve güzellik de eklenirse iyi tarafları tam olur, üstünlükleri zirveye varır. Bu özelliklerin bazısı olmasa da iffet ve akıl en önemlileridir. Kadının güzelliği hususunda boy posta orta halli olması ve uzuvlarının uyumlu olmasıyla yetinmek daha uygundur. Çünkü aşırı güzel, taliplisi çok ve aklı kıt olacağından nadiren iffetli olur.

1 İbn Mâce, "Nikâh", 46.
2 Suyûtî, *el-Câmiʿü'l-kebîr*, I, 450.
3 Buhârî, "Hayz", 6; Müslim, "İmân", 132.

[١٤٤] وأمّا الصنف **الثاني** ففي سياسة **الزوجان ليطلب بالتأهّل** أمرين: أحدهما **النسل** أي التوالد **و**ثانيهما **نظام المنزل** من انتظام أمر المعاش ليتقوّى بذالك على القيام بمصالح الدين **لا مجرّد الشهوة** لخساستها والاشتراك مع سائر الحيوانات فيها. وقد أشار المصنّف إلى الصفات الثلاث التي لا مندوحة عنها في النساء فقال **والعقل** لأنّه أصل الأصول. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «تخيَّروا لنُطَفكم فإنّ العِرق نزاع.»[١] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «الناكح غارس فلينظر أين يضع غرسه.»[٢] **والعفّة** لأنّها واجبة في حفظ النسب وصيانة العرض ومحافظة أمر الغيرة، **والحياء** لوجوبه في الكلّ سيّما النساء وهذه الأمور **لا بدّ منها** لهنّ إذ لو نقص فيهنّ واحدة منها لاختلّ الغرض من التزوّج وهو انتظام المنزل. **وإن زاد** على الصفات المذكورة **النسب والجمال والمال فأولى** ممّا تخلو عن هذه الزيادة. وأمّا الاكتفاء بهذه الزيادة بدون الصفات المذكورة فيرجع إلى إثبات الفرع وإبطال الأصل وإنّه قلب المعقول وعكس المقبول وخلاف المنقول. **وأمّا الجمال المفرط فليجتنب عنه** ألبتّة **لكثرة الطالبين** أي من يرغب في الجمال **وضعف عقولهن** لقوله صلّى الله عليه وسلّم: «إنّهن ناقصات [٢٤ب] عقل ودين.»[٣] فيؤدّي إلى الفساد والسفاح لسهولة خِلابَتهنّ. **وكذا** فليجتنب **مجرّد المال** لأنّه يوجب تسلّطها عليه واستخدامها له فيؤدّي إلى الانتكاس ومخالفة القياس وينتهي الأمر إلى الاختلال في نظام المنزل. قال بعض الفضلاء: أجود النساء ما كانت عاقلةً عفيفة حَيِيَّةً عَروبًا بِكْرًا حُرًّا نَسِيبَةً أَجْنَبِيَّةً مطاوعةً للزوج مدبِّرةً للمنزل. وإن انضافت إليها الثروة والجمال فقد تمّت محاسنها وتناهت فضائلها. وإن فقدت بعض تلك الخصال فالعفّة والعقل أهمّ. والاقتصار من الجمال على اعتدال البنية وتناسب الأعضاء أولى؛ لأنّ الجميلة قلّما تعِفّ لكثرة طلّابهنّ وضعف عقولهنّ.

---

١ سنن ابن ماجة ، النكاح ٤٦.

٢ السيوطي، الجامع الكبير، ١/٤٥٠.

٣ صحيح البخاري، الحيض ٦؛ صحيح المسلم، الإيمان ١٣٢.

[145] Erkeğin nikah bağı kurulduktan sonra şu üç şeyi gözetmesi gerekir. İlk olarak **erkek faziletli davranışlar ortaya koymak, ayıplarını gidermek ve biraz serbest bırakmak sûretiyle hanımında heybet duygusu uyandırmalıdır** ki bu şekilde onun nezdinde saygınlığı olsun, kadın erkeğin isteklerine ve uygun görmediği şeylere riayet etsin, kocasını emri altına almaya ve kendisine itaat ettirmeye tamah etmesin.[1] İkincisi, **hanımını** namahremden korumakla beraber **ona layık olanıyla**, konumuna uygun düşeniyle ve durumuna layık olan şeyle **süslemelidir**, yani hem elbisesini hem de görüntüsünü güzelleştirmelidir. Kadın, erkeğin evdeki vekili olduğundan erzak ve benzeri **evle ilgili tâli işlerin tasarrufunda** elini rahatlatarak **onunla istişarede bulunmalı**, kadının düşüncesinin zayıf olması sebebiyle büyük işlerde ona danışmamalıdır, böyle yaparsa evdeki düzen fesada uğrar ve bozulur, istişareyi bütünüyle terkederse de sonuç yine böyle olur. Geçim işleri ve buna benzer harcamalarda mümkün mertebe karısının gönlünü hoş etmek ve kalbini yalnızlıktan kurtarmak için **onu ev** için**de güçlü kılmalıdır**, kaldı ki kadınlar evin menfaatine olan şeyleri ve onunla ilgili harcamaları daha iyi bilirler. **Hanımının akrabalarına** ikram etmeli ve onları ziyaret etmelidir. Çünkü bu, mürüvvet için önemli bir eşik olduğu gibi, kadının kocasına karşı sevgisini artırır ve erkeğin bunu yapmamasının eşler arasında soğukluğa yol açması muhtemeldir. **Ve** erkek, başka bir kadını daha üstün vasıfları olsa bile tercih ederek **karısını kıskandırmamalıdır**. Çünkü bu, karısının kıskançlığını kamçılar, gururunu zedeler ve sonunda erkeğin de yaşamı bozulur. Padişahlar ve benzerleri haricinde, erkeklere çok eşlilik için ruhsat verilmemiştir. Nitekim anlatımı uzun süren bir hikayede Halid b. Safvân, Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın yanında şöyle demiştir: "Araplar ikinci eş anlamındaki "ez-zarra" kelimesini zarar kelimesinden türetmiştir. Nikahında iki kadın olan kimse mutlaka zarar ve ıztıraptadır. Üç kadın, kazanın üç ayağı gibidir, kazan daima bunlar üzerinde kaynar. Dört kadın ise kocaya yönelmiş toplu bir şerdir, onu ihtiyarlatır ve hastalandırır. Genç bakireler de yarım erkek gibidirler." Üçüncü olarak **onun zihnini ev işleriyle** ve kafi miktarda geçim meseleleriyle **meşgul etmelidir**.

1 [Bu kelime] bazı nüshalarda heybetin vaki olması mânâsında "vukû'"dan türeyen şekilde geçmiştir ki böyle bir kullanım da vardır (T).

[١٤٥] **ويجب** على الزوج بعد المواصلة بالنكاح من مراعاة ثلاثة أشياء. الأوّل **إيضاع**[1] **الهيبة في نفسها** ليكون محترمًا عندها فتنقاد لأوامره ونواهيه ولا يطمع في تسخيره ومطاوعته إيّاها لكن ينبغي أن يكون إيضاع الهيبة **بإظهار الفضائل وستر العيوب** من نفسه **وقلّة الانبساط لها**. والثاني **تزيينها** أي تجميل بِزّتها وتزيين هيئتها **بما يناسب** شأنها ويليق بحالها مع سترها عن غير المحارم. **ومشاورتها في الجزئيات** بإطلاق يدها في تصرّف أمور المنزل من الأقوات وغيرها لأنّها **ثابتة في البيت** ولايشاورها في الكلّيات لضعف رأيها فيكثر الفساد والاختلال، وكذا إن ترك المشاورة بالكلّية. **وتحكيمها في** داخل **المنزل** مثل أمر المعاش وما يتعلّق بذلك من المصارف لتطييب قلبها بقدر الإمكان وإزالةً للوحشة عن قلبها مع أنّ النساء أعرف بمصالح البيت ومصارفه. **وإكرام أقاربها** وصِلتهم، فإنّ ذلك يونس الزوجة مع أنّ له مدخلًا عظيمًا في المروّة. وإن تركها ربّما يؤدّي إلى الوحشة بين الزوجين. **ودفع الغيرة عنها** بأن لا يستأثر عليها أخرى وإن كانت خيرًا منها، لأنّ ذلك يهيِّج غيرتها ويثور أنفتها فيسوء عيشه. ولا يرخَّص في إكثار الزوجات إلا للملوك ومن يجري مجراهم كما قال خالد بن صفوان عند أبي العبّاس السفّاح في قصّة يطول ذكرها: «إنّ العرب إنّما اشتقّت الضَّرَّة من الضَّرَرِ؛ وإنّ أحدًا لم يكن عنده امرأتان إلا كان في ضُرّ وتنغيص. وإنّ الثلاث من النساء كأُثافي القِدر تغلي عليها أبدًا. وإنّ الأربع شرّ مجموع لصاحبه ويُهرمنّه ويُسقمنّه. وإنّ أبكار الإماء رجال ولكن لا خُصى لهنّ.» **والثالث شغل خاطرها بأمور المنزل** وكفاية مصالح المعيشة،

---

[1] قال المصنّف في الهامش؛ «وفي بعض النسخ إيقاع الهيبة من الوقوع وله وجه أيضًا» و: ٢٤ب.

Aksi halde türlü süslerle ve göz önüne çıkmakla meşgul olur ve bu da türlü mefsedetlere, düzenin bozulmasına ve mahremliğin zarar görmesine yol açar. Nakledildiğine göre Haccâc, Velid b. Abdülmelik'e şöyle demiştir: "Kadın dediğin fesleğendir, ev kahyası değildir. Dolayısıyla bu hususta onları dinleme. Aksi halde seni zayıflatırlar. Onları süslerinden başka şeyle meşgul etme. Sakın ha onlara danışma. Çünkü onların görüşü, aptallığa yol açar. Kaynağı kadın olan izzet kırılgandır. Onları muhafaza ederek gözlerini koru. Kadını kendisini aşan işlere malik kılma ve başkası için şefaatçi olmasına izin verme. Uzun süre onlarla baş başa kalma. Kuşkusuz bu, senin aklını daha iyi korur ve erdemini daha bariz kılar." Bu, Haccâc'ın sözüdür.

[146] Erkek şu üç şeyden de kaçınmalıdır. İlki, **hanımına aşırı sevgi beslemekten kaçınmalı**, aksi takdirde sevgisi onu sarar ve sözü edilen üç ilke kaybolur gider. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Bir şeyi sevmen seni kör ve sağır eder*."[1] **Eğer onun**, yani sevgisinin **mübtelası olmuşsa** gücü yettiğince **bunu gizlemelidir**, eğer bunu gizleyemiyorsa aşka dair sözü edilen ilaçlarla tedavi olmalıdır. **İkincisi, hanımına sırlarına muttali olma imkanı vermemelidir**, çünkü sır saklamada kadınlara güvenilmez ve kadınların sırları bilmesi onları kocalarına karşı baskın kılar. **Ve** yukarıda geçtiği gibi kıt akılları sebebiyle **büyük işlerde hanımıyla istişare etmemelidir**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Kadınlarla istişare edin fakat onlara muhalefet edin.*"[2] Bu büyük işlerde böyledir, basit işlerde ise danışılmalıdır ki bu kadarla kalpleri yumuşatılsın. Bununla birlikte bu küçük işlerde danışılmamasında da tam bir zarar yoktur. Erkek **malının miktarını ondan**, yani eşinden **gizlemelidir**. Çünkü eğer malı azsa, bu kadının kocasından yüz çevirmesine sebep olabilir. Şair şöyle der:

"Eğer kadınları bana soruyorsanız
Ben görmüş geçirmişim, bir doktor gibi tedavilerini bilirim

Kişinin saçı ağarır ya da malı azalırsa
Onların sevgisinden nasibi olmaz."

---

1 Ebû Dâvûd, "Edeb", 116.
2 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, (Beyrut 1352), II, 3.

وإلا اشتغل بأنواع التزيينات وتفرّغت للخروج إلى النظارات ويتولّد منه أنواع المفاسد واختلال النظام وانهتاك الحرمة. رُوي عن الحجّاج أنّه قال لوليد بن عبد الملك: «إنّما المرأة ريحانة وليست بقهرمانة فلا تطعهنّ في ذلك فيوهنّك ولا تشغلهنّ بغير زينتهنّ. وإيّاك ومشاورتهنّ؛ فإنّ رأيهنّ إلى أَفَن وعزّهنّ إلى ٥ وَهَن. واكفف عليهنّ أبصارهنّ بحجبتك إيّاهن، ولا تملك المرأة من الأمور ما يجاوز نفسها ولا تدعها تشفع في غيرها أبدًا، ولا تُطل الخلوة معهنّ؛ فإنّ ذلك أوقر لعقلك وأبرز لفضلك.» هذا ما ذكره.

[١٤٦] **وليجتنب** الزوج أيضًا **عن** ثلاثة، الأوّل **فرط محبّتها** وإلا لاستولت عليه فيفوت السياسات الثلاث المذكورة. وقد قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: ١٠ «حبُّك الشيء يُعمي ويُصمّ».[١] **وإن ابتُلى بها** أي [٢٥أ] بالمحبّة **فليستره** مهما قدر. وإن لم يقدر على كتمانها فاليعالج بما مرّ من معالجات العشق. الثاني **ولا يُطلعها على أسراره** إذ لا أمن عليهنّ في كتمان السرائر، ولأنّ تمليك السرّ إليهنّ يجعلهنّ غالبات على الأزواج. **ولا يشاورها في الكلّيات** لما مرّ من ضعف عقولهنّ. قال صلّى الله عليه وسلّم: «شاوروهنّ خالفوهنّ.»[٢] هذا في الكلّيات. ١٥ وأمّا الجزئيات فقد يُشاوَرن فيها لتطييب قلوبهنّ بهذا القدر مع عدم الضرر التامّ في فوتها. **ويستر** الزوج **عنها** أي عن الزوجة **مقدار ماله** لأنّه إن كان قليلًا ربّما يكون باعثًا لإعراضها عنه لما قيل:

وَإِنْ تَسْأَلوني بِالنِّساءِ فَإِنَّني ... خَبيرٌ بِأَدْواءِ النِّساءِ طَبيبُ
إِذا ابْيَضَّ شَعْرُ المَرْءِ أَوْ قَلَّ مالُه ... فَلَيْسَ لَه في وُدِّهِنَّ نَصيبُ

---

١ سنن أبي داود ، الأدب ١١٦.
٢ كشف الخفاء للعجلوني (بيروت ١٣٥٢)، ٢/٣.

[147] Eğer malı çoksa malına tamah edebilir ve bu da düzenin bozulmasına sebep olur ya da malın çokluğunu bildiğinden kocayı alışılmışın dışında yükümlülüklerle yüz yüze bırakır. Üçüncü olarak **koca hanımını sefih eğlencelerden uzak tutmalıdır**. Çünkü bu tür eğlenceler çoğu zaman şehvetleri alevlendirerek kötülüğe sebep olur. Ayrıca yabancılara bakmaktan da sakındırmalıdır. **Ve yaşlı kadınlarla oturup kalkmaktan** ve onlarla haşir neşir olmaktan **da uzak tutmalıdır**. Zira yaşlı kadınlar delikanlılarla oturup kalktıkları için akıllarının zayıflığına rağmen fesat sebebi olabilirler.

[148] Müellif ev yönetimi ile ilgili erkeğe düşen sorumlulukları anlattıktan sonra kadına düşen sorumluluklara geçti ve eşine karşı kadına düşen şeyler olduğunu söyledi ki bunlar beş tanedir. İlk olarak **kadın iffetli olmalıdır**, bu açıktır. Mal hususunda **kifayet sergilemelidir.** Kocasından **çekinmelidir.** Fesada sebep olmadan **kocalık hakkına riayet etmeli ve** iyi geçinerek **çok paylamamalıdır.** Müellif eşlerin durumuyla ilgili önemli bir tavsiye ile konuyu bitirdi, o da şudur: Kim ki, az olsun çok olsun **onun**, yani karısının **kötü bir şeyini**, yani kötü halini **sezerse mutlaka karısını** boşamak suretiyle **bıraksın**. Kötü şeyin çok olması halinde durum bellidir. Kötü şey az olsa bile bunun çoğalma ihtimali vardır ve o aşamadan sonra kötülüğün ortadan kaldırılması imkansızdır. Eğer boşama imkanı yoksa mal sarfederek kurtulma çaresine bakılır, sonra dayak, sonra da yatakta yalnız bırakmak gelir, sonra kocasından nefret ettirilmesi ve bir başka erkekle evlenmeye yönlendirilmesi için yaşlı kadınlar kışkırtılır. Nihayet kendisi ayrılma ve ilişkiyi koparmayı isteyinceye dek bir gözetici eşliğinde uzun bir yolculuğa çıkması şeklinde bir çareye başvurulur. Denilmiştir ki, salih bir kadın şefkat ve sevgide anne gibi, dayanışma ve payına düşen nafakaya kanaat etme hususunda arkadaş gibi, hizmet, tahammül ve itaatte cariye gibi, suçlanması ve hizmetçilere ezasında zorba gibi, küçümsenmesi ve kendisinden yakınılması hususunda düşman gibi, hainlik ve malı telef etmesi hususunda hırsız gibidir. Yine denilmiştir ki, şu beş kadından kaçınmalıdır: Eski eşini arzulayan, malı ile kocasını minnet altında bırakan, eşinden sürekli dert yanan, namussuzluk eden ve asaletten yoksun olan. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Çöplükte biten gülden sakının. Dediler ki, ey Allah'ın resulü çöplükte biten gül nedir? Hz. Peygamber şöyle buyurdu: O, kötü bir çevrede yetişen güzel kadındır.*"[1]

1 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 272.

[١٤٧] وإن كان كثيرًا فربّما تطمع هي في ماله ويكون باعثًا لاختلال النظام أو لتكليفها الزوج تكليفات خارجة عن المعتاد لوقوفها على كثرة المال. الثالث **ويجنِّبها عن الملاهي** لأنّها كثيرًا ما يهيّج داعية الشهوات فيؤدّي إلى الفساد. وكذا عن النظر إلى الأجانب **وعن مجالسة العجائز** ومخالطتهنّ؛ لأنّ العجائز لاختلاطهنّ طائفة الشبّان مع ضعف عقولهنّ ربّما يكنّ وسائل إلى الفساد.

[١٤٨] ولـمّا فرغ المصنّف عمّا يجب على الأزواج في أمر المنزل شرع فيما يجب على الزوجات في أمر المنزل وقال: **ويجب على النساء** مع أزواجهنّ خمسة أشياء: **العفّة** وأمرها ظاهر، **وإظهار الكفاية** في المال **والخشية** من زوجها **وحسن التبعّل** بأن لا تفسد **وقلّة العتاب** بأن تجامله في المعاشرة. ثمّ ختم المصنّف أمر الزوجين بوصية مهمّة وهي **ومن أحسّ منها** أي من الزوجة **بفساد** وسوء حال قليلًا كان أو كثيرًا **فليترك** الزوجة بأن يطلّقها **ألبتّة**، أمّا الكثير فظاهر وأمّا القليل فربّما يؤدّي إلى الكثير ولا يمكن دفعه بعد ذلك. وإن لم يمكن الطلاق فالاحتيال بصرف المال في جهة خلاصه عنها ثمّ بالضرب والمهاجرة في المضجع ثمّ بتحريض العجائز على تنفيرها عنه وترغيبها في زوج آخر ثمّ بالمسافرة الطويلة بشرط إقامة الرقيب عليها إلى أن ترغب إلى المفارقة والقطع. وقيل إنّ المرأة الصالحة كالأمّ في الشفقة والتعطّف وكالصديق في المعاونة والاقتناع بنفقة الزوجة عليها وكالأمة في الخدمة والاحتمال والطاعة وكالجبّار في التجنّي عليه وإيذاء الخدام وكالعدوّ في استحقاره والتشكّي عنه وكالسارق في الخيانة وإتلاف المال. وقيل يجب الاحتراز عن خمس: الخنّانة والمنّانة والأنّانة وكيّة القفاء وخضراء الدِمّن. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «إيّاكم وخضراء الدِمَن.» قالوا: يا رسول الله ما خضراء الدِمَن؟ قال: «المرأة الحسناء في الـمَنبَت السوء.»[1]

---

١ كشف الخفاء للعجلوني، ٢٧٢/١.

[149] Bilmelisin ki dinde kadınlarla ilgili yedi şart vardır. Birincisi onlarla iyi geçinmedir. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Onlarla iyi geçinin*" (Nisâ, 4/19). Hz. Peygamber (a.s.) ise vefat ettiği hastalığında şöyle vasiyet etmiştir: "*Namaza dikkat ediniz, namaza. Bir de elinizde bulunan kölelerin hakkına riayet ediniz. Kadınlar hakkında Allah'tan korkun, Allah'tan! Zira kadınlar ellerinizin altındadır.*"[1] İkincisi yönetimdir, müminin uyanık olması, kadınların hevâsına tâbi olmaması, onların yanında çok açılmaması lazımdır, çünkü böyle yaparsa onların nezdindeki heybeti kaybolur. Onlardan dine aykırı bir şey gördüğü zaman karşı koyarak ve üzerine giderek engellemeli ve onlarla istişare etmemelidir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kadınlarla istişare edin fakat onlara muhalefet edin. Çünkü onlara muhalefette bereket vardır.*"[2] Hz. Ömer (r.a.) karısını bir şeyden alıkoymak istediği zaman ona şöyle demiştir: "Sen bu evde ihtiyacımız olmazsa bir oyuncaktan başka bir şey değilsin. Aksi halde evdeki gibi oturursun." Başka bir rivayette şöyle denilmiştir: "Kadınlar fesleğendir, evin kahyası değildir." Üçüncüsü kıskançlıktır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Muhakkak ki ben çok kıskancım. Kıskançlıktan mahrum olanın kalbi tersyüz olmuştur.*"[3] Namahremin eve girmesi kıskançlık sebeplerindendir. Kabirleri, camileri, düğün dernek yerlerini ve kadınlı erkekli meclisleri ziyaretten kadınları alıkoymak da kıskançlıktandır. Buna karşılık kadınlar hakkında sû-i zanda bulunmamalı, hallerini araştırmamalı ve kusurlarına bulmaya çalışmamalıdır. Dördüncüsü, nafakayı sağlamadır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler*" (Furkân, 25/67). Sonra erkek, geçimde itidal ve helal yolu seçer. Eğer buna şüpheli şeyler karışırsa helali azığa, şüpheli şeyleri giysiye sarfeder. Zira haramla beslenen et cehenneme müstehaktır. Beşincisi, dinî bilgileri öğretmektir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun*" (Tahrim, 66/6). Kişi, ailesine Ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesini, dinin mükafat ve cezayı gerektiren hususlarını, gusül, hayız ve nifas gibi temizlik hükümlerini, namaz ve orucun hükümlerini öğretir.

1 Ebû Dâvûd, "Edeb", 123-124.
2 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II, 3.
3 İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr* (Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, h. 1409), IV, 53.

[١٤٩] واعلم أنّ شرائط النساء في الشرع سبعة: الأوّل حسن المعاشرة، قال الله تعالى: ﴿وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ [سورة النساء، ١٩/٤]. وقال صلّى الله عليه وسلّم في وصيّته في مرض موته: «الصلاةَ وما ملكت أيمانُكم واللّهَ اللّهَ في النساء فإنّهن عَوان بينكم».[١] الثاني السياسة؛ إذ المؤمن ينبغي أن يكون غيورًا ولا يتابع هواهنّ ولا ينبسط معهنّ حتى يزول الهيبة عن قلوبهنّ. وإذا رأى منهنّ ما يخالف الشرع يزجرهم بالصولة والحميّة ولا يعمل بمشاورتهنّ كما قال صلّى الله عليه وسلّم: «شاوروهنّ خالفوهنّ فإنّ في خلافهنّ البركة.»[٢] وقال عمر رضي الله عنه لزوجته حين أرادت منعه عن أمر: «ما أنتِ إلا لعبة في البيت إن كانت لنا حاجة وإلا جلست كما في البيت.» وفي رواية: «إنّما النساء ريحانة لا قهرمانة.» الثالث الغيرة، قال صلّى الله عليه وسلّم: «إني لغيور وما من امريء لا يغار إلا منكوس قلبه.»[٣] ومن الغيرة دخول غير المُحرَم في حَرَمه. ومن الغيرة منعهنّ عن مجامع الناس مثل زيارة المقابر والمساجد ومجالس الولائم وما يجمع فيه الرجال والنساء. ومع ذلك لا يكون سوء الظنّ في حقهنّ ولا يبالغ في تجسّس أحوالهنّ ولا يطلب عيوبهنّ. الرابع النفقة، قال الله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا﴾ [سورة الفرقان، ٦٧/٢٥]. ثمّ إنّه يختار في المعاش الاعتدال ووجوه الحلال وإن اختلط معه الشبهات فليصرف الحلال في القوت والشبهات في الكسوة؛ لأنّ لحمًا نبت من الحرام استحقّ النار. الخامس التعليم، قال الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾ [سورة التحريم، ٦/٦٦]. ويعلّم أهله معتقَد أهل السنّة والجماعة وأمر الدين من الثواب والعقاب أحكام الطهارة من الغسل والحيض والنفاس وأحكام الصلاة والصيام.

---

١ سنن أبي داود، الأدب ١٢٤-١٢٣.
٢ كشف الخفاء للعجلوني، ٣/٢.
٣ أبو بكر بن أبي شيبة ، الكتاب المصنّف في الأحاديث والآثار (مكتبة الرشد، الرياض، ١٤٠٩)، ٥٣/٤.

Eğer erkek bunları ihmal ederse kadına kocasının izni olmadan dışarı çıkmak ve bunları ulemaya sormak vacib olur. Altıncısı, erkeğin eğer birden fazla eşi varsa nafaka, giyim, yatak ve geceleme hususlarında adaletli davranmalıdır. Yedincisi, erkeğin hanımını eğitmesidir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Baş kaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve* (*bunlarla yola gelmezlerse*) *dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın*" (Nisâ, 4/34). Hz. Peygamber'in (a.s.) pak zevcelerinden bir ay süreyle uzak durduğu rivayeti meşhurdur ve bu tefsirlerde yazılagelmiştir.

[150] Üçüncü unsura gelince, bu **hizmetçiler**in yönetimi hakkındadır, nasıl ki erkek ev için ruh, kadın beden gibi ise onlar da **ev için bedendeki organlar mesabesindedir**. Bunun nedeni, onlar olmadığı takdirde organların kullanılması ve yorulmasına ihtiyaç duyulacak hususlarda yeterliliğin onlarla sağlanmasıdır. Öyleyse hizmetçilerin faydası, organların faydası gibidir. Onlar olmasaydı birçok iş erkeğin elinde birikirdi ve çok daha fazla hareket etmesi gerekirdi, bu da onun heybetini ve vakarını yok ederdi. Dolayısıyla onun, hizmetçilere ihtimam göstermesi gerekir. Bu bağlamda evin lideri genel olarak **hizmetçilerin tümünü gözetip ıslah etmeli, sonra tek tek her birinin durumuna bakmalıdır**. Evin reisi onların hallerini genel olarak gözetmeli, her birisine kendilerine uygun meşgaleler vermeli, onları kendilerine yaraşan ve uyan işlerle sorumlu tutmalı, onlara güç yetiremeyecekleri şeyleri vermemeli, farklı meşgaleler ve değişik işlerde çok çalıştırmamalı, bir işten diğerine sevkedip koşturarak eziyet etmemeli ki sonunda bıkmasınlar. Allah'a onları kendisine nimet olarak verdiği için şükretmelidir. Ona düşen haklarında adalet ve insafı gözetmek, zulüm ve baskıyı terketmek olmalıdır. Özetle yapması gereken israfa ve cimriliğe varmadan hepsinin yiyecek, giyecek ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Onların kötü işler yapmalarına, tartışmalarına ve başkalarına zulmetmelerine engel olmalıdır. **Sonra** ayrıntılı olarak **tek tek hizmetçilerin durumları üzerinde durmalıdır.** Bu da onları alırken neye bakacağı ve hizmet ederken neye riayet edeceğiyle ilgilidir. Mümkünse deneyerek alır, bu mümkün değilse dış görünüşten hareketle karakter tahlili yapar. Zira beden, nefsin kalıbı ve onun kabuğudur, nefsini akılla güçlendirmemiş ve duyu elbiselerinden soyunmamış kimselerde bedenin şekilleri ve çizgileri, nefsin yapı ve huylarını izler.

وإن أهمل الرجل في تعليمها يجب عليها أن تخرج بدون إذنه ويسأل من العلماء. السادس القسم، إن تعدّدت زوجاته فيعدل بينهنّ في النفقة والكسوة والمضاجعة والبيتوتة. السابع التأديب، قال الله تعالى: ﴿وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا﴾ [سورة النساء، ٤/٣٤]. وحكاية الرسول صلّى الله عليه وسلّم مع أزواجه ٥ الطاهرات حيث اعتزلهنّ مقدار شهر مشهورة مسطورة في التفاسير [٢٥ب].

[١٥٠] **وأمّا** الصنف **الثالث** في سياسة **الخدم وهم كالأعضاء** من البدن **للمنزل** كما أنّ الزوج بمنزلة الروح والزوجة بمنزلة البدن. وذلك لأنّه يكفي عنه[١] ما لو لم يكفه لاحتاج في كفايته إلى استعمال الجوارح وإتعابها فمنافع الخدام كمنافعها. ١٠ ولولاهم لازدحم عليه أشغال كثيرة واحتاج إلى كثرة الحركات ولذهب هيبته ووقاره فيجب عليه أن يصرف عنايته نحوهم. **فلينظر** صاحب المنزل **في حال الكلّ وإصلاحها** إجمالًا بأن يتعرّف أحوالهم ويخصّ كلّ واحد بما يناسبه من الأشغال ويكل إليه ما يليق به ويلائمه من الأعمال ولا يكلّف ما لا يطيقه ولا يجهده بكثرة الأشغال المختلفة والأمور المتباينة ولا يؤذيه بتتابع النقل والتحويل ١٥ من شغل إلى آخر لئلّا يسأم ويشكر الله على إنعامه بهم. وعليه برعاية العدالة والإنصاف معهم وترك الجور والاعتساف عليهم. وبالجملة لا بدّ من تهيئة ما لا بدّ لهم من المآكل والملابس وما يتبعهما بلا إسراف ولا تقتير وأن يحفظهم من الفسوق والجدال والظلم إلى الغير. **ثم** لينظر **في حال كلّ واحد** منهم تفصيلًا إمّا حالة اتّخاذهم وإمّا حالة استخدامهم. أمّا الأوّل فبالتجربة أولًا إن أمكن وإلا ٢٠ فالتفرّس من هيأتهم، فإنّ البدن قالب النفس وظاهره، فيتبع أشكاله وتخاطيطه هيئات النفس وأخلاقها فيمن لم يتقّو نفسُه بالعقل ولم يتجرّد عن ملابس الحسّ،

---

١ و + لأنه.

Bu itibarla çoğu şahsın fizikî yapısı huylarıyla örtüşür. Denilmiştir ki, çirkinin en güzel şeyi onun dış görüntüsüdür. Öyleyse şaşı, eğik boyunlu ve topal gibi farklı fizikî özellikleri ve sıradışı görüntüsü olanlar ile cüzzamlı, tek gözlü, aksak ve benzeri engeli olanlardan uzak durulmalı, kolu bacağı düzgün, uzuvları uyumlu olanları seçmeli, orta zekalı hayâ sahibini, keskin zekalı arsıza tercih etmelidir. Çünkü ilki iffetli ve itaatkâr, ikincisi hilekâr ve kurnaz olur. İkinci hususa, yani hizmet ederken neye riayet edeceğine gelince, onların hizmeti sevgi, umut, zaruret ve korkuya dayanmalıdır. Kalplerinde sahipleriyle sürekli birlikte olduğu hissini yerleştirerek onların gönüllerini kazanmalı, içlerinden kendisinden uzak olma düşüncesi geçmemelidir. Çünkü onlar sahibinin malını paylaştıklarını, onunla aynı menfaatlere sahip olduklarını düşündükleri vakit sahipleri hakkında şefkati gözetirler ve hayırhahlıktan ayrılmazlar; ancak ondan cefa görürler, sağlam olmayan bir efendiliğe tanık olurlar ve korunaksızlık hissederlerse hizmetleri yoldan geçenin ya da uzun bir yola çıkmaya niyet etmiş ve sefer için azığını hazırlayan birinin hizmeti gibi olur ve böylece onlar ayrılacakları günü düşünerek sahibin malını aşırmaya, azıklarını habersizce biriktirmeye ve kendi ihtiyaçları için onları ele geçirmeye karar verirler.

[151] Evin sahibi, kendi işinden daha önemli görerek ve onların maslahatını kendi maslahatına önceleyerek **hizmetçilerin** yiyecek ve içecek gibi **geçimlerini temin etmelidir.** Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Onlar, Allah'ın sizin sorumluluğunuza emanet ettiği kardeşlerinizdir. O halde Allah kime kardeşinin sorumluluğunu verirse ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin ve onlara taşıyamayacağı yük yüklemesin*; *onlara taşıyamacağı bir yük yüklerse kendisi de yardım etsin*."[1] Hz. Aişe'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'in (a.s.) son tavsiyelerinden biri şöyledir: "*Namaza dikkat ediniz, namaza. Bir de elinizde bulunan kölelerin hakkına riayet ediniz.*"[2] **Ve** hizmetçilerinin yoksul ve zavallı olmaları gibi **durumlarından haberdar olmalıdır**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüğünden sorumlusunuz.*"[3]

1 Buhârî, "Îmân", 22, "Edeb", 44; Müslim, "Eymân, 38-40.
2 Ebû Dâvûd, "Edeb", 123-124.
3 Buhârî, "Cum'a", 11.

ولهذا يتطابق الخَلق والخُلق في أكثر الأشخاص. وقيل أحسنُ ما في الدميم صورته، فيجب الاجتناب عن الخلَق المختلفة والصور المتفاوتة كالأحول والأصيد والأفحج وأمثالهم وعن المعلول كالأبرص والأعور والأعرج واختيار المتناسب الأطراف المتعادل الأعضاء وإيثار الحيّ المتوسّط في الذكاء على الشَهْم الذكي الوَقِح، لأنّ الأوّل عفيف متذلّل والثاني مكّار متحوّل. وأمّا الثاني فينبغي استخدامهم على المحبّة والرجاء والضرورة والمخافة ويستميل قلوبهم إليه بأن يمكّن في قلوبهم دوام صحبته ولا يتمثّل في ضميرهم مجانبته. فإنّهم إذا تصوّروا مساهمتهم في ماله ومشاركتهم في منافعه وفوائده راعوُا الشفقة في أمره ولازموا النصح في بابه، وإن شعروا بجفائه ووقفوا على ضعف ولائه وتوجّسوا قلّة وقائه كانوا في خدمته كعابر سبيل بل عازم سفر طويل يهيّئ زاده للرحيل فأزمعوا على جذب ماله وادّخار القِنْيات ليوم الفراق والاستظهار بها عند الاحتياج.

[١٥١] **وليهيّئ معايشهم** من المآكل والملابس أكثر من اهتمامه بأمر نفسه فيقدّم مصالحهم على مصالحه. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «إخوانكم جعلهم الله تحت أيديكم فمن جعل الله أخاه [٢٦أ] تحت يده فليطعمه ممّا يأكل وليلبسه ممّا يلبس ولا يكلّفه من العمل ما يغلبه فإنْ كلّفه ما يغلبه فليُعنه عليه.»[١] وعن عائشة رضي الله عنها قالت آخر ما أوصى به رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «الصلاةَ وما ملكت أيمانكم.»[٢] **ويتعرّف أحوالهم** من النقير والقطمير. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «كلّكم راعٍ وكلّكم مسؤول عن رعيته.»[٣]

١ صحيح البخاري، الإيمان ٢٢، الأدب ٤٤؛ صحيح المسلم، الأيمان ٤٠–٣٨.
٢ سنن أبي داود، الأدب ١٢٤–١٢٣.
٣ صحيح البخاري، الجمعة ١١.

Mesela kişi himmetini onların sıkıntılarını gidermeye hasreder, dinlenme zamanları ve istirahat vakitlerini belirler, hizmetçilerin her birinin işini, kendi uhdesinden çıkarıp onun sorumluluğuna verir, böylelikle hizmetçinin sorumluluğu hafiflemiş olur ve onlar işlerinde daha dinç ve hizmetlerinde daha rahat ederler, gönülleri bezginlikle değil, ferahla dolar, yılgınlık ve tembelliği de üzerlerinden atarlar. **Zaafiyet göstermeden onlara iyi davranmalı**, yani hatalarına karşı müsamaha ve affediciliği elden bırakmamalı, aksine kabahatlerine göre ıslah edip doğrultma hususunda gevşeklik göstermeden orta yol üzere olmalıdır. **Sert davranırken de zulmetmemelidir**, bilakis onları telef edecek ve telef etmeye yaklaşacak denli azap etmek ve şiddetli ceza vermek veya kötü bir şekilde dövmek bir yana, sertlik ve kabalığa vardırmadan onların gönlünde heybetli ve büyük olmalıdır, çünkü bütün bunlar kişilik onuru ve mertliğe, hatta dinin hükümlerine aykırıdır.

[152] Hatalarına karşılığını verirken **cezalandırmada aşırıya gitmemelidir** ve müsamahakâr da olmamalıdır ya da suçları hakettiğinin fazlasıyla cezalandırmamalıdır. Dinin hadlerle ilgili olarak onlara koyduğu miktarın hürlerinkinin yarısı olduğunu görmez misin? Öyleyse hizmetçilerle ilgili bu kaideyi gözetmek, onları ıslah ederken adalet ve hakkaniyet usûlünün kaybolmaması için hürlere lazım gelenin yarısını uygulayarak dengeyi korumak lazımdır. Birbirlerinden ayrışabilmeleri için **her birisine** diğerlerinin işinden farklı **bir görev tayin etmelidir**. Nasıl ki her bir organ kendine has fiilini yapıyorsa her bir hizmetçi de başka işleri değil, kendi tabiatına uyan belirli bir işi yapmalıdır. Yaptığı iş diğerlerinin işinden ayırdedilmediği zaman ya da biriyle diğerleri arasındaki kapasite farkı ortaya konulmadığında hizmetçiye usanç ve bıkkınlık gelir. **Ve** yukarıda bir hadiste geçtiği gibi, bünyelerinin yorgun düşmemesi, gayret ve sıkıntıdan usanmasınlar diye **onları fazlaca sıkıntı veren işlerle yükümlü tutmamalıdır**. Denilmiştir ki, kölenin efendisi üzerindeki hakları yedi tanedir. Efendisi onu yediğinden yedirir, giydiğinden giydirir, ona gücünün üzerinde iş yüklemez, kendisine lazım gelen dinî hükümleri öğretir, günün işini bitirdiğinde efendisi onu gece hizmetiyle sorumlu tutmaz, onu küçük görmez, onu vaktin farzlarını eda ederken işle yükümlü tutmaz ki ibadeti kazaya kalmasın. Dinen bir eksikliğe yol açmayacak hususlarda da müsamahakâr olur.

مثلًا يصرف همّته إلى إزاحة عِلَلِهم ويعيّن أزمان راحاتم وأوقات استراحاتهم ويجعل أمر كلّ واحد مكفولًا إليه بحيث يخرج عن عهدته ليزدادوا في الأمور نشاطًا وفي الخدمة انبساطًا ويمتلئوا فرحًا لا مَلَلًا ويهاجروا تثاقلًا وكسلًا. **ولا يخلِّيهم من لطف** بأن لا يترك الصفح والغفران في الزلّات ولكن **بلا ضعف**، بل على سبيل الاعتدال بأن لا يهمل أمر التأديب والتقديم بحسب الجنايات **ولا** يخلِّيهم **من عنف بلا ظلم**، بل يجعل نفسه في صدورهم ذا هيبة وعظمة وتعظِّم وقعَه عندهم من غير بلوغ رتبة الغِلْظة والفَظاظة فضلًا عن التعذيب وتشديد العقوبة بحيث يتلف ويقرب من التلف أو ضربة ضربًا مبرِّحا فإنّ هذه كلّها ممّا يباين المروّة والفتوّة بل حكم الشرع.

[١٥٢] **ولا يبالغ في العقاب** معهم بأن يجازي الزلّات ولا يصفح عنها أو يجازي الجرائم فوق ما يستحقّه. ألا يرى أنّ الشرع جعل قدر الحدّ عليهم نصف ما على الحرائر فيجب أن يراعي هذه القاعدة في حقّهم ويوازن تأديبهم بما يجب على الحرائر بطريق المناصفة لئلّا يفقد طريق العدالة والنصفة. **ويعيّن لكلّ** واحد منهم **شغلًا** غير شغل الآخرين حتى يمتاز حاله عن حالهم كما أنّ كلّ جارحة تختصّ بفعل كذلك كلّ خادم ممّا يحسن فعلًا معيّنًا لمناسبة طبعه إيّاه دون سائر الأفعال، وأيضًا يطرأ عليه السآمة والملال إذا لم يتميّز شغله عن شغل الآخرين ولم يظهر قدر كفايته عن كفاية غيره. **ولا يكلّفهم فضل مشقّة** لئلّا يكلَّ طباعهم ويسأمهم الجهد والمشقّة لما مرّ في الحديث السابق. قيل حقوق العبد على سيّده سبعة: أن يطعم ممّا يأكله ويلبس ممّا يلبس وأن لا يكلّفه العمل فوق طاقته وتعليم أحكام الشرع ممّا وجب عليه. وإذا أتمّ خدمة اليوم لا يكلّفه خدمة الليل ولا ينظر إليه بالحقارة ولا يكلّفه العمل وقت أداء الفرائض حتى يؤدّي إلى القضاء وأن يعفو ما لا يؤدّي إلى نقصان الدين.

Bu konudaki temel ilke, yaptıkları işin maslahatına uygun düşen güzellik ve sertlik yolunu takip etmek, ufak hatalarına ceza vermemek, aksine müsamahalı ve affedici olmak, suçlarına karşı gevşeklik göstermemek ama işi, acı veren bir eğitim sürecine döndürmemek, tam tersi eğitim işinde mutedil olmak ve eğitimi, hizmetçiyi doğrudan azletme derecesine vardırmamaktır. Çünkü doğrudan azletmek, istikrarsızlığa ve kötü yaşantıya delalet etmesinin yanında, hizmetin faydasının da toptan gitmesine sebep olur. Zira böyle bir durumda yerine yenisinin alınmasına ihtiyaç duyulur. Yenisinin hükmü de ilkinin hükmü gibidir. Hizmetçiler bir kabahate tevbe eder ve sonra nehyedildikleri şeye tekrar dönerlerse cezayı artır ve düzelmelerinden umut kesme. Çirkin işlerde ve kabahatlerinde ısrar ederse, caymazsa ve eğitim güzellikle de kötülükle de fayda vermezse o zaman onu uzaklaştır ve diğer kölelerin arasından çıkart ki kötülük onlara da bulaşmasın.

[153] Üzerinde tam bir otorite kurulması, kendisini hizmete adaması ve hürden farklı olarak ayrılmaya yanaşmayacak olması sebebiyle **köle hizmetçiliğe** hürden **daha uygundur**. Doğaları bakımından köleler üç sınıftır: Doğası bakımından hür olanlar eğitim ve hizmet konusunda evlat yerine konulur. Doğası bakımından köle olanlara iş ve eğitim hususunda hayvanlar gibi muamele edilir. Şehvetin kölesi olanların ise ihtiyaç miktarınca şehveti giderilir ve başına kakarak ve hafife alınarak ağır işlerle meşgul edilir. Köleler kökenleri bakımından tasnif edilirse, Araplar fesahat ve dehalarıyla bilinir, buna karşılık sertlik, arzu gücü ve kabalık onlara nispet edilir. İranlılar akıl ve temizlikleriyle bilinir, fakat onlara hilekârlık ve ihtiras atfedilir. Rumlar vefakârlık ve sevgiyle tanınır, lâkin kınama ve cimrilik onlara isnat edilir. Hintliler sezgi ve zekayla tanınır, ama kibirli, hilekâr ve kötü niyetli olurlar. Türkler ise şecaatle tanınmalarına karşılık hainlik ve kabalıkla tanınırlar.

[154] Evin dördüncü unsuru çoçuktur. Baba **çocuğa güzel isim koymalıdır**, duruma ve amaca uygun bir isim seçmelidir, çünkü çocuk güzel isimle güzelleşir. Hz. Aişe'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.) çirkin isimleri değiştirirdi.[1] Rivayet edildiğine göre o, güzel ismi hayra yorardı.[2] **Çocuğu mutedil mizaçlı ve güzel ahlâklı bir sütanneye emzirtmelidir**.

1 Tirmizî, "Edeb", 66.
2 Buhârî, "Menâkıb", 6; Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 183.

والأصل المهمّ في هذا الباب سلوك طريق اللطف والعنف معهم، كفاء المصالح ولا يجازي على الزلّات، بل يصفح ويعذر ولا يهمل في الجرائم من غير تأدية إلى التعذيب بل يعتدل في أمر التأديب ولا يكن تأديبه بعزله رأسًا، فإنّه مع دلالته على الطيش وسوء العيش يؤدّي إلى تفويت منفعة الخدمة بالمرّة؛ إذ يحتاج
٥ إلى الاستبدال وحكم البدل مثل حكم الأوّل. وإذا تابوا عن الجريمة ثم عادوا إلى ما نُهوا عنه فعليك بتشديد العقوبة ولا تيأس عن الصلاح، وإذا أصرَّ على الفواحش والقبائح ولم يرتدع عنها ولم يحصل له التهذيب بالتأديب والتعذيب فأبعده وأخرجه من بين العبيد لئلّا يتعدّى الفساد إلى الآخرين.

[١٥٣] والعبد بالخدمة **أولى** من الحرِ لحصول كمال التسلّط عليه
١٠ ولتوطينه[٢٦ب] النفس على ملازمة الخدمة وتأبّيه عن المفارقة بخلاف الحرّ. وأصناف العبد بحسب الطبائع ثلاثة: إمّا حرّ بالطبع فيقام مقام الأولاد في التربية والخدمة، وإمّا عبد بالطبع فيُنزَّل منزلة الدوابِ في الأعمال والرياضة، وإمّا عبد الشهوة فيقضي شهوته بقدر الحاجة ويشغل بالأمور الشاقّة بالامتنان والاستخفاف. وبحسب المواضع فالعرب من بينهم مخصوصة بالفصاحة
١٥ والدهاء منسوبة إلى القساوة وقوّة الشهوة والجفاء. والعجم موصوفة بالكِياسة والنظافة منسوبة إلى الاحتيال والشَرَه. والروم منسوبة بالوفاء والتؤدة مَعزيّة إلى اللؤم والبخل. والهند منسوبة إلى الحدس والذكاء وإلى العجب والمكر وخبث النيّة. والترك منسوبة إلى الشجاعة وإلى الغدر والفظاظة.

[١٥٤] وأمّا الصنف **الرابع** فهو **الولد ليُحسن** الوالد **تسميته** وليختر ما يلائمه
٢٠ بحسب الحال والمصلحة، لأنّه يبتهج بالاسم الحسن. رُوي عن عائشة رضي الله عنها أنّ النبيّ صلّى الله عليه وسلّم كان يغيّر الاسم القبيح[١] ويُروى أنّه كان يتفاءل بالاسم الحسن.[٢] **ثم ترضعه** امرأة **معتدلة المزاج حسنة الأخلاق**

---

١ سنن الترمذي، الأدب ٦٦.
٢ صحيح البخاري، المناقب ٦؛ صحيح المسلم، فضائل الصحابة ١٨٣.

Çünkü emzirme insan doğasını değiştirir, hatta kötü mizaç ve kötü huylar bile çocuğa sirayet eder. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Çocuklarınızı düşük ahlâklı kadınlara emzirtmeyin, çünkü onların yakınlığı beladır, çocuğu da ziyan olur*."[1] Yine Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Doğan çocuğa yedinci gününde akika kurbanı kesilir, (saçlarını kesme,temizlik yapma gibi) ondan eziyet verici şeyler giderilir, altı yaşına gelince eğitim verilir, yedi yaşına gelince yatağı ayrılır, on üç yaşına gelince namaza alıştırılır, on altı yaşına gelince evlendirilir, sonra babası onu karşısına alır ve şöyle der: Seni yetiştirdim, öğrettim ve evlendirdim, dünya ve âhirette seninle sınanmaktan Allah'a* sığınırım."[2] Kötü şeylere tamah etmeden önce **çocuğun temiz huylarını korumalıdır**, çünkü çocuk, zihninin berrak ve alma istidanının iyi olması sayesinde her şeye, özellikle de aşırı ihtiyaç duyması sebebiyle insan doğasından olan hazlara kısa zamanda alışır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Çocuklarınızı küçükken terbiye edin ki büyüdüklerinde içiniz ferah olsun*."[3] Eğer huyları kötü ise **yukarıda** ikinci makelenin başında **geçtiği şekilde** genel olarak huylarını **tedavi etmelidir**, özel olarak ise yeme ve giysiyi değersiz görmeli, bunların açlık duygusunu yatıştırmak, sıcak ve soğuktan korunmak için kullanıldığını, bu ikisinin amacının haz ve süs değil, sağlığı korumak ve avret mahallini örtmek olduğunu belletmeli, envai çeşit leziz yemekler ve gösterişli elbiselerden soğutmalı, daha düşük olanla yetinebilsin ve en leziz olana meyletmesin diye yemeği açlık vaktine ertelemeli, görevlerini bitirmeden ve itidal seviyesinde iyice yorulmadan yemesini de engellemelidir. Katıksız kuru ekmeğe alıştırmalı, tembelleşmesin diye akşam yemeğini azaltmalı, uyanıklık ve zeka için eti azaltmalı, posaya çabuk dönüşmesinden dolayı tatlı ve meyvelerden sakındırmalı, saldırganlık ve arsızlığa dönüşmesin diye sarhoş edici şeylerden de sakındırmalıdır. Çirkin şeyleri zemmederek engellemeli, eğer bunlar sâdır olursa azarlayarak ve korkutarak hesap sormalı, bir daha cesaret bulmasın diye bu tür şeylere bilerek giriştiği değil, farkında olmadan yaptığı söylenmelidir; eğer gizlice bunları âdet edinmişse en ileri düzeyde kınanmalı, dayağa gerek olursa acı çeksin diye hafifçe dövmeli, uyarmalıdır; azar ve dayağı tekrar etmemelidir ki engellendiği şeyi yapma hırsı göstermesin ve azara ve dayağa alışmasın.

1 Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr* (el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1968), I, 52.
2 Irâkî, *Tahricü'l-İhyâ* (Beyrut: Dârû Sâdır, 2000), II, 272.
3 Ebû İshak Burhâneddin el-Kütübî Vatvat, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve 'urerü'n-nekâisi'l-fâzıha* (Beyrut: Dâru Sa'b, [t.y.]), I, 45.

فإنّ الرَّضاع يغيِّر الطباع حتى إنّ سوء المزاج وسوء الأخلاق يسريان إليه. قال صلّى الله عليه وسلّم: «لا تسترضعوا أولادكم بالحمقاء فإنّ صحبتها بلاء وولدها ضائع.»[1] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «يعقّ عن الغلام يوم السابع ويماط عنه الأذى. فإذا بلغ ست سنين أدّب. وإذا بلغ سبع سنين عزل عنه فراشه. وإذا بلغ ثلاث عشر سنة ضرب على الصلاة. فإذا بلغ ستة عشر سنة زوَّجه ثمّ أخذ بيده وقال أدَّبتك وعلَّمتك وأنكحتك أعوذ بالله من فتنتك في الدنيا وعذابك في الآخرة.»[2]
ويحفظ أخلاقه قبل ضراوته بالذمائم فإنّ الصبّي بصفاء نفسه وجودة استعداده يعتاد بالأشياء في زمان قليل وخصوصًا باللذّات الطبيعية لفرط احتياجه إليه. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «أدِّبوا أولادكم صغارًا تقرّ عيونكم بهم كبارًا.»[3]
وإن كانت أخلاقه مذمومة **يداوي بما مرّ** في أوّل المقالة الثانية عمومًا وخاصّة استهانة أمر المأكل والملبس وتفهيمه أنّ استعمالها لدفع ألم الجوع وتوقّي الحرّ والبرد وأنّ الغرض منهما حفظ الصحّة وستر العورة لا اللذّة والزينة، والتنفير عن الأطعمة اللذيذة المختلفة والملابس الفاخرة، وتأخير الطعام عن وقت الاشتهاء قليلًا ليقتصر على الأدون ولا يميل إلى الألذّ، والمنع عن الطعام قبل الفراغ عن الوظائف وقبل أن يتعب تعبًا تامًّا معتدلًا، وتعويده الخبزَ بلا إدام، وتنقيص الغداء عن العشاء لئلّا يتكاسل، وتقليل اللحم للتيّقظ والذكاء، والتحذير عن الحلاوي والفواكه لسرعة استحالته، وعن المسكرات لإيراثها التهوّر والوقاحة، والزجر عن القبائح بالذمّ. وإن صدرت عنه يؤاخذ بالتوبيخ والتهديد، ولا يصرّح له بإقدامه عليها عمدًا بل ينسب إلى الغفلة لئلّا يجترئ وإن عاود إليه سرًّا بولغ في التوبيخ، وإن احتاج إلى الضرب ضرب قليلًا مؤلمًا ليتأذّى به فيحذر، ولا يكرّر عليه التوبيخ والضرب فيحرص على ما منع منه ويعتاد بهما.

---

١ المعجم الصغير للطبراني (المكتبة السلفية، المدينة، ١٩٦٨)، ٥٢/١.

٢ **العراقي، تخريج أحاديث الإحياء (بيروت، دار صادر، ٢٠٠٠)، ٢٧٢/٢.**

٣ **أبو إسحاق** الوطواط، **غرر الخصائص** الواضحة وعرر النقائص الفاضحة **(دار صعب، بيروت)**، ٤٥/١.

[155] Oturup kalktığı kimseler hayırlı insanlar olsun ki tabiatına onların sohbetinden övülen melekeler yerleşsin. Oyun, eğlence ehlinden uzak tutmalı, lüks, bolluk ve fazla uykudan mutlaka uzaklaştırmalı, ancak ahmaklaşmasın diye de gündüz azıcık uyumasına fırsat verilmelidir. Yorucu işlere, spora, sıcak ve soğukla karşılaşmaya yönlendirilmelidir. Tevazu ve akranlarına saygılı olmaya teşvik etmeli, şımarıklığın, tamahkârlığın, yalanın, doğru ve yalan yere yemin etmenin önünü kesmelidir. Güzel bir davranış sergilediğinde övgüde ve ona teşvikte mübalağa yapılabilir. Bazıları böyle demiştir. Eğitmeye başlarken seçkin insanların güzellikleri, âdâb ve nasihat kabilinden şiirlerle başlamalı, aşk şiirleri ve edebiyatından sakındırmalıdır. Hocası akıllı, dindar, öğretim sırasını ve çocukların kabiliyetini keşfetmeyi bilen, saygın, ağırbaşlı, terbiyede deneyimli, her ilim ve meslekten insan grubu ve tabakasının âdâbına, özellikle de hükümdarların ve seçkinlerin âdâbına vâkıf olmalı, alçak ve adi kimselerin huylarından sakınmalıdır. Çocuklar yaşıtları, denkleri ve aynı derecede olanlarla okumalı ki onları örnek alabilsin, eğitimde zorlanmasın. Hocasından dayak yediği zaman yardım dilemesi menedilmelidir, zira bu, kölelerin davranışlarındandır. Zaman zaman nefsin rahatlaması için güzel oyunlar oynamasına fırsat vermelidir, yoksa çocuk aptallaşır. Altın, gümüş gibi şeyler ve şehevî istekler değersiz gösterilmeli, dengi olanlara iyi davranmak, hocası ve ebeveynine saygılı olmak yüceltilmelidir. Çocuğa erdemler, saygın ve yüce davranışlar sevdirilmeli, çocuk reziletler ve bayağı şeylerden soğutulmalıdır. Çocukluk ve sabîlikten çıkınca ve insanların gayelerini anlayınca; onun durumuna ve haline önem verilmelidir. **Çocuğu yatkınlığı olan bir zanaatla meşgul etmelidir.** Şöyle ki, çocuğun hangi ilim ve zanaat türünde istidadının olduğu, durumundan öngörülerek çocuk ona teşvik edilir ve yönlendirilir. Çünkü herkes her ilim ve zanaata yatkın olamaz. Eğer böyle olsaydı herkes en değerli olana yönelirdi. Bu, Allah'ın âlemdeki düzene inayetinin ve kader hikmetinin gereğidir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Rabbin dileseydi bütün insanları bir tek millet yapardı. (Fakat) onlar ihtilafa düşmeye devam edecekler. Ancak Rabbinin merhamet ettikleri müstesnadır. Zaten Rabbin onları bunun için* 'çeşit çeşit' *yarattı*" (Hûd, 11/118-119) ve her birisi için bir din ve yol varetti.

[١٥٥] **وليكن مخالطوه من أهل الخير** ليرسخ الملكات المحمودة من صحبتهم في طبعه وليمنع من مجالسة أهل اللهو والمجون والإتراف والتنعّم والنوم الكثير مطلقًا والقليل نهارًا لئلّا يتبلّد، ويبعث على التعب والرياضة وتلقّي الحرّ والبرد ويُحثُّ على التواضع وإكرام الأقران ويُحجَر عن التطاول والطمع والكذب والأقسام صدقًا وكذبًا. وإذا صدر عنه جميل بولغ في التحسين والحثّ ٥ عليه. كذا ذكر بعضهم. [٢٧أ] وإذا شرع في تعليمه ابتدأ بمحاسن الأخيار والأشعار المرويّة في الآداب والمواعظ وحذّر عن العشقيات والغزليات. ويجب أن يكون معلّمه كيّسًا متديّنا عالـمًا بترتيب التعليم وتخريج الأحداث ذا هيبة ووقار خبيرًا بصناعة الأخلاق حاويًا لآداب كلّ طبقة وصنف من الناس وخاصّة الملوك وأرباب البيوتات محترزًا عن شِيَم الأرزال والأخسّاء، وأن يكون ١٠ في مكتبه الأقران والأكفاء ومن هو في مرتبته ليغتبط عليهم في التحصيل ولا يتضجّر في التعليم، وينهى عن الاستغاثة عند ضرب المعلّم إيّاه فإنّه من أفعال المماليك، ويرخّص وقتًا غِبّ وقت في اللعب الجميل لترويح النفس وإلا تبلّد، ويحقِّر في عينه الماليات من الذهب والفضّة والشهوات ويعظّم عنده الإحسان إلى الأكفاء وإجلال الأستاذ والوالدين ويحبِّب إليه الفضائل والـمَكرُمات ١٥ والمعالي ويبغِّض الرذائل وسفساف الأمور، وإذا ارتقى من درجة الطفولية والصِّبى وفهم أغراض الناس فليهتمّ بشأنه وحاله. **وليشغل بصناعة يستعدّ لها** بأن يتفرّس من أحواله أنّه يستعدّ أيّ نوع من العلوم والصناعات فيحثّه عليه ويوجّهه إليه، لأنّ كلّ أحد لا يستعدّ كلّ علم وصنعة وإلا لقصد الكلّ أشرفها، وذلك مقتضى عناية الله تعالى بنظام العالم وحكمة القدر، قال الله تعالى: ﴿وَلَوْ ٢٠ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَٰلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ [سورة هود، ١١/١١٩-١١٨] شتّى وجعل لكلّ منهم شرعة ومنهاجًا.

"*Herkese kendisi için yaratılmış olan şey kolaylaştırılmıştır*."[1] Bir şeye yatkın olan onun en kolay yolunu ve neticesini en kısa zamanda alır. Eğer çocuk ilme yatkın olanlardan ise erdemleri kazanma hususunda bahsedilen usûle göre eğitilir, eğer zanaatlara yatkın ise kendine uygun olana alıştırılır. Eğer başladığı zanaata istidatlı değilse elinden gelen tüm çaba ve gayreti göstermek şartıyla bir diğerine geçirilir, fakat sürekli birinden diğerine geçmek ve mesleklerde az çalışmakla çocuğun aklı karıştırılmamalıdır. **Zanaatını tamamlaması emredilmelidir.** Şöyle ki, giriştiği işte mahir olmayı amaçlamalıdır. Bazı şeyleri öğrenip bazı şeyleri terketmesine, temel bilgileri alıp incelikleri ihmal etmesine razı olmamalıdır, aksine her şeyde zirveye ulaşmayı amaçlamalıdır, çünkü zanaatın faydası bundadır. **Geçimini o zanaatla kazanması emredilmelidir** ki bu zanaatı tahsil etmede gösterdiği cehd ve gayreti boşa gitmesin. Çocuk bir zanaatla geçimini kazanmaya muktedir olursa onu teşvik etmelidir ki çocuk faydalanmanın verdiği hazzı duyduğunda o zanaatta yetkinleşmeye ve maharet kazanmaya yönelik hırsı artsın, geçim temini hususunda ayık olsun ve o işte tasarruf etsin.

[156] Bil ki burada genel bir kaide ve faydalı bir husus daha var. O da şudur: Öğretici ve hocanın her bir ferdin doğasının neye meyilli olduğunu ve karakterinin neyi kabul ettiğini keşfederek onların yatkınlığına bakması lazımdır ki o, eğitim alana ve öğrenciye o şeyden faydalanması için onunla uğraşmasını telkin etsin. Bilge Eflatun'un şu sözü de buna işaret eder: "Mutedil mizaçlı bir kişinin kalbi ve iki gözü alınır ve kırk gün koltuk altına konur. Sonra bir kimyacıya dönüşmüş halde insanların arasına atılır." Kimya/simya Yunan dilinde mal kazanma çaresi anlamına gelir. "Sonra o, iki parayı kazanmayı, daha sonra da kendine has bir yolla bunları yapmayı başarır." Bu remizle Eflatun'un kastı şudur: Onun kalbinin neye meylettiği ve gözünün nereye baktığı araştırılır, sonra o kişiye o şeyle uğraşması telkin edilir. Böylece o kimse başkasında bulmadığı bir şeyi o işte bulur. İşte burada simya ile kastedilen şey budur. Bunun zâhirinden anlaşılan Eflatun'un simya tahsilinde haksız yere adam öldürmeyi uygun gördüğüdür. Hâlbuki o bu görüşten münezzehtir, zira bırakın akıllı ve hikmet sahibi kimseyi, cahil ve adi bir kimse bile böyle bir şeyi onaylamaz.

---

1 Buhârî, "Kader", 4; Müslim, "Kader", 9.

«وكلٌّ ميسَّر لما خُلق له»[1] و المستعدّ للشيء يكفيه أيسر أسبابه ويجد ثمرته في زمان قليل، فإن كان من أهل العلم عُلّم على الترتيب المذكور في باب اكتساب الفضائل، وإن كان من أرباب الصناعات دُرّب بما يوافقه، وإن وُقف على عدم أهليته لصناعة شرع فيها نُقل إلى أخرى بشرط بذل المجهود واستفراغ الوسع ولا يشوِّش خاطره بكثرة الانتقالات وقلّة الثبات في الصناعات. **وليأمر بتكميلها** بأن يطلب المهارة فيما أقدم عليه ولا يرضى بتعلّم البعض وترك الباقي وضبط الأصول وإهمال الدقائق بل يقصد في كلّ شيء بلوغ الغاية، لأنّ التمتّع فيه. **وليأمر الاكتساب بها** لئلّا يضيع ما عاناه من الجدّ والاجتهاد في تحصيلها، فإذا اقتدر على الاكتساب بصنعة حرّضه ليحرص على تكميلها والتمهّر فيها عند وجدان لذّة الانتفاع ويتيّقظ لتدبير المعاش ويتصرّف في بابه.

[١٥٦] واعلم أنّ ههنا قاعدة مطّردة وفائدة مهمّة وهي أنّه لا بدّ للمعلّم والأستاذ من النظر إلى استعداد كلّ شخص بأن يتعرّف ما يميل إليه طبعه وما يقبل له شأنه حتى يأمر إلى المتعلّم والتلميذ بالاشتغال إليه ليحظى منه بطائل. وإليه يرمز قول أفلاطون الحكيم «يؤخذ قلب آدمي معتدل المزاج وعيناه ويجعل تحت الإبْط أربعين يومًا ثمّ يطرح على الناس يصير كيمياء»، والكيمياء في لغة اليونان الحيلة في تحصيل المال، «ثمّ غلب على تحصيل النقدين ثم على طريق مخصوص في تحصيلهما.» ومراد أفلاطون بهذا الرمز أنّه يتفحّص ما يميل إليه قلبه وما ينظر إليه عينه ثمّ يؤمر بالاشتغال عليه فيجد فيه ما لا يجد في غيره وهذا هو المراد بالكيمياء ههنا. وأمّا ما يفهم من ظاهره من تجويز أفلاطون القتل بغير حقّ في تحصيل الكيمياء، فحاشاه عن ذلك القول؛ إذ لا يجوِّزه جاهل لئيم فضلًا عن عاقل حكيم.

---

[1] صحيح البخاري، القدر ٤؛ صحيح المسلم، القدر ٩.

[157] Bilmelisin ki kız çocuklarının yeme içme işine düzen verdikten sonra onların eğitimine ilişkin bazı hususlar vardır. Bunlar vefa, iffet, ilim ve yazı öğrenmesinin engellemesi ve vakti gelince dengiyle evlendirme gibi kadınların hasletlerini kazanmalarıdır.

[158] Müellif, babanın çocuğa karşı sorumluluklarını bitirdikten sonra çocuğun babasına olan sorumluluklarını açıklamaya geçti. **Çocuğa gelince** onun anne babasına karşı sorumluluğu ikidir. **O, anne babasının kendisinin varlık sebebi olduğunu bilmelidir**, zira Allah Teâlâ bizi onların vesilesiyle var etti. Baba, çocuğun bedeninin hammadesi, gözünün nuru ve hayatının maddesi olan meniyi annenin rahmine attığı için sebeptir, anne ise onu cenin halinde dokuz ay taşır, onu kalbi gibi içinde muhafaza eder, bundan başka hamilelik ağırlığına katlanır, doğum sırasında başına gelen elemler, hastalıklar ve acılarla mücadele eder. **Ayrıca** çocuk, **ebeveyninin kendisinin yakın rabbi**, yani sûreten kendisini yetiştirenler **olduğunu bilmelidir**. Onun hakikî var edicisi ve manevî mürebbisi ise hakikî var eden ve mutlak Rab'dir. Böyle olması, babanın çocuğunun gıdasını ve bedeninin yetişip büyümesi için gerekli olan maddeyi temin etmede çaba göstermesi ve onun nefsinin yetkinleşmesi için ona edep kurallarını, zanaatları, gerekli bilgi ve dinî meseleleri öğretmesi bakımındandır. Sonra baba geçim vasıtalarını, malını, elde etmek için yorulup mutsuz olduğu şeyleri çocuğuna bırakır. Bunun gibi anne de kanının akından ve can maddesinden onu emzirir, onun bekâsını kendi bekâsına tercih eder, onu himaye etmek ve korumak için kötü ve zararlı şeyleri ondan alıkor, faydalı ve güzel şeyleri ona çeker. Öyleyse çocuğun Allah Teâlâ'ya olan sorumluluğunu yerine getirmesinin peşinden ebeveyninin haklarını eda etmesi lazımdır; o ikisine itaat etmesi, minnettarlık içinde olması, rızalarını kazanması ve ezalarına katlanması vaciptir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti*" (İsrâ, 17/33). Yine O şöyle buyurur: "*Biz insana, ana-babasına iyi davranmasını emretmişizdir. Çünkü anası onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur. (İşte bunun için) önce bana, sonra da ana babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur*" (Lokman, 31/14). Hatta o ikisinin haklarına riayet etmek ve o ikisine iyiliklerine karşılık vermek Allah Teâlâ'ya kulluktan daha yaraşır ve daha önemlidir.

[١٥٧] واعلم أنّ للبنات بعد تدبيرهن في أمر المأكل والمشرب أحوالًا خاصّة يتعلّق بتأديبهنّ وهي إلزام خصال النساء كالوفاء والعفّة والمنع من العلم والكتابة والتزويج عند بلوغ الحدّ مع الكفو.

[١٥٨] ولما فرغ المصنّف من حقّ الولد على الوالد شرع في بيان حقّ الوالد على الولد فقال **وأمّا الولد** بالنسبة إلى والديه فله أمران **فيعلم** الولد **أنّ والداه موجداه** لأنّ الله تعالى أوجدنا بسببهما [٢٧ب]. فإنّ الوالد هو السبب في دفق نطفته التي هي مخّ ساقيه ونور عينيه ومادّة حياته في رحم الأمّ، فتحمل الأمّ بجنين بدنك تسعة أشهر وتحفظه مثل قلبها في قالبها ثمّ تقاسي ثقل الحمل وتعاني الآلام والأسقام والأوجاع التي تصيبها عند الوضع. **وربّاه القريبان** أي مربّياهما الصوريان. وأمّا الموجد الحقيقي والمربّي المعنوي فهو الموجد الحقّ والربّ المطلق وذلك لأنّ الأب يسعى في تحصيل غذائه ومادّة نشوئه ونمائه لقوام بدنه ويعلّمه الآداب والصنائع والعلوم والشرائع لكمال نفسه ثمّ يستخلفه في أسبابه وماله وما يكدح لأجله ويشقى به. وكذا الأمّ ترضعه من صفاوة دمها ومادّة حياتها وترجح بقاءَه على بقائها وتدفع عنه المكاره والمضارّ وتجذب إليه المنافع والمسارّ محاميةً عليه ذابّةً عنه، فبالحريّ أن يكون أداء حقوقهما تابعًا لأداء حقوق الباري تعالى. فيجب طاعتهما والشكر لهما وتحصيل رضائهما وتحميل أذاهما. قال الله تعالى: ﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ [سورة الإسراء، ٢٣/١٧] وقال عزّ من قائل ﴿وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ [سورة لقمان، ١٤/٣١] بل رعاية حقوقهما ومكافاة نِعَمهما أحقّ وأهمّ من عبادة الباري تعالى.

Bu sebeple müellif dedi ki, **o ikisinin muhtaçlığı, onlara en ileri derece ilgi göstermeyi gerektirir**. Bu, Allah Teâlâ'nın bizim kulluğumuza muhtaç olmayışındandır. Farzlar hariç onlara hizmet, Allah Teâlâ'ya hizmete göre daha önemlidir, hatta o ikisine itaatin içinde olduğu farz görevlerin bir kısmı Allah'a da itaattir. Ana babaya itaat üç şey iledir. İlk olarak **çocuk, onların hoşnutluklarını, sevgilerini kazanmak ve onlara itaat etmek için çaba harcamalıdır.** Çocuk sözlü ve fiilî olarak onların rızasını kazanma çabasını göstermelidir. O ikisi hakkında kalbinde en ufak bir soğukluk tutmadan onları sevmeye çalışmalıdır. Allah'a isyana götüren şeyler haricinde ikisinin emir ve yasaklarına riayet etmek sûretiyle itaata çalışmalıdır, Allah'a isyana götüren şeylerde de tatlı dille ama cedelleşmeden onlara karşı gelir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme*" (Ankebût, 29/8). **Ve** ikinci olarak çocuk, onlardan bir isteği olmadan ve başa kakmadan maddî nimetleri paylaşmak ve dünyalık azıklarda yardımlaşmak sûretiyle **elinden geldiğince iyilikte bulunmalıdır.** Burada çocuğa düşen, üçüncü önemli bir vazife var ki o da dinî olsun dünyalık olsun gizliden ve açıktan anne babası hakkında hayır dilemesi, onların vasiyetlerini hayatta iken de vefat ettikten sonra da korumasıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirmişlerse, şimdi de sen onlara (öyle) rahmet et! diyerek dua et*" (İsrâ, 17/24). Diğer taraftan onlara itaatsizlik de üç şey iledir. Birincisi sözlü ve fiilî olarak veya sevgi eksikliğiyle onlara eza vermektir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Kendilerine 'of!' bile deme; onları azarlama!*" (İsrâ, 17/23). İkincisi mal ve menfaatlerden dolayı kendilerini sıkıştırmak, yanında kalmalarını başlarına kakarak, övgü ve başka türden karşılık bekleyerek paylamaktır. Üçüncüsü, isteklerine önem vermemek, onları hakir bırakmak, tavsiyelerini ihmal etmektir. Nasıl ki onlara itaat, tevhid ve kulluktan sonra geliyorsa onlara itaatsizlik de şirk ve Allah'a isyanın ardından gelir.

[159] Anne babanın haklarını öğrendiğine göre her birinin haklarına riayette hataya düşmemek için baba ile annenin hakları arasında bir fark olduğunu bilmen lazımdır. Bilmelisin ki babanın hakkı daha naif bir şeydir ve ruhanîlik cihetine daha yakın bir haktır, bundan dolayı o ancak akledildikten sonra farkedilir. Anne hakkı ise daha görünürdür ve cismanîlik cihetine daha meyillidir,

ولذلك قال المصنّف: **بل احتياجهما** واستغناء الباري تعالى عن عبادتنا **يوجب زيادة العناية بهما** في الخدمة على خدمة الله تعالى في غير الواجبات بل في بعض منها مع كون طاعتهما طاعته تعالى. وتلك الطاعة بثلاثة أشياء **فيبذل** أوّلًا **في الرضاء** أي في استرضائهما قولًا وفعلًا **والمحبّة** لهما بأن لا يستسرّ لهما البغض في قلبه **والطاعة** لهما بامتثال أوامرهما ونواهيهما إلا فيما يؤدّي إلى معصية الخالق فيخالفهما بالملاطفة لا بالمنازعة. قال الله تعالى: ﴿وَ إِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا﴾ [سورة العنكبوت، ٨/٢٩]. **والثاني** يبذل في **الإحسان غاية الإمكان** بأن يساهمهما في الخيرات المالية ومساعدتهما في المقتَنَيات الدنيوية بلا طلب منهما ومنّةٍ منه. وههنا أمر ثالث لا بدّ من مراعاته في حقّهما وهو إرادة الخير بهما سرًّا وجهرًا دِينًا ودُنْيا ومحافظة وصاياهما في حياتهما وبعد مماتهما. قال الله تعالى: ﴿وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾[سورة الإسراء، ٢٤/١٧]. ثمّ إنّ العقوق لهما أيضًا بثلاثة أشياء، الأوّل أن يؤذيهما قولًا وفعلًا أو بنقصان المحبّة قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا﴾ [سورة الإسراء، ٢٣/١٧]. الثاني مضايقتهما بالأموال والمنافع أو تكدير إرفاقهما بالمنّ أو طلب الثناء وغيره عِوضًا. الثالث عدم الاعتناء بأمرهما وترك الحقارة عليهما وإهمال وصاياهما، وكما أنّ طاعتهما يتلو التوحيد والعبادة فكذلك عقوقهما يتبع الشرك والمعصية.

[١٥٩] وإذا عرفت حقّ الوالدين معًا فاعلم أنّ من حقّ الأب والأمّ فَرْقًا لا بدّ من معرفته لئلّا تخطئ في رعاية حقّ كلّ منهما. واعلم أنّ حقّه ألطف ومن الروحانية أقرب ولهذا لا يتنبّه إلا بعد التعقّل [٢٨أ] وحقّها أظهر وإلى الجسمانية أميل

bu yüzden o, ilk duyu aşamasında farkedilir ve küçük çocuğun anneye meyli babaya meylinden daha fazladır. Babanın hakkının karşılığı ona itaat etmek, hayırla anmak, dua etmek ve övmekle olur. Annenin hakkı ise malından ona sarfetmek, kendisine layık olan geçim sebeplerini önüne akıtmaktır. Bu durum onların konumunda olan dede, amca ve dayılar ile büyük kardeşler ve bunların mukabili olan kadınlar hakkında da böyledir; o ikisi için geçerli olan saygı, ihtiram ve zikredilen diğer hususlar onlar için de geçerlidir.

[160] Öte yandan edep kazandırmada öğretmen, ebeveyn hükmünde, hatta ondan daha etkili ve daha güçlü olduğu için müellif onun bu durumuna işaret etmek istedi ve şöyle dedi: İnsanın **öğretmeni ona** ilmî yetkinliklerden **insanlık sûretini ve** güzel huylarla kazanılan **ebedî hayatı bahşeden, onu mükemmelleştiren bir efendi** yani yetiştirici**dir.** Bil ki öğretmen, hakkına riayet edilmeye babadan daha layıktır. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Babalar üçtür: Seni dünyaya getiren baba, sana öğreten baba ve seni yetiştiren baba.*", Diğer bir rivayette şöyle denir: "*Babalar üçtür: Sana öğreten baba, seni dünyaya getiren baba ve seni evlendiren baba. Babaların en hayırlısı sana öğretendir.*"[1] Bu, onun insanlığın hakikati olan ruhunun doğum sebebi olmasındandır. Zira öğretmen onun düşünme nutfesini heyûlânî akıl da denilen kalbinin içine işitme yoluyla atmak sûretiyle çocuğun meleke halindeki aklının doğum sebebi olur. Hz. İsa'nın (a.s.) dediği gibi, "İki kez doğmayan, göklerin hükümranlığına asla nüfuz edemez." Sonra öğretmen onu en hakikî bilgiler ve saf hikmet sütüyle emzirir, hakikate dair anlamların gıdalarıyla ve yakinî gerçeğin içecekleriyle besler, tâ ki o, bilfiil akla ulaşır ya da erişir, ve böylece müstefâd akıldan ibaret olan rüşdüne erer ve asla ulaşarak fanilik ve tükenmişlik korkusundan emin olur. Ruhun bedene üstünlüğü, bilginin sütten üstünlüğü, ruhanî gıdaların hayvanî yiyeceklerden daha tatlı olması ve kalıcı aklî varlığın kaybolan duyusal varlığa olan üstünlüğü miktarınca öğretmene itaatin babaya itaate yeğlenmesi gerekir. Mahlukâttan hiçbirine verilmeyen hizmet ona sunulmalıdır,

1 Bu lafızlarla hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

ولهذا يُدرَك في مبدأ الإحساس فميل الصغير إلى الأمّ أكثر من ميله إلى الأب. فمكافأة نعمته ببذل الطاعة وذكر الخير والدعاء والثناء ومكافاة نعمتها ببذل المال وإيثار أسباب المعيشة كلّ بما يناسبه. وكذا الحال في جميع من ينزّل منزلتهما من الأجداد والأعمام والأخوال والأكابر من الإخوان وما يقابل هؤلاء من طائفة النسوان حكمهم حكمهما في التعظيم والتوقير وسائر ما ذُكر. ٥

[١٦٠] ثمّ إنّ المعلّم لـمّا كان في التربية في حكم الوالدين بل أكدّ وأشدّ، أراد أن يشير إلى حاله فقال **والمعلّم** للإنسان **ربّه** أي مربّيه **المكمِّل له الذي أفاض عليه الصورة الإنسانية** من الكمالات العلمية **والحياة الأبدية** المكتسبة من الملكات الفاضلة. واعلم أنّ المعلّم أحقّ برعاية حقّه من الأب كما قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «الآباء ثلاثة: أبٌ ولَّدك وأبٌ علَّمك وأبٌ ربّاك» وفي رواية «الآباء ١٠ ثلاثة: أبٌ من علّمك وأبٌ من ولّدك وأبٌ من زوّجك وخير الآباء من علّمك.»[1] وذلك لأنّه هو السبب في ولادة روحك الذي هو الحقيقة الإنسانية. فإنّ المعلّم بإلقاء نطفة نطقه من طريق السمع إلى رحم قلبك المسمّى بالعقل الهيولاني يصير سببًا لولادة طفل العقل بالملكة كما قال عيسى صلوات الله عليه: «لن يَلِج ملكوت السموات من لم يولَد مرّتين.» ثم يُرضعه بلبن المعارف الحقيقية الحقّة ١٥ والحكمة البالغة المحضة ويربّيه بأغذية المعاني الحقيقية وأشربة الحقائق اليقينية إلى أن بلغ أو أن حلم العقل بالفعل وهكذا حتى يبلغ أشدّه الذي هو العقل المستفاد ويصل إلى الأصل فيأمن من خوف الفناء والنفاد، وبقدر فضيلة الروح على البدن ومزيّة العلم على اللبن وزيادة عذوبة لذّة الأغذية الروحانية على الأطعمة الحيوانية ورجحان البقاء العقلي الدائم على الحسي الزائل يجب ترجيح ٢٠ طاعة المعلّم على رعاية الأب، فليعبد عبادة لا يعطيها لأحد من المخلوقات

---

١ لم يوقف على هذه العبارة في مصادر الأحاديث.

eğer böyle olmazsa Allah'a hakkıyla kulluk edemezsin, çünkü Allah'a kulluk O'nu bilmeye bağlıdır, O'nun bilgisi ise bir öğreticiden alınır, öyleyse öğreticisine itaat etmeyen Allah'ı bilemez, Allah'ı bilemeyince de O'na kulluk etme imkanı olamaz. Şu halde öğretmen Gerçek Var edicinin halifesi ve Mutlak Rabbin vekilidir. Öğretmene itaat, öğrencinin beş şeyi üstlenmesine bağlıdır. Bunlar dilediği gibi tasarrufta bulunması için kendisini ve malını hocasına adaması, ona olan hizmeti kendi gereklerinin önüne alması, onun fikrini kendisine çekmek için karşılığını vermedeki yetersizliğini bilerek daima ona şükran duyması, hem hocasının hem de hocası sebebiyle başkalarının cefasına hüsn-i kabul gösterme, sözüne ve fiiline karşı gelmeyi bırakma yoluyla katlanması, sonra her ne şekilde olursa olsun ona eziyet verecek şeyden kaçınmasıdır, çünkü bu, onun dünya ve âhiret hüsranına sebep olur. Zira insanlar, onda ve onun Vâcib Teâlâ'dan sapmasına karar kılarlar ki ki bu durumda o, Allah'ın gazabına düçar olur. Bundan Allah'a sığınırız. Öğretmenle ilgili sözü edilen saygı ve ihtiram, öğrenmen konumunda bulunan ve onunla ilişkili olan evladı, torunları, doğruluk ehli ve hakikat erbabı olan dostları ve kardeşleri için de geçerlidir. Allah yardımcımızdır ve itimad O'nadır.

[161] Bu bağlamda sözün sonu geldiğine göre konuyu bir meclisteki konuşma, davranış ve yemek âdâbı ile bitirelim. Konuşmaya gelince, akıllıya düşen sükûtu âdet edinmesidir. Denilmiştir ki, çok konuşmak deliliktendir. Hz. Peygamber de (a.s.) buyurdular ki "*Sükût eden kurtulur.*"[1] Bu olmuyorsa akıllıya düşen çok konuşmayı bırakmak, daha çok dinlemek ve bir konuyu daha iyi biliyor olsa bile başkaları lafını bitirmeden onların sözünü kesmemektir. Söz bittikten sonra yaralayıcı bir edayla insanlara cevap vermemelidir. İnsanlardan önce cevap vermeye kalkışmamalı ve başkasına sorulmuş soruyu kendi üzerine almamalıdır. Tam olarak anlamadan cevaba başlamamalı, zihninde tasavvur etmeden ifadeye girişmemelidir. İnsanların gizli konuşmalarına ve fısıldaşmalarına kulak vermemeli, büyük ve değerli insanların huzurunda sesini yükseltmemeli, sesini çok da kısmamalı, aksine ortayı gözetmelidir. Onlarla konuşurken üçüncü tekil şahıs sigasıyla kinayeli olarak konuşmalı,

1 Tirmizî, "Kıyâmet" 50.

وإلا لم تقدر أن تعبد الله حقّ عبادته؛ لأنّ عبادته موقوفة على معرفته ومعرفته مستفادة من المعلّم. فمن لم يعبده لم يعرف الله. وإذا لم يعرف الله لم يمكنه أن يعبده، فهو خليفة الموجد الحقّ ونائب الربّ المطلق. ثمّ إنّ عبودية المعلّم بتولي خمسة أشياء: أن يبذل نفسه وماله ليتصرّف[1] فيهما كيف يشاء ويقدّم خدمته على ضروريات نفسه ويواظب على شكره عالـمًا بقصوره عن مكافاته ليستجذب خاطره إليه ويتحمّل أذاه وأذى الغير لأجله بحسن التلقّي والقبول وبترك الاعتراض على قوله وفعله. وإيّاه ثم إيّاه بأذاه بوجه ما فإنّه يؤدّي إلى خسار الدنيا والآخرة ليتوطّن الناس به وعدوله عن الحقّ الواجب فيقع في معرض سخط الله نعوذ بالله منه. [٢٨ب] وكذا حكم من يجري مجرى المعلّم ويتعلّق به من أولاده وأحفاده وأصدقائه وإخوانه من أهل الصدق وأرباب الحقّ في التفخيم والتكريم. و الله المستعان وعليه التكلان.

[١٦١] وإذا انتهى الكلام إلى هذا المقام فلنختم الباب بآداب المجلس من الكلام والحركات والطعام. أمّا الكلام فيجب على العاقل أن يعتاد السكوت، وقد قيل إكثار الكلام من الجنون. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من صمت نجا.»[2] وإلا فترك الإكثار وتغليب الاستماع وأن لا يقطع كلام الناس بكلامه وإن كان هو أعلم بهذا الأمر منهم ما لم ينته كلامهم، وبعد أن ينتهي لا يجيب على وجه يقدح فيهم ولا يسبقهم في الجواب ولا يلتزم ما يسأل عنه غيره، وما لم يفهم فهمًا كاملًا لم يشرع في الجواب وما لم يتصوّر في نفسه لم يشرع في التعبير عنه، ولا يستمع إلى مسارّة الناس ونجواهم و لا يرفع صوته بين يدي الأكابر والأفاضل ولا يغضّ أيضًا بل ليراع القصد، وليجر كلامه معهم على المغايبة والكناية،

---

١ و: ليتعرّف.

٢ سنن الترمذي، القيامة ٥٠.

ama kapalı kinayelerden ve kullanılmayan lafızlardan, lafı uzatmaktan, münakaşadan, boş ve çirkin sözlerden kaçınmalı, ihtiyaç olmadıkça tekrar etmemeli, olursa da açık bir şekilde ve kızgınlığa düşmeden tekrar etmelidir. Konuşmasındaki problemleri ve kapalılıkları anlaşılır örneklerle ve açık lafızlarla belirginleştirmeli, kaba ve müstehcen hususlardan bahsederken mecaz ve imalı konuşmaya başvurmalı, konuşurken el, baş ve diğer azalarıyla işaret etmekten sakınmalıdır, ancak gerekiyorsa ince bir işaret ve hafif bir hareketle bunu göstermelidir. Kimseyle cedelleşmemeli, özellikle ahmak ve arsızlarla inatlaşmamalı, tartışmada inatlaşma ve hakir görmekten uzak olmalı, karşı görüş sahibinin elinden çıksa bile doğru ve gerçeği kabul etmelidir. Muhatapların akıllarının alabileceği kadar konuşmalı, insanların sözleri ve fiillerini taklit etmemelidir. Büyüklerin huzuruna girince selamlamaya sağdan başlamalı, konuşma ve dinlemede gıybet ve iftirayı terketmelidir. Topluluğun efendisine kulak verip ona yönelmeli ancak geri kalanlardan bütünüyle de yüz çevirmemelidir. Hareketlere gelince, bunlarda da hımbıllıktan ve acelecilikten, despot ve kibirlilere özgü cakalı davranışlardan da kaçınmalıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma. Çünkü sen ne yeri yarabilir ne de dağlarla ululuk yarışına girebilirsin*" (İsrâ, 17/37). Ayrıca cinsiyeti belirsiz kimselerin davranışı gibi omuzlarını kıvırmaktan, ellerini salmaktan da sallamaktan da, sık sık arkasına bakmaktan, yolda deliler gibi etrafına ve sağa sola bakınmaktan uzak durmalıdır. Otururken ise bacaklarını uzatmamalı, bağdaş kurmamalı ve hocası, hükümdarlar, ebeveyni ve benzeri durumdakilerin huzuru dışında dizleri üstüne oturmamalıdır. Eline dayanmak ve yaslanmaktan, başını dizine ve eline koymaktan, parmaklarını kıtlatmaktan, elini burnuna ve ağzına sokmaktan, sakalıyla oynamaktan, gerinmekten, esnemekten, tükürmekten ve sümkürmekten uzak durmalıdır. Kolları ve ayakları çıplak tutmaktan ve uyuklamaktan uzak durmalı ve eğer uyku bastırırsa bir sözle ve düşünceyle onu uzaklaştırmalı, olmazsa o meclisten çıkmalıdır. Eğer meclistekiler de uyuyorsa onlara katılır ya da orayı terkeder. Mecliste kendine uygun yer neresi ise orayı gözetir, ne geri durur ne de ileri atılır ve yerini korur, oradakilerin büyüğü ise istediği yere oturur, eğer meclisin yabancısı ise bir yere oturur ve sonra makamından üstte bir yer olduğunu anlarsa yerine döner. Böyle bir durumda ilke, ortaya riayettir.

وليتوقّ عن الكنايات المبهَمَة والألفاظ الوحشية والتطويل واللجاج واللغو والفحش، ولا يكرّر إلا عند الاحتياج لكن بعبارة أوضح ومن غير ضجر وليمثّل لمعضلات كلامه وعويصاته بالأمثلة الواضحة مع العبارات الظاهرة وليعدل إلى المجاز والتعريض عند الإخبار عن المستقبَحات والمستهجَنات، وليحترز عند الكلام عن الإشارة باليد والرأس وسائر الأعضاء إلا إذا اقتضى الحال فيرمز رمزًا لطيفًا وحركة خفيفة. ولا يجادل مع أحد ولا يلحّ سيّما مع السفهاء وذوي الوقاحة وليجتنب في البحث عن المعاندة والمكابرة وليلازم الصدق والحقّ وإن ظهر في يد حريفه. ولا يتكلّم إلا بقدر عقول المخاطبين ولا يحاكِ أقوال الناس وأفعالهم. وإذا دخل على الأكابر افتتح بما يتيمّن به وليهاجر الغيبة والبهتان قولًا وسمعًا. وليُصغ إلى حديث سيّد القوم مقبلًا عليه لكن غير معرض عن الباقين بالكلّية. وأمّا الحركات فيحترز فيها عن الإبطاء والإسراع والتبختر فعل الجبابرة والمتكبّرين. قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا﴾ [سورة الإسراء، ٣٧/١٧]. وتحريك الكتفين فعل المخانيث وإرخاء اليدين وتحريكها وكثرة النظر إلى خلف والالتفات الى الجوانب والأطراف في الطريق كالمجون، وفي الجلوس عن مدّ الرجلين والتربّع والجثوّ على الركبتين إلا عند الأستاذ والملوك والوالدين ومن يجري مجراهم، والاعتماد على اليد والاتّكاء ووضع الرأس على الركبة واليد والأصابع وتفرقعها وإدخالها الأنف والفم واللعب باللحية والتمطّي والتثاؤب والتبزّق وإلقاء النخامة، والحسر عن الساعد والقدم والنعاس وإن غلبه دفعه بالحديث والتفكّر وإلا خرج عن المجلس. وإذا نام القوم [٢٩أ] وافقهم أو خرج عنهم. وينبغي أن يراعي حدّه في المحفل لا يتقاصر عنه ولا يتجاوز ويحفظ مرتبته إلا إذا كان سيّد القوم فيجلس حيث يشاء وإن كان غريبًا جلس حيث يجلس ثمّ إن اطّلع على أنّه جلس فوق حدّه رجع إلى مكانه والعُمدة في الباب محافظة الاقتصاد.

[162] Yemek âdâbına gelince, en önemlisi el, yüz ve burun gibi azaların temizlenmesidir. Misafir olmadıkça yemeğe önce başlamamalıdır. Üç parmağıyla yer, elbisesini kirletmez, lokmaları küçük tutar, önünden yer, ağzını şapırdatmaktan, çabuk yutmaktan, arka arkaya lokma almaktan, çokça çiğnemekten, parmak yalamaktan, sonraki yemekleri beklemekten, en leziz olanı istemekten, sofradakine ve özellikle lokmasına bakmaktan ve yemeği koklamaktan kaçınmalıdır. İnsan doğasının nefret ettiği şeylerden sakınmalıdır ve eğer çiğnediğinde taş ya da kemiğe denk gelirse başkaları farketmeden onu çıkarır. Başkalarından önce sofradan çekilmez, eğer doyar ve doygunluk hissederse oyalanır, diliyle sanki yiyormuş gibi yapar, ayrıca kürdanla temizlik yapıp kalanları başkasının midesini bulandırmayacağı yere çıkarmalı, insanların arasındayken kürdanı da bırakmalıdır. Yemeği bitirdiklerinde herkesten önce yıkamaya geçmemelidir, ancak misafirse diğerlerinden önce yıkayabilir. Parmakları, tırnak uçlarını, ağız ve çevresini temizlemede titiz davranmalı, gargara yapmamalı, leğene tükürmemelidir. Su içerken lokurdatmamalı, hemen yutmalı, damaktan ve boğazdan ses çıkartmaktan kaçınmalıdır. Âdâpla ilgili hususlar çoktur, kim ki bu kadarına dikkat etmezse ondan uzak dur: "*Herkese kendisi için yaratılmış olan şey kolaylaştırılmıştır*."[1]

1 Buhârî, "Kader", 4; Müslim, "Kader", 9.

[١٦٢] وأمّا أدب الطعام فالأهمّ فيه تنظيف الجوارح كاليد والوجه والأنف. ولا يبادر إلى الطعام إلا أن يكون مضيفًا وليأكل بثلاثة أصابع ولا يلطّخ ثيابه وليصغّر اللقمة وليأكل ممّا يليه وليمتنع عن التقعّر وسرعة الالتهام وتواتر الالتقام وتطويل المضغ ولعق الأصابع والتشوّف إلى اختلاف المطاعم والميل إلى الألذّ والنظر إلى القرين وخصوصًا في لقمته وإشمام الطعام، وليحذر ممّا ينفر الطباع وإن وجد فيما يمضغ حصًى أو عظمًا أخرجه بغفلة عن الحاضرين. ولا يكفّ من الطعام قبلهم وإذا شبع وامتلأ يتعلّل باليسير ويبلع اللمظات المختلسة باللسان ويطرح المقتلعة بالخلال إلى حيث لم يتنفّر عنه وإذا كان في جمع فليترك الخلال. وإذا انتهَوا إلى الغسل لم يسابق القوم إلا إذا كان ضيفًا، وليبالغ في تنظيف الأصابع وأصول الأظفار والفم وحواليه ولا يتغرغر ولا يلقي البزاق في الطست. وإذا شرب الماء فلا يعِبّ بل ليتجرّع وليحذر عن تصويت الحَنَك والحَلْق. وفي الآداب كثرة ومن لم يتنبّه بهذا القدر فاهجره، «وكلّ ميسَّر لما خُلق له.»[١]

١ صحيح البخاري، القدر ٤؛ صحيح المسلم، القدر ٩.

DÖRDÜNCÜ MAKALE: DEVLET YÖNETİMİ

[163] Buna “siyaset felsefesi” de denilir. Siyaset felsefesi, yardımlaşma bakımından halkın maslahatını gerektiren tümel kaidelerin araştırılmasıdır. Konusu toplumsal yapılardır. Topluluklar da çeşitli olup bir kısmı diğer bir kısmının altında yer alır. Bunların ilki ev halkıdır, sonra mahalle, sonra [şehir ve] ülke, ardından ümmet ve âlem gelir. Her bir topluluğun bir lideri vardır ve bu, liderlerin liderine, yani âlemin reisine kadar varır.

[164] Bilmelisin ki **yardımlaşmaya duyulan ihtiyaç, şehir hayatını zorunlu kılmıştır**. [Şehir hayatı anlamındaki] “temeddün” kelimesi, topluluğun olduğu yer demek olan şehir/ülkeden (*medîne*) türemiştir. Söz konusu zorunluluk şundandır: Her birimiz muhtaç olduğu meslekler ve zanaatları tek başına üstlenseydi [bunu yerine getirmek] hiç de kolay olmazdı. Nasıl mümkün olsun ki! “Her bir lokma bin ustanın emeğine bağlıdır” denilmiştir. Dolayısıyla herkesin ihtiyaçlarını bizzat kendisinin karşılaması durumunda insanların işlerinde bir düzen, hayatlarında bir tertip olmazdı. İnsanlar bu işleri aralarında paylaştıkları zaman yaşantılarının temeli, hayatlarının ekseni ve yetkinleşmeleri yardımlaşma ve iş bölümüne dayanmış oldu. İşte bu, “insan doğası gereği hemcinsleriyle bir arada yaşayandır” denilen durumdur. Böylelikle Allah’ın hikmeti insanlarda doğal farklılıkların, görüş ve ideal ayrılıklarının olmasını gerektirdi ki, bu şekilde her biri, bir diğerinin zanaat ve işinden farklı bir zanaat ve işe istek duymuş oldu, her bir fırka tıynetine uygun düştüğü için, itibarlı olsun düşük olsun, elindeki ile mutlu oldu ve sahip olduğu şeye rıza gösterdi. Bu, Allah’ın katından kullarına olan bir rahmeti ve cömertliğidir. Eğer insanlar [meyil bakımından] eşit seviyede olsaydı hepsi aynı amaca yönelirdi. Bu da yardımlaşmanın faydasını ortadan kaldırır ki yukarıda zikredilen mahzur tekrar ortaya çıkar. Aynı şekilde insanlar fakirlik ve zenginlikte de aynı seviyede olsaydı yardımlaşma olmazdı. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı*” (Şûrâ, 27/42). Bu, ahmaklık ve zeka konusunda da böyledir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Biz dilesek, elbette herkese hidayetini verirdik. Fakat, ‘Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım.’ diye benden kesin söz çıkmıştır*” (Secde, 32/13). Varlıkları dilediği ölçüye göre yaratan ve onları adaletine uygun bir şekilde dengeli yapan Allah ne yücedir!

المقالة الرابعة في تدبير المدن

[١٦٣] ويقال له الحكمة المدنية وهي النظر في القوانين الكلّية المقتضية لمصلحة الجمهور من جهة التعاون. وموضوعه الهيئات الاجتماعية. والاجتماعات مختلفة مندرجة بعضها تحت بعض، فالأوّل اجتماع المنزل ثمّ المحلّة ثمّ المدينة ثمّ الأمّة ثمّ العالم. ولكلّ اجتماع رئيس إلى رئيس الرؤساء أعني رئيس العالم.

[١٦٤] اعلم أنّ **الحاجة إلى التعاون أوجبت التمدّن** اشتقاقًا من المدينة التي هي موضع الاجتماع. وذلك لأنّ كلّ واحد منّا لو تكفّل بنفسه ما يحتاج إليه من الحِرف والصناعات لما تيسَّر له. وكيف يمكن، وقد قيل «إنّ كلّ لقمة تحتاج إلى عمل ألف صانع»، فلا ينتظم أمرهم ولا ينضبط معاشهم إذا تعاوضوا بينهم بتلك الأمور. فكان مبنى تعيّشهم ومدار حياتهم وتكمّلهم على التعاون والتعامل. وهذا ما يقال «الإنسان مدني بالطبع، ولذلك اقتضت حكمة الله اختلاف الطبائع وتباين الآراء والغرائم ليميل كلّ واحد إلى صنعة وشأن يخالف صنعة الآخر وشأنه، وفرح كلّ حزب بما لديه ورضي بما عنده شريفًا أو دنيًّا لمناسبة طينته له، وذلك رحمة من الله تعالى ومنّة منه على عباده، إذ لو تساوَوا لقصد الكلّ أمرًا واحدًا فيفوت مصلحة التعاون وعاد المحذور. وكذا إذا تساوَوا في الفقر والغنى إذ يفوت التعاون أيضًا [٢٩ب]. قال الله تعالى: ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ﴾ [سورة الشورى، ٤٢/٢٧]. وكذا في البَلادة والذكاء قال الله تعالى: ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلَٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ [سورة السجدة، ٣٢/١٣]. فسبحان من خلق الأشياء بمشيئته على مقدارها وسوّاها بمعدلته على مدارها.

[165] Bilmelisin ki insan toplulukları iki sınıftır, doğal olanlar ve doğal olmayanlar. Doğal olanların kaynağı sevgidir ki bu, doğal bir birliği gerektirir ve yapay bir birlik olan adalete gereksinim duymaz. Zira sevgi fertler arasında daim olduğunda onların hiçbiri zulüm ve baskıya meyletmez ve böylece hakkı almaya da hakkı gözetmeye de ihtiyaç duymazlar. Hatta bütün var olanlar sevgi ile vardır, çünkü onların yapıları birlik temeline dayanır ve birlik için sevgiden başka bir sebep yoktur. Verme cihetinden sevginin en erdemli, en yüce ve ilk olanı Yaratıcı'nın kuluna olan sevgisidir, sonra hocanın talebesine, sonra babanın çocuğuna, sonra da iyilik edenin iyilik ettiği kimseye olan sevgisi gelir. Adaletin hâsıl olması için sevgiyi alma cihetinde de durumun bunun gibi olması gerekir. Ayrıca şirkin olmaması ve Allah'a ortaklar koşulmaması için herhangi bir sevginin Allah sevgisine tercih edilmemesi gerekir. Böyle hakikî bir sevgi ise ancak rabbanîlik derecesindeki âlimlerde olur, bunlardan başkasından sâdır oluyorsa bu, aslı olmayan hayalî bir sevgidir. Allah dışında hiçbir sevgi kişinin hocasına olan sevgisine tercih edilmez, çünkü bu sevgi insanın yetkinleşmesi, bâkîliğinin sebebi olması ve nefsi terbiye etmesi cihetlerinden birinci sevgiye benzer ki, bunun ayrıntısı daha önce geçmişti. Önde gelenlere ve büyüklere olan sevgi, ebeveyn sevgisine tercih edilmez, çünkü baba sevgisi, hocaya olan sevgiye benzer. Zira nefsin ve bedenin varlığının esası Allah'tandır, Allah hoca ve babayı nefsin ve bedenin varlığının yakın sebepleri yapmıştır. Hoca ruhanî rab, baba ise cismânî rabdir. Nefsin bedenden üstünlüğü miktarınca hocaya olan sevgi, baba sevgisinden üstündür. Hocanın öğrencisine olan sevgisi ile babanın çocuğuna olan sevgisinin durumu da böyledir. Bazı yakınlara yönelik sevgi, öğrenciye ve çocuğa olan sevgiye, başkasına yönelik sevgi de dosta yönelik sevgiye tercih edilemez.

[166] Doğal olan toplulukları öğrendiğine göre, bilmelisin ki, doğal olmayan toplulukların iki türü vardır. İlki iyiliklerden kaynaklanır ve buna "erdemli ülke" denir. Bu, davranışlarında yalnızca iyilikleri kazanmayı ve kötülüklerden uzak olmayı amaçlayan insanların oluşturduğu topluluktur. İkincisi ise şerlerden neşet eder ve buna "erdemli olmayan ülke" denilir. İlki, ancak tek şekilde var olur, zira hakka giden yol tektir.

[١٦٥] ثمّ اعلم أنّ اجتماعات الناس صنفان: طبيعية وغير طبيعية. فالطبيعية منشؤها المحبّة وهي تقتضي اتّحادًا طبيعيًا ولا يحتاج إلى العدالة التي هي اتّحاد صناعي؛ إذ لو ثبت المحبّة بين الأشخاص كلّها لما مالوا إلى الجور والاعتساف فما افتقروا إلى الإنصاف والانتصاف، بل ثبات كلّ الموجودات بالمحبّة؛ لأنّ بناءها على الوحدة ولا سبب للوحدة غير المحبّة. فأفضل المحبّات وأولاها وأوّلها في جانب الإفاضة محبّة الباري للعبد ثمّ المعلّم للمتعلّم ثمّ الأب للولد ثمّ المحسِن للمحسَن إليه. وكذا ينبغي أن يكون في جانب الاستفاضة ليحصل العدل. فلا يؤثَر محبّةٌ ما على محبّة الله تعالى لئلّا يلزم الشرك واتّخاذ الأنداد، ولا يكون حقيقية إلا من العلماء الربّانيين، وإن صدرت عن غيرهم فهي خيالية لا أصل لها. ولا يؤثر محبّةٌ ما سوى الله تعالى على محبّة المعلّم لأنّها تتشبّه بالمحبّة الأولى من حيث إنّه تكميل الذات وسبب البقاء وتربية النفس وقد مرّ تفصيله. ولا يؤثَر محبّة الكبراء والعظماء على محبّة الوالد لأنّها تتشبّه بالثانية من حيث إنّ أصل وجود النفس والبدن من الله تعالى وجعلهما سببين قريبين لوجوديهما. فالمعلّم ربٌّ روحاني والأب ربٌّ جسماني، وبقدر فضيلة النفس على البدن يكون فضيلة محبّة المعلّم على محبّة الأب. وعلى هذه النسبة محبّة المعلّم للمتعلّم والأب للولد. ولا يؤثَر محبّة بعض الأقرباء على التلميذ والولد ومحبّة الغير على الصديق.

[١٦٦] وإذا عرفتَ الاجتماعات الطبيعية فاعلم أنّ الاجتماعات الغير الطبيعية صنفان: مسبَّب عن الخيرات وتسمّى المدنية الفاضلة وهي اجتماع قوم لا يقصدون بأفعالهم إلا اكتساب الخيرات واجتناب الشرور. وصادر عن الشرور وتسمّى المدينة الغير الفاضلة. والأولى لا يكون إلا واحدة؛ لأنّ طريق الحقّ واحد.

Bu şehir halkı, farklı ülkelere dağılmış olsa da başlangıç ve âhiret (*el-mebde' ve'l-me'âd*) inancında görüş birliği içinde bulunmaları, yetkinliğe yönelik söz ve fiillerde birlik halinde olmaları bakımından tek bir toplum gibidir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) "*Müminler tek bir can gibidir*"[1] buyurmuştur. Peygamberler nasıl hakka ve aralarındaki müşterek söze çağırma hususunda ittifak halinde ise aynı şekilde bunların hükümdarları da âlemin düzeninin işlemesi ve halkın mutluluğu elde etmesi konusunda görüş birliği içindedir. Peygamberlerin şeriatlarındaki ayrıntıya dair farklılık asıllardaki ittifakı zedelemez. Bu ülkenin hükümdarları baş mesabesinde, peygamberler de kalp konumundadır.

[167] Sonra erdemli ülkenin unsurları beş gruptur. Birincisi yöneticilerdir, bunlar eşyanın hakikatine vâkıf olan kemâl sahibi kimselerdir. İkincisi fakihler, hatipler, vaizler ve katipler gibi lisan ehlidir, bunlar halkı doğruya çağırır, bunların rehberliği seçkinlerin gayesine yöneliktir. Üçüncüler tabipler ve muhasebeciler gibi ölçüleri takdir edip uygulayanlardır, bunlar halkın maslahatını gözetir ve şehirdeki adaleti ayakta tutar. Dördüncüsü mücahitlerdir, bunlar vatanı mertçe korur ve siperleri, daha sonra zikredeceğimiz üç ülkenin zorbalarına karşı müdafaa ederler. Beşincisi, ya ticaret ve zanaat ya da vergi toplama ve tarım yoluyla erzak temin edenlerdir.

[168] Bu ülkenin devlet başkanlığı dört şekilde olur. İlki hikmetin gereğince olan başkanlıktır. Bu, eğer tek kişi var ise mutlak hükümranlığa sahip başkanın önderliğidir. Böyle bir başkanın üç özelliği vardır: Nazarî ve amelî anlamda hikmete sahip olmak, [başkalarını] yetkinleştirmeyi zorunlu kılan mükemmel bir ikna ve hayal ettirme yetisi, cihad yapabilme gücü. İkincisi erdemlilerin başkanlığıdır. Bu [önceki gibi bir] hükümdarın olmaması ve onun özelliklerinin, eksiksiz bir yönetim için görüş birliği ve dayanışma halinde olan üç kişide bulunduğu başkanlık şeklidir. Üçüncüsü töreye bağlı olunan başkanlıktır. Bu başkanlık geçmiştekilerin, yani mutlak hükümranlığa sahip başkan ya da erdemlilerin devlet töresine ve onların koyduğu kanunlara muttali olan bir başkanın var olduğu yönetimdir. Bu başkan onların töresine ve uygulamalarına bağlı kalır, onların yaptığı düzenlemeleri korur ve maslahatları bunlardan çıkarır.

1 Buhârî, "Edeb", 27.

وأهل هذه المدينة وإن كانوا متفرّقين في بلاد شتّى فهم مجتمعون بحسب اتّفاق العقيدة في المبدأ والمعاد واتّحاد أقوالهم وأفعالهم في التوجّه إلى الكمال، كما قال صلّى الله عليه وسلّم: «المؤمنون كنفس واحدة.»[1] وكذا اتّحدت ملوكهم فيتصرفّون في ضبط نظام الكلّ وتحصيل سعادة الجمهور كما أنّ الأنبياء متّفقون في الدعوة إلى الحقّ وإلى كلمة سواء بينهم. ولا يقدح اختلاف الفروع في الشرائع في اتّفاق الأصول. فالملوك في تلك المدينة بمنزلة الرأس والأنبياء بمنزلة القلب.

[١٦٧] ثمّ أركان هذه المدينة خمسة فرق: الأولى المدبِّرة وهم الكُمَّل من العارفين بحقائق الأشياء. الثانية ذَوُو الألسنة وهم دعاة العوامّ وهداتهم إلى مقصد الخواصّ كالفقهاء والوعّاظ والخطباء والكتّاب. الثالثة المقدِّرة وهم الذين يُراعون [٣٠أ] المصالح ويحفظون العدالة في المدينة كالأطبّاء والحسّاب. الرابعة المجاهدة وهم الذابُّون عن الحريم بالشجاعة والحامون للحِمَى عن المتغلّبة من أهل المدن الثلاث التي سنذكرها. الخامسة الجالبة للأرزاق إمّا بالتجارة والصناعة وإمّا بالجباية والحراثة.

[١٦٨] وأمّا الرياسة العظمى لهذه المدينة فعلى أربعة أنواع: الأولى رياسة الحكمة وهي رياسة الملك المطلق إن وُجد. وعلاماته ثلاثة: الحكمة علمًا وعملًا، وجودة الإقناع والتخييل الموجبة للتكميل، وقوّة الجهاد. والثانية رياسة الأفاضل وهو عند فقدان الملك ووجدان خصاله في ثلاثة أنفس يحصل باجتماعهم وتظاهرهم للتدبير التامّ. والثالثة رياسة السنّة وهي بوجود رئيس يطّلع على سير الأسلاف أي الملك المطلق والأفاضل وأوضاعهم ويقتدي بسنّتهم وأدائهم ويحفظ مراسمهم ويستخرج منها المصالح.

---

١ صحيح البخاري، الأدب ٢٧.

Dördüncüsü böyle bir başkanın da olmaması durumunda töreye bağlı bir grubun başkanlık etmesidir. Bu, görüş birliğine sahip bir ekibin öncekilerin devlet geleneğine bağlılık ve şehirde onların hükümlerini icra etmeye teşebbüs etmesidir. Başkanlık işi, her bir sahada öne geçmiş kimselerin takdim edilip liderliğin ona verilmesi ve [her bir ferdin] değişik zanaatlarla meşguliyetini engellemekle tam bir şekilde icra edilmiş olur. Zira insan doğası bir işe yatkın olup diğerlerine yatkın değildir ve farklı işlerle uğraşılması halinde gayret ve himmetin bölünmesinden dolayı mesleğin bozulması bütün mesleklerin noksanlığa yol açar. Bir kimse birden çok işi yapabiliyorsa, bu işler arasında en şereflisinde durdurulup diğerlerinden alıkonmalıdır.

[169] Erdemli olmayan ülkeler, ya düşünme gücünün kullanılmadığı ya da kullanılsa bile başka bir güce yenik düştüğü ülkelerdir. Bu ikincisindeki durum ya bir arada yaşamayı engellemez ya da engeller. Buna göre bunların ilki câhil ülke, ikincisi fâsık ülke ve üçüncüsü de sapkın ülkedir. Câhil ülkenin altı şekli vardır. Birincisi, zaruret ülkesidir. Bu ülkenin halkı ya çiftçilik gibi makbul ya da hırsızlık gibi zemmedilen yollarla bedenî mutluluk için dayanışma halindedir. İkincisi zenginlik ülkesidir,[1] bu ülke halkı servet kazanmak için güçbirliği yapar ve mallarını [sadece] zorunlu ihtiyaçlar için harcar. Üçüncüsü, bayağılık ülkesidir. Bu ülke halkı yeme içme, oyun ve eğlence gibi duyusal ve doğal hazları amaçlayıp bunlarla yetinir. Dördüncüsü, itibar ülkesidir. Bu ülke halkı sözlü ve fiilî prestijler için yardımlaşır. Bu prestijleri elde etme yolları, zenginlik, çıkar ve eğlence vasıtalarının bu iki yoldan [sözlü ve fiilî prestij yollarından] biriyle kolaylaştırılması, üstünlük kurma ve asalettir. Bu ülkedekilerin amacı, korumaları çoğaltarak insanların kalplerinde heybet oluşturmak ve türlü güzellik ve süslemelerle ve maiyeti ve hizmetçileri çoğaltarak derecesini yüksek göstermektir. Bunların başkanı yerini sağlama alınca ve başkanlığı kökleşince insanları mertebelerine göre organize eder, hükümdar bunlardan sonra çocuklarını onların yerine atar, zira bu ülke halkına göre asil soydan olanlar bunlardır. Bu ülke halkı prestijde ifrata gidince zorbalaşırlar ve özellikle de prestije güç kullanma eklenince böyle olur. Beşincisi, zorbalık ülkesidir.

---

1 Bu anlamı karşılamak üzere farklı eserlerde *bezzâle*, *neddâle*, *nezzâle* kavramları geçerken Fârâbî, bu kavramı beddâle şeklinde zikretmiş, Tûsî ise bu tip toplumlar için *nezâle* sıfatını kullanmıştır. (çev.)

الرابعة رياسة أصحاب السنّة عند فقدان هذا الرئيس أيضًا وإقدام جماعة متّفقة الآراء على اتّباع أمر السلف وإنفاذ حكمهم في المدينة. ويتمّ أمر الإنفاذ بتقديم المتقدّم في كلّ صنعة وتسويده والمنع عن الشروع في الصنائع المتفرّقة لمناسبة كلّ طبيعة بصنعة دون أخرى واختلال الصنعة بانقسام الهمّة المؤدّي إلى نقصان الجميع. فإن كان أحدهم ذا صناعات كثيرة وُقف على الأشرف ومُنع من البواقي.

[١٦٩] وأمّا المدينة الغير الفاضلة فإمّا في عدم استعمال القوّة العاقلة أو يستعملها لكن يكون مغلوبة بقوّة أخرى، فإمّا أن لا يكون مُخلّة الاجتماع أو يكون مُخلّة، الأولى المدينة الجاهلة والثانية الفاسقة والثالثة الضالّة. المدينة الجاهلة ستّة أنواع: مدينة الضرورة وأهلها يتعاونون على سعادة البدن إمّا بالوجوه المحمودة كالفلاحة أو المذمومة كالسرقة. ومدينة النذالة وأهلها يتعاضدون على الثروة ويصرفون المال في الضروريّات. ومدينة الخسّة وأهلها يقتصرون على اللذّات الحسية والطبيعية كالأكل والشرب واللهو واللعب. ومدينة الكرامة وأهلها يتناصرون على الكرامات القولية والفعلية، وأسبابها اليسار ومساعدة أسباب اللهو والنفع بأحد هذين الوجهين والغلبة والحَسَب. وغرضهم إيقاع الهيبة في القلوب بكثرة الحجاب وتعظيم القدر بأنواع التجمّل والتزيّن وتكثير الحواشي والخدم. وإذا تقرّر ملكه ورسخت رياسته رتّب الناس على حسب اختلاف درجاتهم ويقرّر الملك بعدهم على أولادهم فهم الأحْساب عندهم. وإذا أفرط أهلها في الكرامة صاروا جبابرة وخصوصًا إذا انضمّ إليها القهر. ومدينة التغلّب

Bu ülke halkı [başka] insanlara hâkimiyet kurma ve ya kan dökme ya malları gaspetme ya da hırsızlık yoluyla onları istila etme üzerine yardımlaşır ve bunların hazzı, üstünlük kurmadadır. Altıncısı, özgürlük ülkesidir, buna "demokratik ülke" de denir. Bu toplumda herkes hürdür, aralarında hürriyet fazlalığı dışında bir üstünlük yoktur. Daha hür olan ve geçiminde kifayet miktarıyla yetinen önlerine geçer, dolayısıyla bu ülkede gerçek mânâda başkanlık yoktur. Bu ülke halkı amaç ve görüşlerinin farklılığına göre çeşitli gruplara ayrılır ve her bir grubun bir başkanı olur. Bu ülkede ikamet etmek rağbet edilen bir şeydir ve bu sebeple nüfusu kısa zamanda artar.

[170] Halkının görüşleri erdemli ülke halkının görüşleriyle uyuşan, fakat davranışları onlara ters düşen ülke fâsık ülkedir. Bu ülke de câhil ülkenin ayrıldığı türlere ayrılır. Sapkın ülkeye gelince, onun görüş ve davranış bakımından sayısız türleri vardır, bununla birlikte bu ülkede beş sınıf insan vardır. Birincisi riyakârlardır, bunlar erdemli insanların davranışlarını yaparlar, fakat bunu [aklî] mutluluk için değil, haz ya da prestij için yaparlar. İkincisi bozgunculardır, bunlar cahil ülkelerin amaçlarına meylederler ve gayelerine ulaşmalarını engellemesin diye erdemli ülke halkının kanunlarını tutkularına göre yorumlarlar. Üçüncüsü, isyancılardır, erdemli hükümdara itaate rıza göstermeyip zorba hükümdara meyleden topluluktur. Dördüncüsü sapkınlardır, bunlar erdemlilerin kanunlarına hakka uymayan anlamlar yüklerler, ancak bu kasıtlı değil, onların düşünce bozukluğundandır.[1] İşte, ülke türleri ve onların başkanları bunlardır.

[171] Ülkelerin en hayırlısı, sevgi etrafında oluşandır. Çünkü sevgi daimîdir. Nefret ve kin etrafında toplanma ayrılığa götürür. **Bu da**, yani sevgi ülkesi **ya iyilik için, ya menfaat için, ya haz için ya da bunların bir bileşkesi için var olur**. İyiliğe gelince, mesela hikmet ehlinin dostluğu böyledir, bu sebeple onların sevgileri kesilmez ve bu sevgi bedenî hazla kesinlikle ilişkili olmayan bir hazzı verir. Bu sevgiyi tatmayan onu bilmez. Menfaatten dolayı olana gelince, iyilik yapılanın iyilik edene olan sevgisi, yaşlıların arkadaşlığı[2] ve benzeri şeyler böyledir. Bu ilişkilerin kesintiye veya değişikliğe uğraması hızlıdır.

1 Taşköprülüzâde pasajın başında beş sınıfa işaret etse de burada dört sınıftan söz etmiştir. Beşincisi, Taşköprülüzâde'den önce ve sonraki literatürde safsatacılar (*el-muğâlitûn*) şeklinde geçer. (çev.)

2 Bunların birincisi duyusal menfaatle, ikincisi aklî menfaatle ilgilidir (T).

وأهلها متعاونون على قهر الناس واستيلائهم إمّا بسفك الدماء أو بنهب الأموال أو بالسرقة ولذّتهم في الغلبة [٣٠ب]. ومدينة الحريّة وتسمّى مدينة الجماعة وأهلها كلّهم أحرار لا تفاضل بينهم إلا بمزيد الحريّة، ومقدّمهم من هو أبلغ حريّة ويقتصر في معاشه على الكفاف فلا رياسة فيها بالحقيقة، ويفترق أهلها ٥ بحسب اختلاف الهِمم والآراء فِرَقًا كثيرة ولكلّ فرقة رئيس، وهذه المدينة مرغوب في إقامتها ويعظم سوادها في مدّة قليلة.

[١٧٠] وأمّا المدينة الفاسقة فهي موافقة للفاضلة في الاعتقاد ومخالفة لها في الأعمال وينقسم إلى أقسام الجاهلية. وأمّا المدينة الضالّة فأقسامها غير متناهية اعتقادًا وعملًا ولكنّها خمسة أصناف: الأوّل المراؤون وهم يفعلون ١٠ أفعال الأفاضل لا للسعادة بل للذّة والكرامة. الثاني المحرّفون وهم الذين يميلون إلى أغراض الجاهلية فيؤوّلون قوانين أهل المدينة الفاضلة ما يوافق أهواءهم لئلّا يمنعهم عن بلوغ مرادهم. الثالث البغاة وهم جماعة ترغب عن مطاوعة الملك الفاضل إلى ملك التغلّب. الرابع المارقون وهم الذين يحملون قوانين الفضلاء على معانٍ غير مطابقة للحقّ من غير قصد التحريف لسوء ١٥ فهمهم. فهذه أقسام المدن ورياساتها.

[١٧١] وخيرها ما كان عن محبّة لدوامها، فإنّ الاجتماع على البغضاء والشحناء يُفضي إلى الافتراق. **وهي** أي مدينة المحبّة **إمّا للخير** وذلك كصداقة أهل الحكمة ولهذا لا ينقطع محبّاتهم وتلزمها لذّة لا تناسب اللذّة البدنية أصلًا، ومن لم يذقها لم يعرفها، **أو للنفع** كمحبّة المحسَن إليه للمحسِن[١] ٢٠ وكصداقة المشايخ ومن يجري مجراهم. وهذه سريعة الانقطاع والانتقال،

---

١ حاشية الشارح: «المثال الأوّل للنفع الحسي والثاني للنفع العقلي»، و ٣٠ب.

Haz için olan, karı kocanın sevgisi, delikanlıların ve onların yaşantısını benimseyenlerin arkadaşlığı[1] gibidir. Hazzın çabuk ortadan kalkması ve sönmesi sebebiyle bu grup kısa bir zaman içinde birçok kez ilişki kurabilir ve ayrılabilir, bunların sevgilerinin kalıcı olması nadirdir, bu da hazzın karşılıklı devam etmesi beklendiğinde olur. Ya da sevgi ülkesi bunlardan, yani bu üç şeyin terkibinden oluşur, mesela karı kocanın birlikteliğindeki ortak haz ve menfaat böyledir. Bu sebeplerin bir araya gelmesinden birçok birliktelik meydana gelir, onları da artık sen bul! **Sevgide bazen iki tarafın durumu denk olur**, yani her birinin mukabiline olan sevgisi iyilik, menfaat ya da haz bakımından denktir: **Bazen farklı seviyelerde olur**, yani tarafların her birinin diğerine olan sevgi sebebi daha güçlü ya da daha zayıf olabilir. Müellifin "bazen farklı seviyelerde olur" sözünün sonradan eklendiği söylenmiştir[2] ama bu görüş sorunludur. **Bunların**, yani ülkelerin ve toplulukların **devamlılığı buna**, yani iyilik, menfaat ve haz amaçlarının devamlılığına **bağlıdır**. Bunların zıtları da parçalanmaya yol açar.

[172] Onların, yani ülkelerin ve toplulukların **unsurları** üçtür; **yöneten, yönetilen ve hem yöneten hem de yönetilenlerdir.** Zira kişi ya başkalarına karşı mutlak hükümranlığa sahiptir ki bu devlet başkanıdır, ya mutlak yönetilme durumundadır ki bu halktır ya da durumu ne öyle ne de böyle olanlardır ki bunlar hem yöneten hem yönetilendir. **Devlet başkanında olması gereken özellikler vardır ve bunlar** yedi tanedir. İlki, itaatin zorla olmaması için **asalet**tir. İkincisi, gönüllerin kendisine tâbi olması için tiksinti veren adi şeylerden uzak durmayı sağlayan **yüce gönüllülük**tür. Üçüncüsü, ülkesindeki düzenin bozulmaması ve devletinin temellerinin sarsılmaması için **sağlam görüşlü olma**sıdır. Bu ancak doğru düşünce ve görüş ile takdir gören tecrübe ve öncekilerin durumundan ibret alma ile meydana gelir. Dördüncüsü **kararlılık**tır. Buna "devlet başkanının kararlılığı" ve de "devlet adamlarının kararlılığı" da denir ve doğru görüş ve tam kararlılığının birleşiminden meydana gelir. Bu özellik zorunludur, zira işlerde tereddüt göstermek şairin dediği gibi atalete yol açar:

---

1 Bunların birincisi duyusal hazla, ikincisi aklî hazla ilgilidir (T).

2 Müellif burada metnin ilk şârihi Kirmânî'yi kasteder, zira onun böyle bir atfı bulunmaktadır. Bkz. Kirmânî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, H. Hüsnü Paşa 744, 31b. (çev.).

أو للذّة كمحبّة الزوجين وصداقة الأحداث[1] ومن يدين بدينهم. ولكون اللذّة سريع الانعقاد والانحلال يكون هذه الطائفة ربّما يتواصلون ويتقاطعون مرارًا كثيرة في زمان قصير. وقد يندُر بقاء مودّتهم وذلك عند توقّع بقاء اللذّة معًا، **أو مركّب منها** أي من هذه الثلاثة فكاشتراك صُحبة الزوجين في اللذّة والنفع، ويحصل من تركّبها أقسام كثيرة فعليك باستخراجها. **وقد يتساوى الطرفان** بأن يكون محبّة كلّ واحد للخير أو للنفع أو للذّة مساويًا لنظيره في الآخر، **وقد يختلفان** بأن يكون محبّة كلّ من هذه الأمور أقوى من نظير في الآخر أو أضعف منه. قيل قوله 'وقد يختلفان' مستدرك وفيه ما فيه. **ودوامها** أي دوام المدن والاجتماعات **بحسب** دوام **تلك**[2] الأغراض من الخير والنفع واللذّة، فإنّ أضداد هذه تؤدّي إلى الافتراق.

[١٧٢] **وأركانها** أي أركان المدن والاجتماعات ثلاثة، **مالك ومملوك وأمثال** لأنّ الشخص إمّا أن يكون متسلّطًا على الغير مطلقًا فهو المالك أو يتسلّط عليه الغير مطلقًا فهو المملوك أو لا هذا ولا ذاك فهو الأمثال. **أمّا المالك فينبغي** أن يتّسم بسبع خصال: الأوّل **أن يكون أصيلًا** ليُطاع بلا أَنَفَة. الثاني أن يكون **عالي الهمّة** ليتنزّه عن الأمور الخسيسة المنفرِة للقلوب عن إطاعته [٣١أ]. الثالث أن يكون **متين الرأي** لئلّا ينفصم نظام مملكته ولا ينقطع عُرى دولته، ولا تحصل هي إلا بالفكر والنظر الصحيح والتجارب المَرضيّة واعتبار حال السلف. الرابع أن يكون **ثابت العزم** ويعبَّر عن ذلك بعزم الملك وعزم الرجال أيضًا، ويحصل من تركّب الرأي الصحيح والثبات التامّ. وإنّما وجب هذا لأنّ ملكة التردّد في الأمور يُفضي إلى التعطيل كما قال الشاعر:

---

١ حاشية الشارح: «المثال الأوّل للذّة الحسية والثاني للذّة العقلية»، و ٣٠ب.

٢ هذه الكلمة في نسخ الأخلاق العضدية 'ذلك'، (محقق).

"Bir görüşün olduğunda onda kararlı ol,
Çünkü tereddüt etmek düşüncenin fesadıdır,
Karar verdiğinde peşine düş, durma,
Zira bozulan karar, azmi fesada uğratır."

[173] Beşincisi, gayelere ulaşması için sarsıcı durumlara karşı **çok sabırlı olma**sıdır, zira işlerde aceleci olmamak kişiyi doğruya ulaştırır. Tam da Hz. Peygamber'in (a.s.) buyurduğu gibi; "*Teenni Allah'tan, acele şeytandandır*."[1] Yine Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Âhiret işi müstesna, her işte tedbirli davranmak hayırlıdır*."[2] Allah'ın "*Rabbinizin bağışına koşun!*" (Âl-i İmrân, 133/3) hitabı gereği âhiret işi bundan istisna edilmiştir. Altıncısı **varlıklı olma**sıdır, çünkü bu, iktidarını artırma sebebidir ve zenginlik, istenilen şeylere ulaşma vesilesidir. **Ve** yedincisi, kendisiyle görüş birliği içindeki **yardımcılarının olmasıdır** ki bu sayede düşmanlarını püskürtmesi ve zalimi mazlumun hakkına girmekten alıkoyması mümkün olabilsin. Yönetilenlerden **alacaklı ve kısas hakkı olandan başka hiç kimse hükümdara baskı yapamaz**. Çünkü başkasının devlet başkanına üstün gelmesi devlet otoritesinin bozulmasına sebep olur. Ancak bundan, alacağı olan ve kısas hakkı olan müstesnadır, zira bu iki hak sahibinin haklarını almaktan alıkonmasında düzenin karışması ve insanlar arasında karmaşanın meydana gelmesi söz konusudur ki bu da otoritenin yerle bir olmasına yol açar, öyleyse parçadan dolayı bütün terk edilmez [yani bütünün zarar görmemesi için parçanın zarar görmesine katlanılır].

[174] Bilmelisin ki başkanlığa ancak âlemin yapısını bilen, onun sağlığını korumaya ve hastalığını ortadan kaldırmaya muktedir bir kimse layıktır. Bu, üstünlük kurarak ya da yıkıcı bir savaşla olur. Devletin temelleri toplumun görüş birliği içinde olması ve sağlam bir ideale sahip olmasına bağlıdır. Devletin unsurlarının amaçlarının farklılaşması devletin sarsıntı geçirmesi demektir. Devletin çökmesi devlet erkanının refah ve estetiğe rağbet etmesi, sabır ve tahammül yerine tembelliği tercih etmeleri, savaş ve mukâteleyi bırakmaları, savunma ve karşı koyma melekelerini unutmaları ve alçakların ve câhillerin âdetinde olduğu gibi mal varlığına bağlı tekebbür ve zorbalık ayıbının ortaya çıkmasıyla olur ve, bu, mücadele ettikleri herkesin onları hezimete uğratıp üstün gelmeleri ve sanki hiç var olmamışlar gibi köklerini kurutmalarına kadar gider.

1 Tirmizî, "Birr", 66.
2 Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1984), II, 123.

إِذا كُـنْـتَ ذا رَأْيٍ فَـكُـنْ ذا عَزيمَةٍ   فإِنَّ فَسادَ الرَّأْيِ أَنْ تَتَرَدَّدا
وإِنْ كُنْتَ ذا عَزْمٍ فامْضِ ولا تَقِفْ   فإِنَّ فَسادَ العَزْمِ أَنْ يَتَفَنَّدا

[١٧٣] والخامس أن يكون **صبورًا** على الشدائد ليفوز بالمطالب، فإنّ التأنّي في الأمور يُطلع صاحبه على الصواب كما قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «الأناة من الله والعجلة من الشيطان».[١] وقال عليه الصلاة والسلام: «التأنّي في كلّ شيء خير إلا في عمل الآخرة»[٢] وإنّما استثنى عمل الآخرة لقوله: ﴿وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ [سورة آل عمران، ٣/١٣٣]. والسادس أن يكون **موسِرًا** لأنّ اليسار سبب لمزيد الاقتدار والغنى وسيلة الـمُنى. والسابع أن يكون **ذا أعوان** متّفقة ليتيسّر له دفع الخصوم ومنع الظالم عن المظلوم. **ولا يظفر** عليه أحد من الأغيار **إلا طالب دَين أو ثأر** أي قصاص، وذلك لأنّ ظفر الغير يؤدّي إلى فساد الملك إلا عار الدين والثأر؛ إذ في منعهما اختلال النظام ووقوع الهرج والمرج بين الأنام فعاد الملك على موضوعه بالنقض فلا يترك الكلّ لأجل البعض.

[١٧٤] واعلم أنّ الملك لا يستحقّه إلا العارف بمزاج العالم القادر على حفظ صحّته وردّ مرضه إمّا بالرياسة التغلّبية أو المحاربة الهرجية. وأساس الدولة اتّفاق آراء الجماعة وثبات عزائمهم. وتزلزلها باختلاف دواعيهم. وانحطاط الدولة برغبة أرباب الدول في التُرْفَة والتجمّل حتى اختاروا العطلة على الصبر والتحمّل ووضعوا أوزار الحرب والمقاتلة ونسُوا ملكات الدفع والمقابلة، وظهور نقيصة التجبّر والتكبّر بسبب الأموال كما هو دَيْدَن الأداني والجهّال إلى أن كان كلّ من ناقضهم مظفرًا منصورًا واستأصلوا عن آخرهم كأن لم يكن شيئًا مذكورًا.

١ سنن الترمذي، البر ٦٦.
٢ مسند أبي يعلى، (دار المأمون للتراث، دمشق، ١٩٨٤)، ١٢٣/٢.

[175] Düzenin korunmasında **ona**, yani hükümdara **düşen** dostlarıyla uyum içinde olmak ve düşmanlarını dağıtmaktır. Bu iki husus halkın maslahatını gözetmek ve adaleti ifsat edecek şeyden kaçınmakla tamama erer. Zikredilenlerin şartları ise **şu üç şeydir**: (i) **Devlet başkanı** bedendeki dört unsurun dengesiyle mizacın itidalinin sağlanması gibi **ulemâ, asker, ticaret ve ziraat erbabı arasındaki dengeyi sağlamalıdır.** Bunların ilki din ve dünya işlerini ayakta tutan fakihler, kadılar, tabipler, müneccimler, yazı, hesap ve benzeri mesleklerle meşgul olan ilim ve mârifet sahibi bilginler sınıfıdır. Bunlar dört unsur arasında su konumundadır. İkincisi askerlerdir, bunlar kendilerini halkın hayatına adayan yiğitlik ve cesaret erbabı olan savaşçı ve muhafızlardır. Bunlar hava mesabesindedir.[1] Üçüncüsü ticaret erbabıdır, bunlar alım satım yapanlar ile erzak, yiyecek ve kıymetli giysileri alıp toplumsal düzenin temel ayakları olan halka getiren kervan sahipleridir. Bunlar ateş konumundadır. Dördüncüsü değirmenciler, çiftçiler ve temel gıda maddelerinin temini için zamanlarının büyük çoğunluğunu adayan diğer ziraat erbabıdır. Bunlar da dört unsur arasında toprak mesabesindedir. Toplumsal adalet sırasıyla bu dört sınıf arasındaki dengenin korunmasıyla gerçekleştiği gibi bu dört unsurdan bazılarının diğerlerine baskın gelmesi de mizacın bozulmasına ve bünyenin çözülmesine yol açar. **Hükümdar bu dört sınıftan herhangi birinin diğerlerine üstün gelmesine fırsat vermemelidir**. Çünkü bu, temelde toplumdaki doğal düzenin çözülmesine ve bunun bir sonucu olarak da birlik ve eşitlik anlayışının dumura uğramasına yol açar. Şu, filozofların sözlerindendir: "Çiftçilerin erdemi ziraat işlerinde yardımlaşmaları, tacirlerin erdemi ticaret mallarında yardımlaşmaları, hükümdarların erdemi siyasî görüşlerde yardımlaşmaları, metafizikçilerin erdemi de ilâhî hikmetlerde yardımlaşma içinde olmalarıdır." Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın*" (Mâide, 5/2). İkinci şart, tebaanın, istidadına uygun olan mertebede bulunmasını sağlamaktır, çünkü insanların tümü üç sınıftır: Doğaları iyiliğe yatkın olanlar, doğaları kötülüğe yatkın olanlar ve doğaları bakımından ne iyi ne de kötü olanlar. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Onlardan (insanlardan) kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır*" (Fâtır, 35/32).

---

1 Taşköprülüzâde burada sehven ya da kasten gelenekten farklılaşan bir yorum yapmaktadır. Zira asker gelenekte dört unsurdan ateşe benzetilir.

[١٧٥] **وعليه** أي وعلى المالك في حفظ النظام من تأليف الأولياء وتفريق الأعداء. ولا يتمّ هذان إلا بالنظر في مصالح الرعيّة والحذر عن فساد أمر العدالة. وشرائط ما ذكر **ثلاثة أمور: الأوّل تعديل** الأصناف الأربعة بالتكافؤ كاعتدال المزاج بتكافؤ العناصر الأربعة. الصنف الأوّل **أرباب العلم** من أرباب العلوم والمعارف ٥ والفقهاء والقضاة والأطبّاء والمنجّمين وأرباب الكتابة والحسّاب وغير هؤلاء ممّن هو سبب قوام الدين والدنيا وهم بمنزلة الماء في العناصر. **و**الثاني أصحاب **السيف** كأهل الشجاعة والبأس [٣١ب] من المجاهدين والمطوّعة الذين هم سبب معيشة الناس وهؤلاء بمنزلة الهواء. **و**الثالث أصحاب **المعاملة** من التجّار وأهل العِير الذين يجلبون المِيرَة والطعام والثياب الفاخرة إلى العباد الذين هم أركان النظام وينزل ١٠ التجّار منزلة النار. **و**الرابع أهل **المزارعة** كالدقّاقين والفلّاحين وسائر من يعمل في أكثر الأوقات لتحصيل مُهمّات الأقوات وهؤلاء من بين الأنواع بمنزلة الأرض من بين الطباع. ولما كانت العدالة بتعديل هذه الأصناف الأربعة في الترتيب كما أنّ غلبة بعض العناصر يؤدّي إلى انحراف المزاج وانحلال التركيب. **فلا يمكّن أحدها من الغلبة على الباقي** لاستلزامها اختلال نظام الاجتماع بالطبع وانقلاع وصف الاتّحاد ١٥ والمساواة عن النوع. ومن كلام الحكماء «فضيلة الفلّاحين هو التعاون بالأعمال وفضيلة التجّار هو التعاون بالأموال وفضيلة الملوك هو التعاون بالآراء السياسية وفضيلة الإلهيّين هو التعاون بالحكم الإلهية». قال الله تعالى: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ [سورة الماءدة، ٥/٢]. الشرط الثاني تعيين مراتب الخلق بحسب استعدادهم؛ لأنّ الناس كلّهم ثلاث فِرَق: أخيار بالطبع ٢٠ وأشرار بالطبع ومن ليس بخير ولا شرير طبعًا. قال الله تعالى: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ [سورة فاطر، ٣٥/٣٢].

[176] Birinci gruptakilerin iyiliği ya başkalarına ulaşır ya da ulaşmaz. İkincilerin [yani iyiliği başkalarına ulaşmayanların] hükmü şudur: Onları şereflendirmeli ve azıklarını yeterince vermelidir. Birincilerin [yani iyiliği başkalarına ulaşanların] hükmüne gelince, **seçkinleri onurlandırmalı ve güçlü kılmalıdır** ve bunları insanlar arasında kendine en yakın olanlar eylemeli ve halkın üzerinde hüküm sahibi yapmalıdır, zira bunlar halkın en değerli kesimi ve cevheridir, yüzüklerinin taşı ve en seçkinleridir. Fetva erbabı da bunlardandır ki fetva makamındakiler dinin unsurları arasında büyük bir unsurdur, sahabe ve tabiin de bu kesimi el üstünde tutmuş, bu günümüze kadar böyle süregelmiştir. Fetva verenler, müctehid ve iffetli olmalıdır. Müftünün tanımı fıkıh ilminde yapılmıştır. Bunlar arasında kadılar da vardır ki, bunlar fayda bakımından en temel yapı taşlarındandır ve âlemin dinî bakımdan düzeni bunlar sayesinde devam eder. Bu durumda kadılık makamında olanın âlim ve ilmiyle âmil, son derece iffetli, adil, töhmetlerden uzak, iyi huyları kazanmış, amel, itikad ve yakîn bakımından sahâbe ve tâbiîn yolunu tutmuş olması beklenir. Bilgelerin kâhir ekseriyeti, âlemdeki nizamın ulemânın Allah korkusuna ve yöneticilerin huzurunda hakkı söylemelerine bağlı olduğunda ittifak ederler. Bunun gibi onların makam ve mal sevgisi, önemli işler ve durumlarda hükümdarlara dalkavukluk etmeleri de âlemin fesada uğramasına sebep olur. Muhtesibler de bu gruba dahildir. Muhtesiblik, iyiye teşvik ve kötülükten sakındırmadan ibarettir. Hükümdarın bu işi yapabilecek kimseyi tayin etmesi gerekir. Kimse onu bu vazifeden alıkoyamaz, zira o, Allah'ın emrettiği şeylerle hükmeder. Mesela hayvanlara güçlerinin üzerinde yüklenilmesini engeller, köle sahipleri kölelerini giydirmedikleri ya da onlara kapasitelerinin üzerinde iş verdikleri zaman kişilerin mertebelerine göre, mertebelerinin ve durumlarının gerektirdiği şekilde caydırıcı uygulamalarla onları yola getirir. İlimlerin yazımıyla meşgul olanlar da bu seçkinler arasındadır. Bunların Kur'an âyetleri ve onların iniş sebeplerini bilmeleri, delalet ettiği anlamlarıyla birlikte hadislere vâkıf olmaları, geçmiş hükümdarların sözleri ve uygulamalarındaki yönetimlerini anlamış olmaları, tavîl ve mütekâribiyle şiirleri bilmeleri, kitapların başına giriş yazacakları zaman katiplerin güzel bulduğu fesahati en yüksek ve mânâ bakımından en tercih edilen şeyleri seçmeleri,

[١٧٦] القسم الأوّل إمّا أن يتعدّى خيره إلى الناس أو لا. وحكم الثاني أن يعزّزهم ويكفي مُؤْنتهم. وحكم الأوّل **تعظيم الأخيار وتقويتهم** ويجعلهم أقرب الناس إليه ويحكِّمهم على الجمهور لأنّهم لباب الخلق وخلاصتهم وفصّ خاتمهم وخاصّتهم، من ذلك رعاية أصحاب الإفتاء وهم ركن عظيم ٥ من أركان الشريعة وعليها عمل الصحابة والتابعين رضوان الله عليهم أجمعين إلى يومنا هذا، ولا بدّ أن يكون مجتهدًا عفيفًا، وتعريفه في علم الفقه. ومن ذلك أرباب القضاء وهم من أعظم الأركان نفعًا وعليهم مدار صلاح العالم شرعًا. ويُستحبّ أن يكون القاضي عالـمًا عاملًا عفيفًا عادلًا بعيدًا عن التُّهَم مكتسبًا بالشِيَم وسالكًا مسلك الصحابة والتابعين في العمل والاعتقاد ١٠ واليقين. واتّفق جمهور العقلاء على أنّ نظام العالم بورع العلماء وتكلّمهم الحقَّ عند الأمراء كما أنّ فساده بحبّهم الرياسةَ والمال ومداهنتهم مع الملوك في الأمور والأحوال. ومن ذلك الحِسْبة وهي الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، فينبغي للسلطان نصب مَن هذه شأنه ولا يرتدع أحد عن أمره وهو يحكم بما أمر الله تعالى به، مثلًا يمنع عن حمل الدوابّ فوق طاقتها وأن يؤدّب ١٥ الموالي إذا لم يكسوا المماليك أو كلّفوا عليهم فوق طاقتهم بما يرتدعون به عن ذلك على حسب مراتب الناس وما يقتضيه مرتبتهم وشأنهم. ومن ذلك أصحاب الكتابة ينبغي لهم أن يعرفوا آيات القرآن وأسباب نزولها ومعرفة الأحاديث بكنه مدلولها وفهم سُنن الملوك الماضية في أقوالهم وأفعالهم ومعرفة المعاني الشعرية ما بين متقاربها وطويلها [٣٢أ] ويختار عند إنشاء ٢٠ الكتاب ما استحسنه الكتّاب من اختيار ما هو أفصح لفظًا وأرجح معنًى،

sözlerinin meramı ve amacı açık bir şekilde ifade etmesi, her makama en uygun düşen ve en yakışan sözü kullanmaları, çok anlamı az lafızla ve zor anlamları da açık seçik cümlelerle ifade etmeleri gerekir. Devletin hesap kitabını tutanlar, defterleri kaydedenler ve divânların kaydını tutanlar da bu seçkin zümredendir ki, bunlar kamu mallarının bekçileri, işlerin koruyucuları, devletin temeli, devlet ve dinin hizmetçisidir. Rivayet edildiğine göre İslâm'da dîvânları ilk kez oluşturan ve sahâbeye (r.a.) gelir tayin eden Ömer b. Hattâb'dır (r.a.). O, sahâbeyi (r.a.) üstünlükleri ve İslâm'daki önceliklerine göre çeşitli tabakalara ayırmış, sonra gelenler de onun uygulamasını takip etmiştir. Ardından hükümdar, genel olarak askerler arasında daha şerefli olanı gözeterek soyları ve İslam'daki öncelikleri sebebiyle Arapları öne alır. Türkler ve diğerlerinde ise sırasıyla İslam'da önceliği, hükümdarın yakını olmayı, Allah'a kullukta daha üstte olmayı, bunlar arasında da özellikle yaşı en ileride olmayı, daha cesur olmayı ve son olarak kendi içtihadını esas alır. Hükümdarın bunların paylarını, bakmakla yükümlü oldukları eşleri, çocukları ve köleleri ile hayvanlarının artmasına göre, onlara yetecek şekilde artırma hakkı vardır. Ayrıca Ebû Hanife'ye göre sultan, beytülmâlin gelirinin artmasına göre bunlara yeten miktardan fazlasını verme hakkına sahiptir, İmam Şafiî ise bunu kabul etmez. Hükümdar bunların geçmiş zamanlarda hak ettikleri paylarını vârislerine verir ve onların rızıklarını kesme gibi bir hakkı yoktur. Aynı şekilde bunların da ihtiyaç halinde hizmeti bırakmaları söz konusu olamaz. Malların korunması yukarıda sayılan bu zümrenin işlerindendir. Devletin düzeni ancak yöneticiler ve askerler sayesinde tamam olur ki onlar da bunu parayla yapar. Öyleyse malların korunmasını gözetmek lazımdır, ancak bunda da hakkaniyet ve adalet yolunu takip etmelidir. Beytülmâlin temel kaynakları altı tanedir ki bunlar cizye, haraç, öşür, ganimet, fey ve definedir. Bunların harcanacağı yerler fıkıh kitaplarında bellidir.

[177] Hükümdarın çetin meseleler hakkında istişare edeceği bir vezirinin olması gerektiği bilinmelidir. Vezir, devletin merkezi ve temelidir, gidilen yolların başı ve rehberidir. Hükümdar onun idaresiyle yol alır ve onun aklı işlerde bir delil olur. Kitap ve sünnet vezir edinmek gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. Allah Teâlâ meseleyi Hz. Mûsâ'nın diliyle şöyle beyan eder: "*Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver, Kardeşim Harun'u*" (Tâhâ, 20/29-30)

ويُفصح المرام والغرض من الكلام ويستعمل في كلّ مقام ما هو الأليق به وأحقّ ويعبّر عن المعاني الكثيرة بالألفاظ القليلة وعن المعاني العسيرة بالتراكيب الواضحة الجليلة. ومن ذلك الحسّاب وأصحاب الدفاتر وأرباب الدواوين فإنّهم حرّاس الأموال وحفّاظ الأحوال وأساس الدولة وقهرمان السلطنة والملّة. ويُروى ٥ أنّ أوّل من دوَّن الدواوين في الإسلام عمر بن الخطاب وعيّن الأرزاق للأصحاب وجعلها متفاوتة بقدر فضلهم وسابقتهم في الإسلام فاقتدى الناس بعده بطريقته. ثمّ السلطان يراعي في العساكر عمومًا تقديم الأشرف فيقدّم العرب نسبًا وسبقًا في الإسلام وفي الأتراك وغيرهم السبق في الإسلام ثمّ قريبهم من ولي الأمر ثمّ الأعلى في طاعة الله تعالى ويقدّم فيهم خصوصًا الأسَنّ ثمّ الأشجع ثمّ يرجح ١٠ بما يؤول إليه اجتهاده. وللسلطان أن يزيد في أرزاقهم بزيادة عيالهم من الأزواج والأولاد والمماليك والدوابّ على قدر كفايتهم، وله أن يزيد على قدر الكفاية إذا فاضت أموال بيت المال وهو مختار أبي حنيفة ومنعه الشافعي. وأيضًا يعطي ما استحقّوا له في الأيّام الماضية إلى ورثتهم ولا يجوز للسلطان قطع أرزاقهم، وأيضًا ليس لهم قطع الخدمة عند الحاجة. ومن ذلك ضبط الأموال، ولـمّا لم يتمّ نظام ١٥ السلطنة إلا بالأمراء والعساكر لا يكونون إلا بالأموال، فيجب الاعتناء بحفظها ولكن ينبغي سلوك سُنن الحقّ والإنصاف في أخذها. وأصولها ستّة: جزية وخراج وعشور وغنيمة وفيء وركاز، ومصارف هذه في كتب الشريعة.

[١٧٧] وممّا ينبغي أن يُعلم أنّه يجب على السلطان من وزير يستشيره في صعاب الأمور وهو قطب الدولة ومدارها وسنن العزّة ومنارها يستضيء ٢٠ بتدبيره السلطان ويصير ضميره في الأمور البرهان. وقد صرّح الكتاب والسنّة باتّخاذ الوزير، قال الله تعالى حكاية عن موسى عليه السلام: ﴿وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي هَارُونَ أَخِي﴾ [سورة طه، ٢٠/٢٩-٣٠]

ve yine Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Kardeşi Harun'u da ona yardımcı yaptık*" (Furkân, 25/35) Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurur: "*Allah bir emir için hayır diledi mi ona doğru sözlü bir vezir nasip eder. Bu vezir, ona unuttuğunu hatırlatır, hatırlayınca da yardımcı olur.*"[1] "Vezir" kelimesi ya ağırlık mânâsındaki "vizr" kökünden gelir, zira o hükümdarın ağırlıklarını taşır; ya sığınılan yer anlamında "vezer" kökünden gelir ki Allah Teâlâ'nın şu sözü bu anlamdadır: "*Hayır, hayır! (Kaçıp) sığınacak yer yoktur!*" (Kıyâme, 75/11). Zira hükümdar vezirin görüşüne ve onun idaresine başvurur. Ya da vezir, sırt mânâsında "ezr" kökünden gelir ki şu âyette geçen bu köktendir: "*Onun sayesinde arkamı kuvvetlendir*" (Tâhâ, 20/31), yani bu, "Bana arka çık" demektir. Bu mânâya göre hükümdarın arkası vezirle sağlam olur. Bu makam çok kıymetli olduğu için layık olanları azdır. Vezirliğin özelliği, birtakım güzel vasıfları toplamasıdır. Bunlar iffet, dosdoğru olma, güvenilir olma ve sadakattir. Hilim sükûnetine ve ilmin uyarıcılığına sahip olmalı, emirlerin liderliğine, filozofların bilgeliğine, âlimlerin tevazuuna ve fakihlerin kavrayışına da sahip olmalı, tatlı dili ve güzel hitabıyla insanların kalbini yumuşatabilmelidir. Vezirin güvenilir ve sadık olması ile hevâlardan hâli ve ihtirasının az olması iyi sayılmıştır.

[178] [Doğası gereği kötü olan] ikinci kısma gelince, bunların kötülüğü ya başkasına geçer ya da kötülükleri başkasına sirayet etmez. Birinci haldekiler insanların en adisi ve en rezilleridir. Nasıl ilk gruptakiler yaratılışları bakımından en büyük hükümdarın benzerleri ise bunlar da doğaları bakımından en ulu hükümdarın zıddı olanlardır ve bunların mertebeleri de çoktur. [Topluma zarar veren] **kötüler** mutlaka **engellenmelidir. Bunların zecretmek sûretiyle eğitilmesi gerekir.** Eğer düzelmesi umulan gruptan ise eğitim, onu şerden ve tahripten alıkoymaktır. **Sonra** eğer düzelmesi umulmuyor ve kötülüğü de yayıyorsa o takdirde **hapis cezası uygulanır,** kötülüğü sonra zincire vurulmakla, sonra da şehirden sürülmekle izâle edilir. **Sonra**, kötülüğünde aşırı giderse kötülüğü bilfiil işlediği **organ kesilir.** Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun*" (Nûr, 24/2). Yine o şöyle buyurur: "*Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin*" (Mâide, 5/38). Kötülüğünde aşırı gidenin **öldürülmesi ise söz konusu değildir** yani caiz değildir,

1 Ebû Dâvûd, "Harâc", 4; Nesâî, "Bey'at", 33.

وقال تعالى ﴿وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا﴾ [سورة الفرقان، ٣٥/٢٥] وقال صلّى الله عليه وسلّم: «من يرد الله به خيرًا جعل له وزير صِدق إن نسي ذكّره وإن ذكر أعانه».[١] والوزير مشتقّ إمّا من الوِزْر وهو الثقل فإنّه يحمل عن الملك أثقاله أو من الوَزَر وهو الملجأ ومنه قوله تعالى ﴿كَلَّا لَا وَزَرَ﴾ [سورة القيامة، ١١/٧٥] إذ الملك مُلجَأ إلى رأي الوزير وتدبيره أو من الأَزْر وهو الظهر ومنه قوله تعالى ﴿ اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي﴾ [سورة طه، ٣١/٢٠] أي 'قوِّ ظهري' فالملك يقوى بالوزير. ولـمّا كان هذا المنصب جليلًا كان أهله قليلًا وصفته أن يكون جامعًا لخصال الخير، عفيفًا مستقيمًا أمينًا صادقًا، يسكته الحلم ويوقظه العلم، له صولة الأمراء وأناة الحكماء وتواضع العلماء وفهم الفقهاء، يسترقّ قلوب الناس بحلاوة لسانه وحسن بيانه، ويُستحبّ أن يكون أمينًا صادقًا قليل الطمع خاليًا عن الأهواء.

[١٧٨] وأمّا القسم الثاني فإمّا أن يتعدّى شرّه إلى الغير أو لا، والأوّل وهم أخسّ الناس وأرذلهم. وأضداد الرئيس الأعظم بالطبيعة كما أنّ الطائفة الأولى أشباهه بالغريزة ولهم مراتب كثيرة. **والواجب منع الأشرار** مطلقًا **ويجب تأديبهم بالزجر** والتأديب منع عن الشرّ والتخريب إن كان ممّن يُرجى صلاحه. **ثمّ الحبس** أي إن لم يُرجَ خيريته وعمَّ شرّه أُزيل بالحبس ثمّ بالقيد ثمّ بالنفي عن المدينة. **ثمّ قطع آلة الشرّ** من أعضائه إن أفرط في شرّه صادرًا عنه بالفعل، قال الله تعالى: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾ [سورة النور، ٢/٢٤]، وقال تعالى: ﴿السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ [سورة المائدة، ٣٨/٥]. **وأمّا القتل** أي قتل المفرط في الشرّ **فلا** أي لا يجوز؛

١ سنن أبي داود، الخراج ٤؛ سنن النسائي، البيعة ٣٣.

zira bu, o kimsenin varlığını tahrip etmek hususunda Allah'a karşı bir cüretkarlıktır. Fakat kısas ve benzeri, **şeriatın emrettiği durumlar bundan istinadır**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Hiçbir Müslümanın öldürülmesi caiz değildir. Ancak şu üç kişi öldürülür: Evli iken zina eden, Müslümanlıktan küfre dönen ve haksız yere Müslümanı öldüren kimse.*"[1] Kötülüğü başkasına zarar vermeyen ikinci türdekilere gelince, müellif bunlar hakkında bir şey söylemedi. Bunların hükmü şudur: Bunlar zemmedilir, zelil bir duruma düşürülür veya iyiliğe çağırma ve kötülükten sakındırma, vaaz u nasihatler, dinin teşvik eden vaadi ya da caydırıcı azabıyla muhatap kılınır. Böylelikle bunların hayra ve iyiliğe ulaşmaları umulur, aksi takdirde aşağılık durumda ve zelil bir halde kalırlar.

[179] [Doğaları bakımından ne seçkin ne de kötü olan] üçüncü gruba gelince istidatları elverdiği kadar yetkinliğe ulaşmaları için onları sıkıntıdan kurtarmak ve iyiliklere teşvik etmek lazımdır. Ferdin ıslahında genel ilke, hekimin bir organın tedavisinde yaptığı gibi, öncelikle kamunun maslahatını gözetmek, sonra da bireyin maslahatına bakmaktır.

[180] Hükümdar **üçüncü olarak onlar**, yani zikredilenler **arasında** rızık, muteber şeyler ve diğer nimetler gibi ortak iyiliklerin paylaşılmasında **dengeyi gözetmelidir**. Bu, onların hak edişleri ve istidatlarına uygun olarak yapılır. Zira her bir ferdin o iki şeyden bir payı vardır. Eğer fertlere bu ikisiyle ilgili hakettikleri paydan fazlası verilirse bu, tüm ülke halkına haksızlık olur. Şayet hak ettiğinin azı verilirse bu da o kişiye haksızlık olur. Ayrıca hükümdar halkın aleyhine olacak şekilde bu nimetleri bir zorbalar zümresinin eline geçmekten korumalıdır ki, bu nimetler onların mülkiyetinden çıkmasın. Eğer bu nimetler gasp ve hırsızlık yoluyla ya da satış ve hibe gibi iradî yollarla birilerinin elinden çıkmışsa hükümdar ülkeye hiçbir şekilde zarar vermeden onların yerine yenilerini vermeli ve haksızlığı, onun ölçüsünce bir cezayla menetmelidir. Eğer böyle yapmaz da eksiğini uygularsa bu kendisine, mazluma ve ülkeye haksızlık olur. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür*" (Şûrâ, 40/42). İşte bunlar adaletin şartlarıdır. Sonra hükümdar zorunlu miktardan fazla olabilecek nimetleri liyakate göre ve kendi heybetine uygun düşecek şekilde dağıtarak onlara karşı cömert olmalıdır ki süreklilik kazansın. Aksi takdirde [yani heybetine uygun olmadan ihsanda bulunduğunda] halk taşkınlık yapar ve mülkün tümü harcansa bile tatmin olmayan ihtiraslı tamahkârlara dönüşür.

1 Nesâî, "Muhârebe", 5.

لأنّه تجاسر على الله تعالى في تخريب بنيانه، **إلا ما أمر به الشرع** من القصاص وغيره. قال النبيّ صلّى عليه وسلّم: «لا يحل دم امرئ مسلم إلا بإحدى معانٍ ثلاث: كفر بعد إيمان وزنًا بعد إحصان وقتل امرئ مسلم بغير حقّ».[١] وأمّا الثاني وهم الأشرار الذين لا يتعدّى شرّهم إلى الغير فلم يذكرهم المصنّف. ٥ وحكمه أن يحقِرهم ويُذلّهم ويؤاخذهم بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والمواعظ [٣٢ب] والنصائح والوعد المرغِّب والوعيد المرهِّب بأن نالوا إلى الخير والصلاح وإلا بَقُوا في الهوان والصغار.

[١٧٩] وأمّا القسم الثالث فيجب تخليصهم عن الأذى وتحريضهم على الخيرات لينالوا الكمال بقدر الاستعداد. والقاعدة الكلّية في إصلاح الشخص النظر في مصلحة ١٠ الكلّ بالقصد الأوّل ثمّ في مصلحته بالقصد الثاني كالطبيب في إصلاح العضو.

[١٨٠] الشرط **الثالث التسوية بينهم** أي بين المذكورين **في** تقسيم الخيرات المشتركة **من الرزق والكرامات** وغيرهما، عليهم بحسب الاستحقاق والاستعداد. فإنّ كلّ شخص يستحقّ قسطًا منهما فإذا زيد في حقّه كان جورًا على أهل المدينة وإذا أنقص عنه كان جورًا عليه. ثمّ محافظة تلك الخيرات عليهم بمنع المتغلّبين ١٥ عنهم لئلّا يخرج عن ملكتهم، وإن أخرجت بالغصب والسرقة عن يد بعضهم أو خرجت بالإرادة كالبيع والهبة يعوِّضه على وجه لا يضرّ بالمدينة ويمنع الجور بالعقوبة مقدّرةً على مقداره وإلا لكان جورًا عليه، وعلى المظلوم والمدينة إن نقص. قال الله تعالى: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَ﴾ [سورة الشورى، ٤٢/٤٠] فهذه شرائط العدالة. ثمّ ليلازم الإحسان في حقّهم بإيصال ما يمكن من الخيرات ٢٠ الزائدة على الواجب إلى مستحقه مقرونًا بالهيبة لبقي البقاء وإلا لبطروا وصاروا حرّاصًا طامعين لا يرضَون ببذل الملك كلّه.

١ سنن النسائي، المحاربة ٥.

[181] Müellif adaletin uygulanmasıyla ilgili üç şartı zikrettiken sonra bunları mümkün kılacak şeyleri açıkladı ve dedi ki: **Bunlar**, yani zikredilen bu üç şartın uygulanması **şeriata** ve şeriata uygun felsefî ilkelere **bağlı kalmakla mümkün olur.** Beden nasıl mizacıyla, mizaç nefisle, nefis de akılla ayakta duruyorsa, aynı şekilde ülkeler de hükümdar ile, hükümdar siyasetle ve siyaset de bilgelikle ayakta kalır. Eğer bilgelik ihmal edilirse şeriat zayıflar, otoritenin azameti kaybolur, onur ayaklar altına alınır ve nimet zâil olur. **Ve ayrıca hükümdara kolay ulaşılmalıdır**, yani hükümdar ihtiyaç sahiplerinden kendini saklamamalıdır. Zira hükümdar fildişi kulede ulaşılmaz olursa zâlimlerin eline düşenlerin ona ulaşması mümkün olmayacaktır ve böylece düzen çözülecek, güçlülerin zayıfları ezmesinin önü alınamayacaktır. Tüccar ve esnafın serbest dolaşımı sayesinde ülkenin kalkınabilmesi için hükümdar **geçitleri koruma ve yol emniyetini sağlama**da son derece titiz olma**lıdır**, güvenlik ve asker zümresine yaptığı ikramda eli sıkı olmamalıdır. Hükümdar **ayrıca** hedeflere ulaşabilmenin önü kesilmesin diye yönetim konusunda **düşünmeyi bırakmamalı ve** özel **hazlarını terketmelidir**. Zira özel hazlar, bazen onlarda daim olmaya yol açar ve sahibini hizmetler ve halkla ilgili vazifelerinden alıkoyar, bu da düzenin gevşemesine, hazların genel bir kabul görmesine ve halkın istekleri arasında çatışmaya sebep olur ki bunun peşinden kaos vuku bulur, ilâhî ilkeler rafa kalkar, halk için hayır namına bir şey kalmaz. Bu durumda âdil, deneyimli hükümdara, yönetimi aslî hüviyetine döndürecek imama olan ihtiyaç da şiddetlenir. Şair der ki:

“Hükümdar eğlenceye dalarsa
Bil ki ülkesine yazık eder, ülkesini viran eder

Nitekim Güneş terazi burcundan iner
Eğlence ve oyun yıldızı burcu doğduğunda”

[182] Bil ki hükümdar insanların boyunduruğuna sahip olduğunu ve tasarrufunun onlara nüfuz ettiğini, bu sebeple de onlardan daha müreffeh, daha dingin, daha memnun ve daha rahat olması gerektiğini aklından bile geçirmemelidir. Zira bu, bozulmanın en etkili sebebi, ülkelerin başına gelen felaketlerin en kötüsüdür. Aksine onun takip edeceği yol, rahat ve eğlenceye ayırdığı vakitleri azaltmak, düşünce ve iş saatlerini çoğaltmak olmalıdır. Hatta hayata dair zaruri şeyleri daha çok terketmeli, en önemlileri uyku ve benzer ihtiyaçlar olan teskin edici şeylerden bile gittikçe ayrılıp kendini ülke yönetimi ile ilgili kafa yormaya teslim etmelidir.

[١٨١] ولـمّا ذكر المصنّف الشرائط الثلاثة ذكر ما يتسهّل به تلك الأمور فقال **ويتيسَّر ذلك** أي إتيان الشرائط الثلاثة المذكورة **بالتزام الشرع** والقوانين الحكمية الموافقة للشرع، فإنه كما يتقوّم البدن بالطبيعة وهي بالنفس وهي بالعقل تتقوّم المدن بالـمَلك وهو بالسياسة وهي بالحكمة. وإذا أُهملت الحكمة خُذِل الشرع وذهب بهاء الملك واندرست المروّة وزالت النعمة. **ويلتزم سهولة الحجاب** بأن لا يحجب أصحاب الحوائج عن نفسه، إذ لو كان رفيع الجناب منيع المآب لم يتيسّر لأرباب الهوان من المتظلّمين الوصول إليه فيختلّ النظام ويرتفع الأمان عن استيلاء الأقوياء على العاجزين. **ويبالغ** في **حفظ الثغور وأمن الطريق** ليترفّه المملكة بإياب أرباب التجارات والمعاملات ولا يقصِّر في إكرام أهل الشوكة والشجاعة. **وليلزم مداومة الفكر** في التدبير لئلّا يفوت منه إدراك المطالب **وترك اللذّات** الخاصّة به؛ فإنّ مباشرتها ربّما يؤدّي إلى المداومة عليها فتُلْهي صاحبَها عمّا عليه من مُهمّات الخدم والرعايا فيقع الخلل في النظام وترخّصت العامّة في الشهوات وتنازعت أهواؤهم فيحدث الهرج ويرتفع الأوضاع الإلهية وتنحسم مادّة الخير عنهم ويشتدّ الافتقار إلى الملك العادل الخبير والإمام المحقّق لاستئناف التدبير. قال الشاعر:

إِذا غَدا مَـلِـكٌ باللَّهْوِ مُـشْـتَغِلًا ... فاحْكُمْ عَلى مُلْكِه بالوَيْلِ والخَرَبِ

أَما تَرى الشمْسَ في الميزانِ هابِطَةً ... لَـمَّا غَدا بُرْجُ نَجمِ اللَّهْوِ والطَّرَبِ

[١٨٢] واعلم أنّ الإمام إيّاه وأن يهجس في خاطره أنّه ملك رقاب الناس ونفذ تصرّفه فيهم فيجب أن يكون أنعم حالًا وأفرغ بالًا وأطيب لذّة وأكثر راحة منهم؛ فإنّه أقوى أسباب الفساد وأردأ آفات البلاد، بل سبيله أن ينقص من أوقات الراحة والطرب ويزيد في ساعات الفكر والتعب بل يهاجر الأمور الضرورية أكثر ويفارق أسباب الدَّعَة أهمّها كالنوم وغيره إلى تدبير الملك واستعمال الرأي.

[183] Hükümdar **âkil adamlar ve basiret sahipleriyle**, asil kimselerle, yüce gönüllülerle ve karakterli insanlarla **istişare etmelidir**. Çünkü danışılan kişi güvenilen kimsedir. Onun fikir ürettiği kabul edilir ve münakaşadan emin olur. Hükümdar, sırlarını zayıf akıllılardan saklamaya çalışmalı ve düşmanı yönetimine muttali kılmamalıdır. Bir görüşe karar verdiği zaman, bu görüşün gereği olan fiilleri çelişikleriyle birlikte değerlendirmeli, bütünüyle iki taraftan birine meyletmemeli ve bir fikre ulaşmada yolu bu olmalıdır. Hükümdar, düşmanın ahvâlinden haberdar olmak ve davranışlarından hareketle düşüncelerine ulaşmak için gözcü ve casuslar görevlendirmelidir, çünkü bu, ihtiyaç halinde kullanıldığı ve ihtiyat zamanında o düşüncelerden uzak durulduğu için kesin kararlılığın en büyük vesilelerinden ve en faydalı zafer sebeplerindendir. Hükümdarların [savaşla ilgili] düşüncelerini çıkarsamanın yolu, onların savaş hazırlığı yapmaları ile bünyelerinde dağılmış olan unsurları bir araya getirmek ve toplu olanları dağıtmak, mevcut olanların ortadan kaybolması ve ortalarda gözükmeyenlerin meydana çıkması gibi sıradışı durumlarını gözlemektir. Yine onların seçkin adamlarından ve bunlar arasında gezen, özellikle çocuklar gibi kıt akıllılardan haber almak ve halkla konuşmak, sırların açığa çıkarılması için büyük bir kapıdır. Çünkü herkesin sırlarını emanet ettiği bir arkadaşı vardır ve sırlar ağızdan ağıza kalplere ulaşır, böylece onların sakladıklarından hareketle işin hakikatine varılır. Ancak deliller uyuşmazsa ve emareler güçlenmezse hükümdarın kalbi iki taraftan birine meyletmesin, yoksa kesinlikten çıkmış olur. Hükümdar, yaptığı acziyet olarak görülmedikçe düşmanların kalbini kazanma ve uzlaşma hususunda en ileri aşamaya kadar gitmeli, savaşı engellemek için her türlü çareye başvurmalı, savaşı en son çare olarak görmeli, zorunluluk olmadıkça savaşa meyletmemelidir. Savaşmaya mecbur kaldığında ise savaş şu iki şekilde yapılır: Savunma ya da taarruz. Savunma savaşında eğer gücü yetiyorsa gece baskını ya da düşmanı pusuya düşürme yolunu bulmalıdır, zira kendi evinin içinde basılan mağlup olur. Buna gücü yetmiyorsa hisarlar ve hendekler yapma yoluna başvurmalı ve mallarını harcayarak, türlü çareler ve inceliklerle barış talebinde bulunmalıdır. Eğer taarruz savaşı yapacaksa da amacı mutlak iyilik ve hak dini ayakta tutma arzusu olmalıdır. Bu durumda da ancak kazanacağına eminse savaşa girişmelidir,

[١٨٣] وينبغي له **مشاورة أولي العقل والنُّهى** وذوي النُّبل والهمّة وعزّة النفس؛ لأنّ المستشار مؤتمَن لأنّه يقدر إجالة الرأي ويأمن المناقضة. وينبغي أن يجتهد في كتمان أسراره من ضِعاف العقول ولا يُطلع العدوَّ على تدبيره. وإذا صمَّم عزمه فليخلِط الأفعال التي تقتضيها هذا الرأي بنقائضها ولا يميل إلى أحد الطرفين بالكلّية فيكون طريقًا إلى استنباط فكره، وليعيِّن العيون والجواسيس لاستكشاف أحوال العدوّ واستخراج آرائهم عن أفعالهم فإنّه أعظم أبواب الحزم وأنفع أسباب الظفر لاستعمالها في وقت الحاجة والاحتراز عنها وقت الاحتياط. وطريق استخراج آراء الملوك هو النظر في أحوالهم من إعداد الْأُهْبَة وتغيير الأمور المعتادة فيما بينهم لجمع المتفرّقات وتفريق المجتمعات وتغييب الحاضرين وإحضار الغائبين، واستعلام الأخبار عن خواصّهم ومن يداخلهم خصوصًا ضعاف العقول كالصبيان والمحادثة مع أخلاط الناس باب عظيم في استفشاء الأسرار، فإن لكلّ واحد صديقًا يستودعه الأسرار ويؤدّي بطريق العنعنة إلى الضمائر فيمكن الاستدلال من مكنوناتها على حقيقة الأمر، وما لم يتوافق الأدلّة ويتواتر الأمارات لا يطمئنّ إلى أحد الطرفين وإلا لخرج عن الجزم. ويجب أن يبالغ في استمالة الأعداء وطلب الموافقة ما لم يحملوا على العجز ويحتال في دفع المحاربة بكلّ ما تيسّر له ويجعلها آخر التدابير كلّها ولا يميل إليها إلا عند الاضطرار، فإن اضطر فإمّا أن يكون دافعًا أو صائلًا. وإن كان الأوّل فإن قدر على المقاومة احتال في التبييت والمفاجأة على الخصم؛ فإنّ من أُتي في قَعْر داره غُلب، وإلا فليبادر إلى تدبير الحصون والخنادق وليتلطّف في طلب المصالحة ببذل الأموال وأصناف الحِيَل والألطاف. وإن كان الثاني فليكن غرضه طلب الخير المحض واستقامة الدين الحقّ، ولا يُقدِم عليها إلا بعد الوقوف بالظفر،

aksi takdirde savaşa girmek, adamlarını ve techizatını riske atmak demek olur. Savaşa ancak fikir birliğine sahip bir grupla başlamalı, zira bunu sağlamadan başlarsa onları yanında değil, karşısında görebilir. Ayrıca hükümdar çarpışmaya bizzat katılmamalıdır. Nitekim Hz. Ali (r.a.) İran savaşına çıkma hususunda kendisiyle istişare eden Hz. Ömer'e bir söz söylemiştir ki, bu sözün bir kısmı şöyledir: "Yönetimi deruhte eden kişi, inci dizicisi gibidir ki bu kimse incileri toplar ve birleştirir, zira düzen bir kesilirse, dağılır ve gider. Sonra asla toparlanamaz." Ordusunun başına yiğit, yiğitliğiyle şöhret bulmuş ve kalplere korku vermek için şanı yayılmış, hile ve savaş taktiklerini uygulayabilecek bir savaş zekâsına sahip, savaşlara girmiş, düşmanların kökünü kazıyabilecek ve dirliğini bozabilecek kadar harp tecrübesi olan birini atamalıdır. Düzmece mektuplar gibi düşmanların birliğini bozabilecek hile ve taktiklere ve benzeri şeylere başvurmak caizdir. Fakat hıyanet caiz değildir, zira bu onurlu olmaktan uzak bir durumdur. Savaşın an meselesi olduğu durumlarda en önemli iş, gözcüler dikmek ve en ileri düzeyde teyakkuz halinde olmak, harp hallerinde ise orduyu kendine en elverşili olacağı konuma sevketmektir. Zorunlu olmadıkça hendekler açmamalı ve barikatlar kurmamalıdır, çünkü bu düşmana cesaret verir. Yiğitleri teşvik etmek ve onları harbe motive etmek için canını ortaya koyan ve meydan okuyarak düelloya çıkanları abartılı bir şekilde övmeli ve onlara ihsanda bulunmalıdır. Kararlılık ve sabırdan ayrılmamalı, düşüncesizlik ve deli cesaretinden kaçmalıdır. Düşman hakir olsa bile düşmanı asla küçümsememeli ve Allah Teâlâ'nın şu beyanını hatırlamalıdır: "*Nice az sayıda birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir*" (Bakara, 2/249). Muzaffer olduğunda öldürme emri vermemelidir, çünkü düşmanı canlı ele geçirmenin rehin ve esir tutma, fidye ve hediye alma gibi birçok faydası vardır. Galip geldiğinde de usanmamalı ve sağduyuyu elden bırakmamalıdır. Sonrasında da düşmanlık ve kıyımdan sakınmalıdır, çünkü zaferden sonra düşmanlar tebaa konumundadır.

[184] Bil ki, bir kısım fazilet ehli kimse, hükümdarın riayet etmesi lazım gelen on madde zikretmiştir. Her ne kadar bunların bir kısmı, yukarıda sayılanların bir kısmına râci olsa da bereketinden istifade etmek için bunları sırasıyla saymamız gerekir. İlki, onun hüküm konusunda kendisini halktan biri olarak görmesidir. Öyle ki, şayet onlardan biri olsaydı kendisi için istemeyeceği bir şeyi onlar için de istememelidir. İkincisi,

وإلا كان مخاطرة بالرجال والآلات، ولا يشرع فيها إلا مع جماعة اتّفقت كلمتهم وإلا لكانوا عليه لا له، وليحترز عن القتال بنفسه كما قال علي أبي طالب رضي الله عنه حين استشاره عمر رضي الله عنه في خروجه إلى قتال الفُرْس بنفسه كلامًا هذه بعضه: «مكان القيّم بالأمر مكان النظام من الخَرَز يجمعه ويضمُّه فإن انقطع النظام تفرّق وذهب ثمّ لم يجتمع بحذافيره أبدًا». وليجعل قائد عسكره من له الشجاعة والمعتبر شهرته بها وشمول صيته لإلقاء الرعب في القلوب والرأي الصائب ليتمكّن من استعمال الخِدَع والحِيَل وأن يكون [٣٣ب] مِقْدامًا على الحروب صاحب تجارب كثيرة فيها ليقدر على استئصال الأعداء وتفريق شملهم. واستعمال المكر والحِيَل كالمكاتب المزوَّرة وغيرهما ممّا يفرّق كلمة الأعداء جائز دون الغدر لبعده عن المروّة. وأهمّ الأشياء نصب الطلائع والتيقّظ الشديد في الوقائع، وأمّا عند المقاتلة فليعبّئ العسكر تعبئة يقيم كلّ أحد بمقام لا يصلح إلا به، ولا يتّخذ الخندق والحصار إلا عند الاضطرار؛ فإنّه يُجرِّئ العدوّ. وليبالغ في إكرام من خاطر نفسَه وتصدّى لمبارزة بالمدح والعطاء تحريضًا للشجعان وتنشيطًا لهم على الحرب، وليلازم الثبات والصبر وليجانب الطيش والتهوّر، ولا يستهن بأمر العدوّ وإن كان حقيرًا وليتذكّر قوله تعالى: ﴿كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ [سورة البقرة، ٢/٢٤٩]. وإذا قدر على الأمر فلا يأمر بالقتل؛ لأنّ فيه فوائد مثل الرهينة والسَبْي والفداء والمنّ، وإذا ظفر فلا يستئم ويترك الحزم لكن ليحذر بعده العداوة والقتل؛ فإنّ الأعداء حينئذٍ بمنزلة الرعايا.

[١٨٤] واعلم أنّ بعضًا من الفضلاء ذكر للسلطان شرائط عشرة علينا[١] أن نذكرها ههنا بتمامها وإن كان بعضها راجعًا إلى بعض ممّا تقدّم تبرّكًا بترتيبه. الأوّل أن يظنّ نفسه عند الحكم واحدًا من الرعايا حتى لا يرضى لغيره ما لا يرضى لنفسه لو كان منهم. الثاني

---

١ و: لا علينا.

müslümanların ihtiyaçlarını karşılamayı en büyük ibadetlerden biri olarak görmesidir. Haberde şöyle geçer: "Bir müminin gönlüne huzur vermek, insanların ve cinlerin ameline denktir." Hükümdar halkın ihtiyaçlarını gözler, onları kapısında muhtaç bir halde bırakmaz. Onların ihtiyacını karşılamadıkça ibadetle meşgul olmaz, kendi bedeninin rahatlığı için halkın maslahatını bir kenara atmaz. Üçüncüsü, yiyecek ve giyecek hususlarında hulefâ-yı râşidînin yoluna uyar, nefis ve leziz yemekler ile son derece alımlı elbiseler giymeyi âdet edinmez. Dördüncüsü, hükümdarın sözünde yüze gülmesi ve sebepsiz yere sertlik göstermemesidir, o insanların özrüne kulak vermekten yorulmamalı ve zayıf ve acizlerle konuşmaktan sıkılmamalıdır. Beşincisi, hüküm verirken yaranmaya çalışmamalı, insanları hoşnut etmek için ihmalkâr davranmamalı, herhangi bir kimsenin hoşnutluğu için şeriatın emrine muhalefet etmemelidir. Kuşkusuz insanların yarısı, istekleri şeriatla uyuşmadığı için hâkimden daima rahatsız olurlar. Hükümdar hakkaniyetle hüküm verdiğinde ise Allah da ondan hoşnut olacaktır halk da. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*İnsanların hoşnutsuzluğuna rağmen Allah'ın rızasını arayandan Allah razı olduğu gibi insanları da ondan razı eder*."[1] Altıncısı, hükümet etme ve yönetmenin ciddiyetinden gâfil olmamalıdır. Çünkü bunlar ya lehine ya da aleyhine olacak şeylerdir ve niceleri hevâlarına uyduklarından dolayı dinin sınırlarını tahrip etmiştir. Bugün ipler senin elinde, yapman gereken, ebedî devleti kazanmak için gayret etmektir. Yedincisi, hükümdarın, âlim ve sâlih kimseleri ziyaret etmesi ve onlara muhabbet göstermesidir. Her ne kadar günümüzde sayıları az olsa da Allah'ın yardımı yanında olur da onlardan birini bulursa onu, hükümet ettiği zamanların şerefi saysın. Ulemâ görünümündeki deccallerden ve sâlih kılığındaki şeytanlardan uzak dursun, çünkü onlar dünyalık için ona tapar ve onu yere göğe sığdıramazlar. Sekizinci olarak insanları zorbalık ve büyüklenme ile nefret ettirmemeli, aksine kendisini zayıflara ve halka adaletle, ihsanla ve şefkatle sevdirmelidir. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Yöneticilerinizin en hayırlıları sizi seven ve sizin kendilerini sevdiğiniz, en kötüleri de sizden nefret eden ve sizin de kendisinden nefret ettiklerinizdir*."[2]

1 Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, VII, 2.
2 Müslim, "İmâre", 17.

أن يعلم أنّ قضاء حاجات المسلمين من أفضل الطاعات وفي الخبر: «إدخال السرور في قلب مؤمن يوازي عمل الثقلين». وينتظر حاجتهم ولا يتركهم محتاجين في بابه. وما لم يدفع حاجتهم لا يشتغل بالعبادة ولا يترك مصالحهم لأجل راحة بدنه. الثالث أن يقتدي بسيرة الخلفاء الراشدين في المأكل والملابس ولا يعتاد الأطعمة اللذيذة النفيسة ولا الملابس المستحسنة في الغاية. الرابع أن يداري في الكلام ولا يظهر الخشونة بلا سبب ولا يملّ من إصغاء حجّة الناس ولا يضيق صدره عن التكلّم مع الضعفاء والمساكين. الخامس أن لا يداهن في الحكم ولا يهمل لرضاء الناس ولا يخالف أمر الشرع لرضاء أحد وإنّ نصف الخلق يتأذّون من الحاكم أبدًا لمخالفة الشرع هواهم، فإذا حكم بالحقّ يرضى الله عنه ويرضى عنه الخلق أيضًا كما قال صلّى الله عليه وسلّم: «من طلب رضاء الله بسخط الناس رضي الله عنه وأرضى الناس عنه».[1] السادس أن لا يغفل عن خطر الحكومة والولاية؛ لأنّها إمّا له أو عليه، وكثير منهم خرّبوا بيوت دينهم بهوى أنفسهم. واليوم زمام الاختيار في يدك، فعليك الجدّ بتحصيل الدولة الباقية. السابع أن يرغب في زيارة العلماء والصلحاء ومحبّتهم وإن قلّوا في هذا الزمان. ولكن إن ساعد التوفيق فوُجد منهم أحد فليَعُدّه شرف أيّام حكومته. وليحذر عن الدجّالين في صورة العلماء وعن الشياطين في زيّ الصلحاء؛ لأنّهم يدعون له ويُثنون عليه لأجل حطام الدنيا. الثامن أن لا ينفِّر الناس بالتجبّر والتكبّر بل يحبِّب نفسه إليهم بالعدل والإحسان والشفقة على الضعفاء والرعايا. قال صلّى الله عليه وسلّم: «خير أئمّتكم الذين يحبّونكم وتحبّونهم وشرّ أئمّتكم الذين يُبغضونكم وتُبغضونهم.»[2]

---

١ تحفة الأحوذي شرح سنن الترمذي للمباركفوري، ٨٢/٧.

٢ صحيح المسلم، الإمارة ١٧.

Dokuzuncusu, yetki verdiklerinin haksızlığını ve vekillerinin hıyanetini takip etme konusunda gaflet sergilememesidir. Hükümdar çakalları halkın başına musallat etmemelidir. Eğer onların bir haksızlığına vâkıf olursa hükümdara düşen, onları tüm âleme ibret olacak bir cezaya çarptırmasıdır. Hükümdar yönetimde gevşek olmamalı ve devlet erkânını nasihatla eğitmelidir. Onuncusu, hükümdar olaylar meydana geldiğinde ferasetle bakmalı, olayların özelliklerini ve sonuçlarını basiret gözüyle okuyabilmelidir. Eğer olaylar apaçık ise şeriatın hükmüyle ayırır, olaylar karmaşık ve örtük ise bunları da feraset ile ayırır. Hükümdar olayları kendisine aktaranların sözüne güvenmemelidir, zira hadiseler sonsuzdur ve meseleler olayları kuşatmada yeterli olmaz, işte bunun içindir ki ferasete ihtiyaç duyulmuştur. Feraset iki kısımdır: Birincisi dinî ferasettir. Bu, yakîn nurundan meydana gelir. Yakîn nuru ise kötü huylardan nefsi arındırmakla ve yerilen sıfatlardan kalbi temizlemekle oluşur ki, kişi nihayetinde Allah'ın nuruyla bakar ve öyle bir hale gelir ki, Allah onun gören gözü, işiten kulağı olur: "*Şüphesiz ki ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz*" (Âl-i İmrân, 3/5). Ferasetin ikinci kısmı felsefî olandır. Bu konuda da filozoflar tecrübe ile huylara delalet eden emareler bulmuşlar ve bu alanda birçok kitap yazmışlardır.

[185] Bilmelisin ki halkın hükümdar üzerinde hakları vardır. Eğer halk müslüman ise onların hakkı şu yirmi maddedir: Birincisi hükümdarın halka karşı mütevazi olması ve saltanatından dolayı onlara karşı büyüklenmemesidir. İkincisi, birinin, özellikle de fasıklardan olan birinin, bir başkası hakkındaki sözünü dinlememelidir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın*" (Hucurât, 49/6). Aynı şekilde hasetçilere de böyle muamele etmelidir, zira onlar güzellikleri ayıp görürler. Tamahkârlar için de böyledir, zira onlar bir lokma için insanlara çile çektirirler. Belirli gayeleri güdenler için de böyledir, çünkü gaye yalana ve iftiraya sevkeder. Üçüncüsü, cezayı üç güne kadar ertelemesidir, fakat din için öfkelenip cezalandırma hariçtir. Dünya işlerinde bağışlama yaraşır, âhiret işlerinde ise affı terketmek evlâdır, ancak kişinin tevbe etmesi durumu değiştirir. Dördüncüsü, adalet ve ihsanı halkın tümüne yaymalı, müslüman ve kafir ayırımı yapmamalıdır, çünkü sultan Allah'ın gölgesidir.

التاسع أن لا يغفل عن تجسّس ظلم العمال وخيانة النوّاب ولا يسلّط على الرعايا الذئاب، وإن وقف منهم على ظلم فللسلطان أن يجعله عبرة على العالمين بالعقوبة، ولا يساهل في السياسة وأن يهذب أرباب الدولة بالنصيحة. العاشر النظر بالفراسة عند حدوث الوقائع وينظر بعين البصيرة في عوارضها ٥ ولواحقها، وليفصلها بالشرع إن كانت من الواضحات الجلية وبالفراسة إن كانت من المعضلات الخفيّة، ولا يعتمد قول الناقلين؛ إذ الحوادث لا تتناهى ولا تفي بضبطها المسائل فاحتيج إلى الفراسة وهي قسمان: أحدهما الشرعية وهي الحاصلة من نور اليقين بتزكية النفس عن الأخلاق الرديّة وتصفية القلب عن الصفات الذميمة حتى ينظر بنور الله حتى يكون الله سبحانه بصره الذي به ١٠ يُبصر وسمعه الذي به يسمع، ﴿إِنَّ اللّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ﴾ [سورة آل عمران، ٥/٣]. وثانيهما الفراسة الحكمية وهي التي وجدها الحكماء بالأدلّة الدالّة على الأخلاق بالتجربة. وقد صنّفوا فيه كتبًا كثيرة [٣٤أ].

[١٨٥] ثمّ اعلم أنّ للرعايا حقوقًا على السلطان، وهم إن كانوا مسلمين فحقوقهم عشرون. الأوّل التواضع عليهم وأن لا يتكبّر عليهم لأجل سلطنته. ١٥ الثاني أن لا يستمع كلام أحد في حقّ أحد سيّما من الفاسقين، قال الله تعالى: ﴿إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا﴾ [سورة الحجرات، ٦/٤٩]، والحاسدين لأنّهم يظنّون المحاسن عيوبًا، والطامعين لأنّهم يؤذون الناس لأجل لقمة، وأرباب الأغراض لأنّ الغرض يؤدّي إلى الكذب والبهتان. الثالث أن يؤخّر العقوبة إلى ثلاثة أيّام إلا أن يكون الغضب للدين، والعفو في أمور الدنيا أولى ٢٠ وفي أمور الآخرة هجرته أولى إلا أن يتوب. الرابع أن يعمّ عدله وإحسانه على كافّة البرايا ولا يفصل بين مسلم وكافر، لأنّ السلطان ظلّ الله تعالى.

Beşincisi, müslümanların mahremine bakmamalı, evlerine izinleri olmadan girmemeli, izin istemeli, ancak izin verirlerse girmeli, yoksa çekilmelidir. Altıncısı, insanlarla derecelerine göre konuşup muamele etmelidir. Kaba saba insanlardan ve ayak takımından nazik sözler, halkın câhil takımından fesâhat ve belâgat, köylülerden ve bedevîlerden seçkin meclislerin âdâb-ı muâşeretini beklememelidir. Kimseye kapasitesinin üstünde bir şey yüklememeli, yapamadıkları şeylerde onları mazur görmeli, kimseyle görüşmekten kaçınmamalıdır. Yedincisi, yaşlılara, özellikle de dindarlara hürmet etmeli, çocuklara şefkatle bakmalıdır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Büyüğüne hürmet etmeyen, küçüğüne şefkat etmeyen bizden değildir*."[1] Yine hadiste şöyle geçer: "*Bir genç bir ihtiyara yaşından dolayı hürmet ederse Allah Teâlâ da o gence yaşlandığında hürmet edecek kimseleri bahşeder*."[2] Bu hadiste bir yaşlıya hürmet edenin yaşlılığa ulaşacağına işaret vardır. Sekizincisi, hükümdar vaadinden dönmemelidir. Dokuzuncusu, yönetiminde sertlik göstermemeli, sıradan olsun seçkin olsun herkese güleryüz sergilemeli, zayıflara yumuşaklıkla muamele etmelidir. Onuncusu, insafı gözetmeli, kendisine yapıldığında hoşnut olacağı şekilde davranmalıdır. On birincisi, arabulucu olmalı, husumetleri bitirmeyi geciktirmemelidir. On ikincisi, insanların günahlarını açığa çıkarmanın peşinde olmamalı, onların hatalarını araştırmamalı, her bir hatada cezaya çarptırmamalı, bildiği bütün çirkinliklerini de örtmelidir. On üçüncüsü, şüpheli şeyler yapmamalı ki insanlar çirkin şeyler yapmaya cesaret etmesin, töhmet altında bırakacak durumlardan kaçınmalı, eğer bir günaha mübtelâ olmuşsa da bunu gizlesin, çünkü halk hükümdarlarının âdeti üzeredir ve ona uyabilirler. On dördüncüsü, eğer ihtiyaçların karşılanması hüküm sahibinin şefaatine muhtaç ise bunu yapsın ve onda ihmalkâr olmasın, kendisinden çıkacak tek bir sözle biten büyük işleri bir ganimet bilsin. On beşincisi, sâlihler, fukarâ[3] ve ehlullah ile çokça birlikte olsun, kalp aynasını her gün onların vaazlarıyla, nasihatlarıyla parlatsın, aciz ve fukarâ tarafında olmayı güçlü ve zenginlerin tarafında olmaya tercih etsin.

---

1 Tirmizî, "Birr", 15.
2 Tirmizi, "Birr", 75.
3 Burada "fukarâ" kelimesi, maddî olarak fakir kimseler anlamında değil, Allah'a muhtaçlığını idrak edip varlık fakirliğini kavramış kimseler anlamında kullanılmaktadır. (çev.)

الخامس أن لا ينظر في حرم المسلمين ولا يدخل بيوتهم من غير إذن ويستأذن فإن أذنوا دخل وإلا خرج. السادس يخاطب الناس ويعاملهم على قدر مراتبهم ولا يرجو من الأجلاف والأوباش العبارات اللطيفة ومن جهّال العامّة الفصاحة والبلاغة ومن أهل القروي والساكنين في البراري آداب مجلس الأشراف، وأن لا ٥ يكلّف أحدًا فوق قدره وأن يعذرهم فيما لا يقدرون عليه ولا يستنكف من مواجهة أحد. السابع أن يحترم الشيوخ سيّما المتديّنين وينظر إلى الأطفال بالشفقة، قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «ليس منّا من لم يوقّر كبيرنا ولم يرحم صغيرنا»[١] وفي الحديث «ما أكرم شابٌّ شيخًا من أجل سِنِّه إلا قيّض الله عند شَيبه من يُكرمه»[٢] وفي الحديث إشارة إلى أنّ من أكرم شيخًا يبلغ سنّ الشيخوخة. الثامن أن لا ١٠ يُخلف وعده. والتاسع أن لا يعنف في الحكم ويلقى إلى كلّ أحد وضيع وشريف بالبِشر وطلاقة الوجه ويرفق على الضعفاء. العاشر أن يراعي الإنصاف ويعامل بما لو عامله به غيره لرضي. الحادي عشر إصلاح ذات البين ولا يؤخّر في فصل الخصومات. الثاني عشر أن لا يستكشف معاصي الناس ولا يتجسّس عن زلّاتهم ولا يؤدّبهم في كلّ زلّة، وكلّ ما يعرف من منكراتهم يستره. والثالث عشر أن لا ١٥ يفعل الشبهات حتى يتجاسر الناس عن المنكرات وأن يحترز عن مواضع التُّهَم، وإن ابتُلِي بمعصية فليستره لأنّ الناس على دين ملوكهم وربّما يقتدون به. الرابع عشر أن يقضي الحاجات إن احتاج إلى شفاعة الحاكم ولا يهمل فيها وأن يعلم الغنيمة في أنّ المُهمّات العظام تتمّ بكلمة واحدة منه. الخامس عشر أن يكثر من مجالسة الصلحاء والفقراء وأهل الله ويصقل مرآة قلبه كلّ يوم بمواعظهم ٢٠ ونصائحهم، ويرجِّح جانب الضعفاء والفقراء على جانب الأقوياء والأغنياء.

---

١ سنن الترمذي، البر ١٥.

٢ سنن الترمذي، البر ٧٥.

On altıncısı, acizler, fakirler, dullar ve yetimlerin durumlarını takip etsin, onların ihtiyaçlarını karşılasın ve malın fayda etmeyeceği günü hatırlasın. On yedincisi, insanların iskan etmediği yerlere gözcüler yerleştirsin ve yol kesicilerin işgalini bertaraf etsin, onları yakalayıp başkalarına da ibret olacak bir cezaya çarptırsın. On sekizincisi, ihtiyaç olan yerlerde han ve köprüler yapmayı ihmal etmesin. On dokuzuncusu, hükümdar camiler yaptırmalı, imam ve müezzinlerin nafakalarını belirlemeli ki geçimlerini karşılama isteği vazifelerini ifa etmekten onları alıkoymasın. Yirmincisi, iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı terketmesin, genele de özele de nasihat etsin, itaati emretsin ve siyasetiyle onları günahlardan alıkoysun. Haberde şöyle gelmiştir: "Allah bir kula bir halkı yönetme vazifesi vermiş de o kul, halkı nasihatle korumamışsa cennetin kokusunu bile bulamaz."

[186] Ehl-i kitâbın hakları da yirmi tanedir. Bunları Hz. Ömer (r.a.) ehl-i zimmetin hakları olarak vasiyetinde yazmıştır. Eğer onlar bu maddelere muhalefet ederse kanları ve malları helal olur. Bunları Seyyid Ali el-Hemedânî (k.s.) *Zahîretü'l-mülûk* adlı eserinde nakletmiştir. Birincisi İslâm diyarında sinagog ve kilise yapmayacaklar. İkincisi, yıkılmış olan [sinagog ve kiliseleri] yeniden inşa etmeyecekler. Üçüncüsü, yolculuk halindeki müslümanların oralarda konaklamalarına engel olmayacaklar. Dördüncüsü, müslümanlar eğer buralarda üç güne kadar kalırlarsa üç güne kadar ağırlamayı ihmal etmeyecekler. Beşincisi, müslümanların durumlarını tecessüs edip küffâra bildirmeyecekler. Altıncısı, yakınları arasından İslâm'a geçmek isteyenleri engellemeyecekler. Yedincisi, müslümanlara hürmetkâr olacaklar. Sekizincisi, bulundukları meclisleri müslümanlar geldiğinde onlara bırakacaklar. Dokuzuncusu, kılık kıyafetlerinde müslümanlara benzemeyecekler. Onuncusu, müslümanların adlarını almayacaklar. On birincisi, eğer ve gem vurulmuş ata binmeyecekler. On ikincisi, yay, ok, kılıç ve benzeri şeyler taşımayacaklar. On üçüncüsü, taşlı ve nakışlı yüzük takmayacaklar. On dördüncüsü, içki satmayacaklar ve aleni olarak da içmeyecekler. On beşincisi, müşriklere ait kıyafetleri giymeyi bırakmayacaklar ki bu sayede müslümanlardan ayırdedilsinler. On altıncısı, müşrikler arasında geçerli olan işaret ve adetleri açıktan yapmayacaklar. On yedincisi, müslümanların yakınında ev ve mesken inşa etmeyecekler.

السادس عشر أن يتفقد أحوال الضعفاء والفقراء والأرامل واليتامى ويسدّ فاقتهم ويذكر يومًا لا ينفع المال. السابع عشر أن ينصب الرقباء في المواضع الخالية عن العمارة ويدفع استيلاء قطّاع الطريق ويأخذهم وينكّلهم بنكال يكون عبرة للآخرين. الثامن عشر أن لا يهمل في بناء الربط والجسور في مواضع الحاجة. التاسع عشر أن يبني مساجد ويعيّن نفقة أئمّتها ومؤذّنيها لئلّا يمنع طلب معايشهم عن الإقامة بوظائفهم. العشرون أن لا يترك الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وينصح العامّ والخاصّ ويأمرهم بالطاعة وينهاهم عن المعاصي السياسة وفي الخبر: «ما من عبد يسترعيه الله رعيّة فلم يحفظها بنصيحة إلا لم يجد رائحة الجنّة» [٣٤ب].

[١٨٦] وأمّا حقوق أهل الذمة عشرون أيضًا وقد كتبها في وصية عمر بن الخطاب رضي الله عنه في حقّ أهل الذمّة حتى أباح دمهم ومالهم إذا خالفوها وهي هذه وقد نقلها السيّد علي الهمداني قدِّس سرُّه في كتاب ذخيرة الملوك. الأوّل أن لا يحدثوا في دار الإسلام بيعة ولا كنيسة. الثاني أن لا يجدِّدوا ما انهدم منها. الثالث أن لا يمنعوا المسافرين المسلمين عن أن ينزلوا فيها. الرابع أن لا يقصّروا في ضيافة المسلمين إلى ثلاثة أيّام إن مكثوا فيها بقدر ثلاثة أيّام. الخامس أن لا يتجسّسوا أحوال المسلمين ويخبروا إلى أهل الكفر. السادس أن لا يمنعوا من يريد الإسلام من أقاربهم. السابع أن يحترموا المسلمين. الثامن أن يتركوا مجالسهم إلى أهل الإسلام إذا حضروا وهم في مجالسهم. التاسع أن لا يتشبّهوا بالمسلمين في لباسهم وزيّهم. العاشر أن لا يتسمَّوا بأسماء المسلمين. الحادي عشر أن لا يركبوا على فرس مُسْرَج ومُلْجَم. الثاني عشر أن لا يحملوا القِسيّ والسهام والسيوف وأمثال ذلك. الثالث عشر أن لا يلبسوا خاتمًا له فصّ ونقش. الرابع عشر أن لا يبيعوا الخمر ولا يشربوها علانية. الخامس عشر أن لا يتركوا لباس أهل الشرك حتى يتميّزوا بها عن المسلمين. السادس عشر أن لا يظهروا الرسوم والعادات الجارية بين أهل الشرك. السابع عشر أن لا يبنوا الدور والمساكن من جوار المسلمين.

On sekizincisi, ölülerini müslüman kabirlerinin yanına defnetmeyecekler. On dokuzuncusu, başlarına bir felaket geldiğinde çığlık atmayacaklar ve yakınlarının ölümlerinde sesli ağlamayacaklar. Yirmincisi, müslüman köle satmayacaklar. Hz. Ömer (r.a.) vasiyetinin sonunda şöyle demiştir: "Kendilerine şart koşulan şeylere muhalefet ederlerse himayelerini yitirirler, isyankar ve bozguncular hakkında müslümanlara helal olan şey onlar hakkında da helal olur." Önem vermeyi hak eden şeylerden birisi olduğu için yönetici ilgili durumlar hakkındaki sözü uzattık. Muvaffakiyet ve ilhamı bahşeden Allah'tır.

[187] Hükümdarın **has kul**unun vazifesi, hizmetkârlarının takip edeceği siyaset ve yönetilenlerin âdâbın**a gelince, o**, yani padişahla birlikte yaşayan kul, hükümdara **olabildiğince hürmetkâr olmalı**dır **ve** saygıda kusur etmemelidir, gücü yettiğince emir ve yasaklarına **itaat etmelidir**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kim topluluğu terk eder ve emirliği zelil kılmak isterse Allah karşısına yüzsüz olarak çıkar*."[1] **O bıktırmadan hükümdarın yanıbaşında olmalıdır.** Hükümdarlara hizmet etmek için seçilmeyenler onlara yakın olmaktan uzak dursunlar. Çünkü onlara yakın olmada birçok dert vardır. Bunu zaman zaman ateşe girmeye ve bazen de denize düşmeye benzetirler:

"Dostum! Sultandan sakın, ona yaklaşma
Hakikatte o bir ateştir."

Ve denilmiştir ki:

"Sultana yakınlık, bir denizdir
Denizin yanı ise tehliklerle doludur"

[188] Bu dalgaya kapılan kimse nefsini düşüklüğe ve zillete alıştırmalı, daima kendisine emredileni yapmalı, buna sıkıca tutunmalı ve verilen görevi derhal yerine getirmede kusur etmemelidir. Kendisine usandıran bir yakınlık ve kayıtsız bir uzak durma halinin ortasında bir yol çizmelidir. **O, hükümdarın güzel taraflarını öne çıkarmalıdır**, yani onun işlerinin iyi taraflarını aramalıdır. Kuşkusuz dünyadaki her bir işin iyi ve kötü olmak üzere iki tarafı vardır, öyleyse o iyiyi meydana çıkartsın.

1 Kuzâî, *Müsnedü'ş-Şihâb*, I, 276.

الثامن عشر أن لا يدفنوا موتاهم قريبًا من مقابر المسلمين. التاسع عشر أن لا يصيحوا عند مصيبتهم وأن لا يبكوا صراخًا عند موت أقاربهم. العشرون وأن لا يشتروا عبيدًا مسلمين. ثمّ قال في آخر الوصية: «فإن خالفوا ما شرطوه فلا ذمّة لهم وقد حلّ للمسلمين منهم ما يحلّ من أهل المعاندة والشقاق.» وإنّما ٥ أطنبنا الكلام في بيان أحوال الإمام لكونها ممّا يحقّ أن يصرف إليه الاهتمام، والله وليّ التوفيق والإلهام.

[١٨٧] **وأمّا** وظيفة **المملوك** وسياسة الخدم وآداب الأتباع **فعليه** أي يجب على المملوك ممّن عاشر الملوك أن يباشر **غاية التعظيم** ونهاية التوقير **وغاية الامتثال** للأوامر والنواهي بقدر الطاقة. قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من ١٠ فارق الجماعة واستذلّ الإمارة لقي الله ولا وجه له عنده».[١] **وعليه الملازمة** لمجلسه **بلا إملال** ومن لم يتّسم بخدمة الملوك فليحذر عن تقرّبهم؛ فإنّ في قربهم غوائل كثيرة، وشبّهوه بدخول النار تارة والبحر أخرى:

أَصاحِ اتَّقِ السُّلْطانَ لا تَقْرَبَنَّه   فَما هُوَ إِلا في الحَقيقَةِ نارُ

وقيل:

١٥ وَما السُّلْطانُ إِلا البَحْرُ قُرْبًا   وَقُرْبُ البَحْرِ مَحْذورُ العَواقِبِ

[١٨٨] وأمّا من تورَّط في هذه البليّة فليوطن نفسه على الهوان والذلّة وليواظب على ما أُمر به والتزمه ولا يقصِّر طرفة عين عمّا عيّن له ورُسم عليه متوسّطًا في الملازمة المملّة والمجانبة المُخلّة. **وعليه التزيين** أي طلب وجوه حسن أفعاله؛ فإنّه لا فعل في الدنيا إلا وله جهتان: حسنة وقبيحة [٣٥أ]، فليستخرج جهة الحسن،

---

١ القضاعي، مسند الشهاب، ١/٢٧٦.

Ve hükümdardan doğru yönde bir şey sâdır olduğunda **onu övmesi lazımdır**, **ancak** lala ve müşavir gibi âkiller zümresinden olan ya da vezir gibi hükümdarın katında **bir makama sahip olan,** huzurda iken değil, **yalnızken övmelidir**. **Hükümdarın** yalnış **düşüncesini yumuşaklıkla değiştirmeye çalışmalıdır**. Ve bu düşünceyi yalnız oldukları vakitte türlü taktikler ve anlatılarla, geçmişten örneklerle doğruya sevketmelidir. Görüşünün yol açacağı kötü netice hakkında uyarmalı, düşüncesinin durumunu kötü tasvir etmeli ve aksi görüşü ona süslü göstermeli, emir ve yasak yoluyla benimsemeyeceği şeyi bu şekilde tedricî olarak ona benimsetmeli, buyurucu bir yol izlememelidir. Çünkü padişahın düşüncesi dağın zirvesinden akan bir su gibidir, onu bir yönden diğerine çevirmek, ancak aşama aşama ve taktiklerle mümkün olur. **Hizmetkârın görevi hükümdarın sırrını saklamaktır**, o hükümdarın açıktan hallerini gizlemeyi alışkanlık edinir ve zamanla sırlarını korumak ona kolay gelir. Böylece hükümdar, durumuna vâkıf olduğunda hizmetkârına güvenir ve sırları ortaya dökülünce onu itham etmez. Zira hükümdarların sırlarını iletecek kanalların bolluğu ve görünen durumlardan sonuç çıkarma sayesinde, yani açık hallerle gizli haller arasında bağlantı kurulması hasebiyle, onların sırları çokça yayılır. Büstî şöyle der:

“Şayet padişahlara hizmetkâr olduysan
En güzel elbise olan tedbiri kuşan!

Girdiğinde kör ol,
Çıktığında dilsiz ol.”

[189] Hizmetkâr töhmet altındakilerden ve onlara aracılık etmekten uzak olmalıdır. Çünkü böyle olursa onların gönlüne yakın olur. **Ve yine o her güzelliği sultana ait görmelidir.** Bu ya sıfatlarda olur, mesela kendisiyle hükümdar arasında çirkin bir şey geçince o şeyi kendisinden göstermeye çare aramalı ve hizmet edilen makamı temize çıkarmalı, ancak efendisini temize çıkarttığında kendisini de kurtarmak için mazeretini beyan edebileceği haricî gerekçeler düşünmelidir. Bu ya da mallarda olur, mesela hizmetkâr malların faydalarını terkedebilmeli ve kendisini geriye atıp efendisinin payını çıkarabilmelidir. Tamahkâr ve ihtiraslı olmadan ve kanaatkârlığı tercih ederek kendi payını da usûlünce alır.

وعليه **المدح** أيضًا لما صدر عنه على وجه الصواب **إلا** من كان **ذا المنزلة** عند الأمير ويكون من أصحاب التدبير كالمعلّم والمشير ومن يكون في حكم الوزير؛ فإنّه يمدح **في الخلوة** دون حضوره. **و** يستعمل **الرفق في تغيير رأيه** الفاسد وصرفه إلى الصواب بأنواع الحِيَل والحكايات وأمثال السلف في أوقات ٥ الخلوات والتنبيه على سوء عاقبة ما يتأدّى إليه رأيه وتقبيح صورته وتزيين نقيضه إليه ليحصل له بالتدريج ما لا يتهيّأ به بطريق الأمر والنهي فلا يسلكها، لأنّ رأي السلطان كسيل يجري من أعلى الجبل لا يمكن تصريفه من جهة إلى أخرى إلا بالتدريج والحِيَل. **وعليه الكتمان لأسراره** بأن يتعوّد إخفاء أحواله الظاهرة حتى يسهل عليه حفظ الأسرار فيعتمد عليه مخدومه عند الوقوف على حاله ١٠ ولا يتّهمه عند فشو أسراره، فإنّ أسرارهم كثيرة الانتشار بسبب توفّر الدواعي على نقلها وإمكان الاستدلال من الأحوال الظاهرة عليها أنّ لاتصال الجلايا بالخفايا. قال البستي:

إِذا خَدَمْتَ المُلوكَ فَالْبَسْ ... مِنَ التَّوَقِّي أَجَلَّ مَلْبَسْ

وَادْخُلْ إِذا ما دَخَلْتَ أَعْمى ... وَاخْرُجْ إِذا ما خَرَجْتَ أَخْرَسْ

١٥ [١٨٩] وعليه **اجتناب أرباب التهمة والشفاعة فيهم** ليتقرّب إلى قلوبهم، **وعليه الإيثار له بكلّ حظٍّ** إمّا في الأوصاف كما إذا وقع قبيح دار قبحه بينهما احتال في صرفه إلى نفسه وتبرّي ذمّة المخدوم عنه. فإذا برئ فكّر فيما يبرؤ به نفسُه أيضًا من الأسباب الخارجية الموضحّة عذرَه فيه، وإمّا في الأموال كما يترك منافع المال ويتجاوز عنه مستخلصًا حظّ السيّد، وليتلطّف في جذب المنافع عنه بترك الطمع والحرص واختيار القناعة،

Zira dünya gölge gibidir, kendisine arka döneni karşılar ve ona tâbi olur, kendisine yönelen kimseden uzaklaşır ve ondan kaçar. Öyleyse hizmetkâr efendisine faydalı olmayı istesin, ondan fayda ummayı değil. **Her şeyde ona muvafakat etmelidir.** Çünkü bazı durumlarda muhalefet gönüllerde olur ve kalplerde nefret yeşerir, bu da utanmayı gerektiren şeylere yol açar. Zelil olmaması ve itibarlı derecesini kaybetmemesi için **ihtiraslı olmayı da terketmelidir**. **Hizmetkâr hükümdardan değil, hükümdar sayesinde fayda bulsun**. Yani hükümdarın katındaki derecesinin yüksek olması için faydasına olan şeyleri onun vesilesiyle tedarik etsin, bunu bizzat hükümdardan istemesin, zira bu usandırıcı olur. En basit bir vesileyle **malını ve kanını hükümdarı için feda edebileceğini göstermelidir.** Zira bu samimiyet zincirini harekete geçirir, ayrıca feda edebileceğine inanıldığında, onun malına tamah edilmez. Nitekim engellenen şeye karşı hırs beslenirken, bolca verilen şeyden usanılır. **Bu ikisini**, yani kanını ve malını kendi onur ve bekâsının güzelliği değil, **onun**, yani hükümdarın **süsü yapmaya çalışsın**. Hizmetkâr, **onun benzerlerine**, yani yöneticiler kabilinden olanlara tahsis edilmiş şeylere ortak olmasın. Çünkü bu, hasedi doğurur ve hasetten de onur ve itibarın ayaklar altına alınması husûle gelir. Haset ettiği şeyi elde etmeye gücü yeten hasetçi, hiç beklemez. **Öfkeli anında ondan**, yani efendisinden **uzak durmalıdır** ve özrünü beyan etmemelidir. Öfkesi dindiği ve ateşinin harareti söndüğünde onu övmelidir. Çünkü öfke ateşi ne daimîdir ne de yarıda kesilir. Bundan sonra özrünü açıklayan şeyi ona uygunca söyler ve kalbini yumuşatır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "*Hükümdarın hiddeti şeytanın hâkimiyetidir*."[1] Eğer kendisini paylarsa **ondan,** yani efendisinden **şikayet etmemelidir.** Çünkü yakınma belanın habercisidir. **Bunu içinden bile geçirmemelidir,** yani içinde kin tutmasına izin vermesin ve hatta efendisinin uygun gördüğünü benimsemeye çare arasın. Çünkü hükümdarlara sürekli bilgi yağar ve durumlar devlet erkânının içine doğar, bunların çoğu zekâlarıyla öne çıkmış ve feraset sahibi kimselerdir. **Daimî hizmetiyle hükümdarın yanından ayrılmamaya bakmalıdır**, yani hizmetinin sonu başını hatırlatmalı ve hizmeti, hükümdar üzerinde bir hak oluşturmamalıdır. Çünkü hükümdarlar artık devam etmeyen hukuku çokça unutur, kimsenin lehine hatırlatıcı bulundurmazlar.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 504.

فإنّ الدنيا كالظلّ يقبل على من أعرض عنه فيتبعه ويبعد ممّن قصده فيحذره فليستنفع بالمخدوم لا منه. وعليه **الموافقة في كلّ شيء** فإنّ الخلف في بعض الأمور يحصل ذات الصدور وينبت في القلوب عرق النفار فينتهي إلى ما يوجب العار. وعليه **ترك الحرص** لئلّا يذلّ فيطرح عن درجة الاعتبار **ولينتفع به لا منه** أي يجب أن يستحصل منه أسباب المنافع ليعزّ عنده لا النفع نفسه فيملّ عنده. **وليظهر أنّ ماله ودمه مبذولان له** بأدنى إشارة، لأنّ هذا يحرّك سلسلة الإخلاص، وأيضًا إذا اعتقد منه البذل لا يطمع في ماله؛ فإنّ الممنوع محروص عليه والمبذول مملول منه. **وليجعلهما** أي الدم والمال **في زينته** أي زينة المالك لا تجمّل نفسه مروّة واستبقاء. **ولا يشارك فيما يخصّ بأمثاله** أي بأمثال المخدوم من الرؤساء؛ لأنّ ذلك يوجب الحسد الذي يتولّد منه كسر العرض والجاه؛ لأنّ الحسود القادر من سلب المحسود منه لا يؤخّره أصلًا. **وليحترز منه** أي من مولاه **عند غضبه** ويسكت عن تمهيد العذر والثناء عليه ريثما يسكت سَورةُ غضبه [٣٥ب] وينطفئ نائرةُ لهبه؛ لأنّ نار الغضب لا تبقي ولا تذر. ثمّ ليتلطّف فيما يوضّح عذره ويستعطف قلبه. قال صلّى الله عليه وسلّم: «إذا استشاط السلطان تسلّط الشيطان».[١] **ولا يتشتكي عنه** أي عن المولى إن عتب عليه؛ لأنّ الشكوى سبب للبلوى. **ولا في ضميره** أي لا يستبطن البغض بل ليحتل فيما يرضيه؛ لأنّ الملوك محدثون وأرباب الدول ملهمون وأكثرهم ذووا الكياسة ومتمهّرون في الفراسة. **وليمتّ** أي ليمل **إليه بتواصل الخدمة** بحيث يذكر آخرها أوّلها ولا يقرّر حقّ خدمته عليه؛ فإنّ السلطان نسّاء للحقوق المنقطعة مقطوع الرتيم عن كلّ أحد.

---

١ مسند الإمام أحمد بن حنبل، ٥٠٤/٢٩.

Hükümdar kendisini kardeşi gibi görse ve ona olan yakınlığını artırsa **bile hizmetkâr** hükümdara olan yakınlığına aldanmamalı, aksine şefkatini pekiştirerek **onu efendisi gibi görmelidir**. Hizmetkâr, hükümdar nezdinde belli bir yere gelince söylenegelen hitap şekillerini ve bol yakarmalı sözleri bırakmalıdır, çünkü bunlar bir resmiyetin göstergesidir. Ancak bir topluluk içinde yine bu ifadelere devam etsin, zira böyle durumlarda bunları söylememek zararlıdır. **Dosdoğru bir şekilde davranarak husumetten kaçınmalıdır.** Yani yaptığı işte ister gizli ister alenî olsun dürüstlükten ayrılmayarak düşmanlardan ve onların tuzaklarından kaçınmalıdır. Hükümdara hizmette vezirlikten daha zor bir şey yoktur. Çünkü onun makamına gıpta edilir, hasetçileri hükümdar yalnızken yanıbaşından ayrılmayan dostları oluverir, gözden düşmesi ve makamını kaybetmesi için fırsatlar kollayan ihtiras sahipleri olurlar. **Hizmetkâr kendisiyle ilgili** töhmet altında bırakan **sözlerden telaş etmesin**, aksine sağlamca araştırsın ve mesela bir iftiracının iftirasına ya da hilekârın hilesine vâkıfsa buna hiç bakmasın bile. Kendisini ona aldırış etmiyormuş gibi göstersin, cesur ve cüretkâr bir duruşu olsun, iddiacının sözüne güç katmamak için sultanın huzurunda kızmasın. Eğer aralarında bir cedelleşme ve münakaşa olursa tartışmasını hilim ve vakarla yapsın, zira üstünlük halim kimsenindir. **Hükümdarın kendisinden sakladığı şeye müdahil olmasın,** çünkü bu kötü bir davranıştır. **Hükümdarın yanında kimseyle gizli konuşmasın.** Şöyle ki, yanında gizlice, ne olduğunu hissedemediği bir şey konuşulan herkes kızar, hele de bu sultansa. Hükümdar ona hitap ettiğinde özlü bir şekilde cevap versin, başkasına bir şey soruyorsa da söze başlamasın, zira bu onun hafifliğine ve basitliğine delalet eder. **Ve** her ne kadar hükümdar kendisini desteklese de **hükümdardan**, hükümdara hizmeti ve kulluğu **daha üst mertebelerde olanların önüne geçmeyi istememelidir**. Zira bu ahmakların davranışlarındandır. Nasıl olur da hükümdarla arasında kadim bir hukuk, bir sır vb. zayi edilemeyecek vesilelerden biri bulunan kimsenin üzerine yükselmek isteyebilir! Zira bu durumda hükümdar ve o kimse böylesi bir yükselme çabasını gidermekte görüş birliği edip onu söküp atmakta uzlaşırlar.

وإن جعله السلطان **أخًا** وازداد في تقريبه فلا يغترّ بتقرّبه منه بل **جعله ربًا** ليزداد الشفقة عليه. وإذا صار ذا منزلة عنده فليقطع الدعوات المتواترة والتضرّعات المتوافرة؛ لأنّه علامة الوحشة إلا في الجماعة؛ فإنّ التقصير فيها مُضرّ. **وليتوقّ عن خصومة بالاستقامة** أي ليحترز عن الأعداء ومكائدهم ٥ بالاستقامة في أمره سرًّا وجهرًا. ولا شيء في الخدمة أصعب من الوزارة؛ فإنّه يغبط بمكانه ويكون حسّاده أولياء السلطان يعاشرونه في الخلوات طامعين في منصبه منتهزي الفرص لرفعه وحطّه عن محلّه. **ولا يضطرب بما يقال فيه** من الأمور الموجبة للتهمة، بل يتثبّت ولا يلتفت مثلًا إذا وقفت على سِعاية ساعٍ أو مكر ماكر، فليظهر أنّه غير مبالٍ به متجلِّدًا متجرّءًا لا ١٠ يغضب عليه بحضرة الملك لئلّا يتأكّد تقريره، وإن حدث بينهم جدال وشجار فليحاجّهم بالحلم والوقار؛ لأنّ الظفر للحليم. **ولا يداخل فيما يستره** الملك **منه** لأنّ ذلك سوء أدب **ولا يسارّ بحضرته** فإنّ كلّ من يسارّ عنده فيما لم يشعر به يغضب لا سيّما السلطان. وإن كلّمه السلطان فليقبل عليه بجوامعه، وإن سأل غيره فلا يشرع في الجواب؛ لأنّه يدل على خفّته ١٥ واستخفافه. وإن أعزّه الملك **لا يطلب التقدّم على الأقدمين** ممّن تقدّمت خدمته وطالت عبوديّته له؛ فإنّ ذلك من أخلاق السفهاء. وكيف يترفّع على من ربّما يكون بينه وبين الملك حقّ قديم أو سرّ أو غير ذلك ممّا لا يمكن تضييعه من الوسائل فيتوافقان على دفعه ويتصالحان على قلعه.

Bilmelidir ki, hizmetkâr olsun hükümdar olsun, görünüşte aralarında büyük bir mertebe farkı bulunsa da herkesin aralarındaki ruhî yakınlık ve fıtrî benzerlik sebebiyle arkadaşlık ettiği bir can dostu vardır. Dolayısıyla hizmetkâr efendisinin can dostunu gözeterek ona son derece hürmetkar davranmalıdır. Ama hükümdarın dostu hükümdarın hoşuna gitmeyen bir şey düşünürse bile hemen hükümdara muvafakat etsin ve sultandan başkasını desteklemeye tamah etmesin. Zira sultan odur, başkası değil. Buraya kadar olanlar hizmetkârın vazifesidir.

[190] Şimdi bilmelisin ki insan, kendisini kendi dışındakilere kıyaslarsa üç sınıf ortaya çıkar. Bu, ya sultanlar ve benzerleri gibi yetkinlikte kendisinin üstünde olanlardır. Kişi bu seviyedekilerin gözünden düşmemek için onların nezdindeki konumunu muhafaza eder. Bunlar daha önce geçti. Ya da yetkinlikte kendisinin altında olanlar vardır ve müellif bunları makam ve yetkinlikte denk olanlar (*emsâl*) şeklinde adlandırdı ve dedi ki **durumu denk olanlar üç** sınıftır. Şöyle ki, bunlarla ilgili durumlar ya dostlara nispetledir ki bu birinci sınıftır, ya düşmanlara nispetledir ve bu ikinci sınıftır, ya da ne dost ne düşman olanlara nispetledir ki bunlar aradakilerdir ve bu da üçüncü sınıftır. Birinci gruptakiler, yani dostlar iki türlüdür. Bunların birinci türünün dostluğu gerçek dostluk değildir, aksine dostlukları yapmacık ve dalkavukluk şeklindedir. Ya da dostlukları hakikî olanlardır ki bunlar da ikinci gruptur. Birinci türdeki **dostlara** sözde ve davranışta **iyi muamele etmek**, gücü ve imkanı olduğu kadar yardımcı olmak **lazımdır**. **Ve** ayrıca canayakınlık ve tatlı dil göstererek **yüze gülmelidir**, nitekim denilmiştir ki, "Yüze gülmek ilmin yarısıdır." Hz. Peygamber'in (a.s.) "*Hediyeleşin ki birbirinizi sevesiniz*"[1] buyurduğu gibi **onlara hediye vermelidir**. Rivayet edildiğine göre Hz. Aişe (r.a.) şöyle demiştir: "Hediye şefkattir, kalplerde sevgi ve ülfet peyda eder." Haberde de şöyle gelmiştir: "Hediye sevgiyi kalbe çeker." **Bunlara şen şakrak olmalı**, yani neşeli, güleç ve mütebessim davranmalı; **avânesini gözetmeli**, yani yakınlarının ve kendisine bağlı olanların ihtiyaçlarını karşılamalı ve darlıklarında ve sıkıntılı zamanlarında **destek çıkmalıdır**. Kendisine iyilik ettiklerinde bir hayır ile yani mal harcayarak **onları mükafatlandırmalıdır**. Hata ettiklerinde **hatalarını görmezden gelmelidir**.

1 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 594; Müslim, "Vesâyâ", 6.

وليعلم أنّ كلّ امرئ ملكًا كان أو مملوكًا له أليف يؤانسه لمناسبة روحانية ومشاكلة جوهرية بينهما وإن كان في الظاهر بين مرتبتهما بَونٌ بعيد. فليتفقّد أليفَ مخدومِه مُكرمًا له غاية الإكرام وإن ارتأى ما يكرهه فليوافقه ولا يطمع في مساعدته إيّاه فإنّه السلطان لا هو. إلى هنا وظيفة المملوك [٣٦أ].

٥ [١٩٠] واعلم أنّ الإنسان إن قاس نفسه على ما عداه فعلى ثلاثة أصناف؛ لأنّه إمّا أن يكون فوقهم في الكمال كالملوك وأمثالهم فيحافظ حاله معهم لئلّا ينحطّ عنهم وقد مرّ هذا الصنف، وإمّا أن يكون دونهم في الكمال وقد عبّر المصنّف عن هذا الصنف بالأمثال فقال **وأمّا الأمثال فثلاثة** أصناف؛ لأنّ الأحوال الجارية عليهم إمّا بالنسبة إلى الأصدقاء فهو الصنف الأوّل أو إلى

١٠ الأعداء فهو الصنف الثاني أو إلى من لا يكون صديقًا ولا عدوًّا فهم المعارف وهو الصنف الثالث. والصنف الأوّل **الأصدقاء** وهم قسمان إمّا أن لا يكون صداقتهم حقيقية بل يكون بالتصنّع والتملّق وهو القسم الأوّل أو يكون صداقتهم حقيقية وهو القسم الثاني. والأوّل ينبغي أن **يحسن إليهم** في الأقوال والأفعال ويواسي إيّاهم بقدر الوسع والإمكان **ويداريهم** بالملاطفة وإظهار الطلاقة لأنّ

١٥ المداراة كما قيل «نصف العلم»، **ويهاديهم** الهدايا كما قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «تهادَوا تحابُّوا».[١] وعن عائشة رضي الله عنها قالت: «اللّطَفَة عطفة تزرع في القلوب المحبّة والألفة»، وفي الأثر «الهديّة تجلب المودّة إلى القلب». **ويهشّ معهم** أي يعاملهم بالهشاشة وطلاقة الوجه والبشاشة **ويتعهّد متعلّقهم**، أي يقضي حوائج أقاربهم ومن يتعلّق بهم. **ويعاونهم** في الضرّاء وأوقات الشدائد

٢٠ **ويكافيهم** إذا أحسنوا إليه **بالخير** أي ببذل المال **ويتجاوز عن ذنوبهم** أي إذا أذنبوا

---

١ الأدب المفرد للبخاري، ٥٩٤؛ صحيح المسلم، الوصايا ٦.

Nitekim denilmiştir ki: "Hataları bağışlamak bütün ayıpları örter." Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Özür dilemesinde samimi olsa da olmasa da kardeşinin özrünü kabul etmeyen Kevser havuzunun başında yanıma gelemez.*"[1] Kötülük ettiklerinde **fazla azarlamamalıdır**. Çünkü azarlama ve tekdiri terketmek, akıllı kimselerin huylarındandır. Ancak **çare olduğunu bildiğinde**, yani tekdir ve diyalogun işe yarayacağı zaman **onları azarlar**. **Malını ve sırrını onlardan gizler**. Zira malla ilgili denilmiştir ki: "Malını, gidişini ve görüşünü sakla." Diğer menfaatler ve sâir gizli hallerine gelince, bunlarla ilgili olarak şöyle denilmiştir: "Sırrın senin esirindir, konuştuğunda sen onun esiri olursun." Burada sır saklama ile ilgili olarak kastedilen kişinin kendi özelidir. Eğer bu sırrı ve başkasının sırrını kuşatan anlam kastedilirse buna da şu söylenir: "Sırrı yaymak mezmûmdur, hatta o bühtandır." Yine denilmiştir ki: "Sana laf taşıyan senin lafını da taşır." **Bütün bunlar hakikî dost olmayan içindir**. İkinci gruba gelince, yani hakikî dosta gelince kişinin onunla olan içten ilişkisi tat veren bir arkadaşlığı ve arzu duyulan bir yakınlığı doğurur. Bunların dostluğu salt hayır için ve sırf hakikat içindir, cismanî ve hayvanî değil, ilâhî ve hakikî bir hazza dayalıdır. Kişi güzellikleri bu dostuyla paylaşır, hatta onlara kendi sahip olmaktansa dostlarının sahip olmasını tercih eder. Ömrüme yemin olsun ki, şayet böyle bir dost varsa böyle bir dostluğun varlığı sineklerin beyninden bile az bulunur. **Hakikî dostla ilişkide teklif olmaz**. Zira şöyle denilmiştir: "Muhabbetin şartı külfeti terketmektir." Kişi dostuna protokol uygulamaz, **çünkü o, kişinin kendisi gibidir** ve kişi kendisine protokol uygulayamaz. Çünkü hakikatte içten dost ve müşfik kardeş senin ta kendindir, dolayısıyla onu ruhun konumunda gör, onunla karşılaşmayı sana açılan kapıların en değerlisi say, çünkü o senin işlerinde yardımcın, etrafındakiler ve malların için de halifendir.

[191] Bilmelisin ki, candan dostluk ancak iki kişi arasında olur ve dolayısıyla mümkünse bir ile yetinmek en uygunudur. Zira bir kısımla ilgilenmek geri kalanların maslahatından geri durmayı gerektirir. Tam dostluk ve zirveye varan sevgiden daha kıymetli ve değerli hiçbir şey yoktur. Dünya nimetleri arasında içi dışı sana uyan sevgiliyle bir saat bir arada olmanın verdiği hazla ve bunun tadıyla mukayese edilecek hiçbir şey yoktur.

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire, Dârü'l-haremeyn, 1995), VI, 241.

لما قيل: «الصفح عن الذنوب يغطّي كلّ العيوب». قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من لم يقبل من المعتذر عذرًا صادقًا أو كاذبًا لم يرد على حوضي».[1] **ويُقلّ عتابهم** إذا أساؤا؛ فإنّ من شِيَم أولي الألباب ترك اللوم والعتاب **إلا إذا تيقّن الاستصلاح** أي استصلاحهم بالعتاب والخطاب، **ويكتم** السرّ والمال منهم. ٥ أمّا المال فكما قيل: «استر ذهبك وذهابك ومذهبك»، وأمّا غيره من منافعه وسائر ما يستر من أحواله كما قيل: «سرّك أسيرك فإذا تكلّمت كنت أسيره»، هذا إن أريد بكتمان السرّ سرّ نفسه وإمّا إن أريد ما يعمّ هذا السرّ وسرّ غيره فذلك لما قيل: «إنّ إشاعة السرّ ذميمة بل قد يصير نميمة». وقد قيل: «من نمّ لك نمّ عليك». **هذا كلّه في الصديق الغير الحقيقي. وأمّا** القسم الثاني الذي هو الصديق ١٠ **الحقيقي** وهو الذي يكون بينهما مناسبة ذاتية يقتضي مخالطة ذوقية ومعاشرة شوقية ويكون سبب صداقتهم الخير المحض والحقّ الصرف والالتذاذ الحقيقي الإلهي دون الطبيعي الحيواني فيشارك معه في الخيرات بل يؤثرهم فيها على نفسه، ولعمري إنّ وجود هذه الصداقة أعزّ من مخّ البعوض. وإن وُجد هذا الصديق **فيسقط معه التكليف** لما قيل: «شرط [٣٦ب] الألفة ترك الكلفة». وإنّما ١٥ لا يتكلّف له **فإنّه نفسه** ولا يتكلّف الشخص لنفسه، وذلك لأنّ الصديق الصدوق والشقيق الشفيق عينك عند التحقيق ونفسه نفسك، فنزِّله منزلة روحك واجعل لقاءه أجلّ فتوحك فإنّه عونك في أحوالك وخليفتك في رهطك وأموالك.

[١٩١] واعلم أنّ الصداقة الحقيقية لا يوجد إلا بين اثنين وإن أمكن فالاكتفاء بواحد أولى؛ إذ السعي في مُهمِّ البعض يوجب التقاعد عن مصالح الباقين، ٢٠ ولا شيء أنفس وأعظم قدرًا من الصداقة التامّة والمحبّة البالغة ولا شيء من نعيم الدنيا وطيباتها يوازن لذّة ساعة من ملاقاة حبيب يوافقك ظاهرًا وباطنًا.

---

١ «من اعتذر إلى أخيه المسلم من شيء بلغه عنه فلم يقبل عذره لم يَرِدْ عَلَيَّ الحوض»الطبراني ، المعجم الأوسط (القاهرة، دار الحرمين، ١٩٩٥)، ٢٤١/٦.

Her iki dünyanın güzellikleri arasında sana dünyada ve âhirette yardım eden bir dostun içtenliğinin bir anlık huzuruna karşı koyacak bir nimet de yoktur. Bunu başarana ve dünyanın mülkünden âzâde olana ne mutlu! Böyle bir kimseyi bulan, düşmanca muameleden sıyrılan ve müsâleme içinde olan ne de güzeldir! Ancak sana ihtiyatlı ve dikkatli olmak düşer. Yapmacık davranana aldanma, yaltaklık yapan aklını başından almasın. Şişkinlikten yağ çıkarmaya çalışmaktan ve tutuşmayan şeye üflemekten sakın, çünkü kovulmuş şeytan sevmek, soğuk demiri dövmektir. Sana dostluk gösterenin önce anne babasına, akran ve akrabalarına nasıl davrandığına bakarak onu bir dene. Zira isyankârlık yoluna giren hukukun semtinden geçmez. Yine nimetlere şükür mü ediyor nankörlük mü diye imtihan ederek onu dene. Ancak teşekkür illa da karşılığını vermeyi gerektirmez, zira imkansızlık buna mani olabilir. Sonra onun mal ve servet hırsını, hazlara ve arzulara olan meylini sına. Çünkü arzulu kişinin halleri rengarenktir, davranışları ve sözleri değişip durur. Nice birbirine bağlı dostlar vardır ki, iş altın ve gümüşe gelince ilişkileri son bulmuş, çekişip ağız dalaşı etmişler ve düşman olup birbirine girmişlerdir. Sonra onun baş olma sevdası imtihan edilir, çünkü liderlik arzusu dostları hafife almayı ve sevdiklerine muamelede insafsızlığı gerektirir. Sonra müptelalarını zorluklara katlanmaktan alıkoyan eğlence ve oyunlara olan düşkünlüğüne bakılır. Bundan başka ufak tefek kusurları araştırmaktan geri durmalıdır, yoksa kişi muteber bir dost bulamaz ve yapayalnız kalır. Bu anlatılanlara göre bir dost bulursa bollukta da darlıkta da onunla uyuşsun, sıkıntılarda birbirlerinin yanında olsun ve güzellikleri beraber yaşasın, birbirlerini sevinç, güler yüz, afiyet ve övgüyle karşılasınlar. Ancak bunda da aşırılığa gitmemelidir ki, yaltaklığa sebep olmasın ve öte yandan zoraki davranmamalıdır ki, iki yüzlülük hissedilmesin. Bütün malını başa kakmadan veya kendi tarafını tercih etmeden can dostuyla denk bir şekilde paylaşmalı ve darlıkta can dostuna destek olmalıdır, hatta bu bolluktakinden daha çok dostluğa delalet eder. Nitekim şöyle denilmiştir:

"İyi günde dost olduğunu söyleyen çok olur, ancak kardeşler sıkıntı anlarında belli olur."

ولا يعارض نعيم من منافع الدارين راحة لحظة من مصافاة خليل يساعدك
عاجلًا وآجلًا، فطوبى لمن ظفر به وتخلّى عن ملك العالم، وحبّذا من انضمّ
إليه وتفرّد عمّا يُعَادَى ويُسَالم. ولكن عليك بالاحتياط والاهتمام، ولا تغترّ
بمن يتصنّع ولا تفتنّ بمن يتملّق واحترز عن أن تستسمن ذا ورم، أو تنفّخ في
٥ غير ضرم، فإنّ محبّة شيطان مارد ضرب في حديد بارد. وجَرِّب لمن يظهر
لك الصداقة بأن تتعرّف أوّلاً معاملته مع أبويه ثمّ أقرانه وقرائبه، فإنّ من يركب
متن العقوق يرغب عن سمت الحقوق، وأن تمتحن سيرته في شكر النعم
وكفرانها ولا يلزم المكافاة؛ إذ قد تفوت لعدم إمكانها. ثمّ اختبر حرصه على
المال والمقتنَيات وميله إلى اللذّات والشهوات؛ إذ الشهواني يتلوّن في أحواله
١٠ ويتخلّف عن أحواله وأقواله، وكم من أصدقاء حرّاص انتهت معاملتهم إلى
الحَجَرَين المعلومين فتهارشوا متعاندين وتشاوشوا متعاندين. ثمّ يُختبر حبّه
للرياسة فإنّه يوجب استخفاف الأصدقاء وعدم الإنصاف في معاشرة الأودّاء.
ثمّ ينظر في شغفه إلى الملاهي والملاعب لعدم احتمال أهلها المتاعب وليحترز
عن تتبّع صغار العيوب وإلا لم يجد صديقًا حميدًا ويبقى فريدًا وحيدًا. وإذا
١٥ وجد الصديق على المنوال المذكور فليوافقه في السرّاء والضرّاء ويعاونهم في
الأدواء ويوانسهم في النعماء ويلاقيهم بالبِشر والرواء وبالتحيّة والثناء، ولكن
لا مسرفًا فيؤذن بالملَق ولا متكلّفًا فيشعر بالنفاق. ويجب المقاسمة في كلّ
ماله على التساوي بلا منّ أو رجحان في طرفه. ويجب المواساة في الضرّاء
بل هو أدلّ على الصداقة منها في السرّاء كما قيل:

٢٠ دَعوَى الإِخَاءِ عَلَى الرِّخاءِ كَثِيرَةٌ ... بَلْ في الشَّدائِدِ يُعْرَفُ الإِخْوانُ

[192] Ondan yeterli canayakınlığı görmediğinde bunun tesirini sevecenlikle gönlünden silip atsın, her türlü ve her durumda kol kanat germeye devam etsin. Çünkü korunmayan her şeyin durumu kötüye gider ve Allah muhafaza kişinin dostluğu düşmanlığa veya bundan daha fena bir şeye dönüşebilir. Zira kızgınlığın yol açtığı zarar en büyük âfetlerden ve en korkulası şeylerden biridir. Münakaşadan kaçınmalıdır, çünkü bu, dostlar arasındaki en zararlı şeylerden biridir. Yine kişi ihtisası olan bir bilgi ya da mahir olduğu bir zanaatta cimrilik etmekten de sakınmalıdır. Zira infak ile artan ve elde tutmakla da azalan şeyler bir tarafa infakı, tükenmesine sebep olan şeylerde paylaşmak vaciptir. Kişi, arkadaşlarını ve bağı olan herkesi, kendisiyle ilgili durumlar bir yana dostuyla ilgili olanları da küçümsemekten sakındırmalı ve hiç kimseye arkadaşıyla ilgili bir durumu kinayeyle, açıktan, ciddi ve şaka yolla kötülemesine imkan vermemelidir. Arkadaşının bir kusurunu görürse, düzeltecek bir şekilde ona karşılık versin, ona aldırmamazlık etmesin, çünkü bu hıyanettir. Düzeltirken uyarıcı hikaye ve sözlerle başlasın, sonra üstü kapalı olarak, sonra sorumluluğu pekiştirici, kalbe huzur ve sükûnet verici konuşmalarla açıktan devam etsin. Bunu yabancılar ve uzak kimseler bir yana, sevdikleri ve yakınlarından bile saklasın. Onun hakkında laf taşıyıcıdan almaktan sakınsın, laf taşıyıcıya ayıplama ve kınamayla karşılık versin.

[193] [Makam ve yetkinlikte denk olanların] ikinci grup olan **düşmanlar** da iki çeşittir: Yakındaki düşman ve uzaktaki düşman. Bunların her biri ya hasetçide olduğu gibi saklı ya da kincide olduğu gibi âşikârdır. Kişinin sırlarına muttali olduğu ve hangi yollarla zarar vereceğini bildiği için daha çok sakınılması gereken, yakındaki düşmandır. Eğer mümkünse, onların halini araştırmaya ve tahammül ve lütufkârlıkla karşılık vererek düşmanlıklarını izâle etmeye çalışmalıdır. Aksi halde görüntüde güzel davranarak, yüze gülerek ve yapmacık bir edayla düşmanlığın daha da artmasından sakınmalıdır. Zira kötülüğün iyilikle savulması en iyisidir, kötülüğü kötülükle ortadan kaldırmak kötüdür. Özetle bunların aptallıklarına aldırış etmemek ve sessiz kalmak, tartışmaya girmemek, düşmanlık ve çekişmeden kaçınmak lazımdır. Çünkü bunun çaresine çokça kafa yorup düşünmek hayatı zehir eder ve bu da gayreti kötülük ve zararın defedilmesine tam olarak verememeye yol açar, işte bu durumda kişi dünya ve âhiretini kaybedenlerden olur ki bu apaçık bir hüsrandır.

[١٩٢] وإن آنس منه قصور أنْس فلْيُمْح أثره عن قلبه على طريق الملاطفة ويداوم على مراعاة جانبه في جميع الأحوال من جميع الوجوه. فإنّ كلّ شيء لم يتعهّد آل أمره إلى الفساد. وربّما ينقلب والعياذ بالله صداقته عداوة، وأيّ خسارة أردأ من ذلك، لأنّ ضرر نكايته من أعظم الآفات وأخوف المخافات.
٥ وليحذر المراء [٣٧أ] فإنّه من أضرّ الأشياء بين الأصدقاء. وإيّاه والبخل في علم اختصّ به أو صنعة مهر فيها؛ لأنّ المشاركة فيما يستلزم إنفاقها نفادها واجبة فضلًا عما يزيد بالإنفاق ويقلّ بالإمساك. وليحذر أصحابه وكلّ من يتعلّق به عن إزراء ما يتعلّق بالصديق فضلًا عن نفسه بحيث لا يمكن أحدًا من تقبيح أمر يتّصل به كناية وصريحًا وجدًّا وهزلًا. وإن اطّلع على عيب من صديقه فليوافقه
١٠ موافقة ترشده، لا مغضيًا عليه فإنّه خيانة، مبتدئاً بالحكايات والأمثال المنبّهة ثمّ بالتعريض ثمّ بالتصريح مع تقرير ما يؤكّد العهود واطمئنان القلب والسكينة مكتتمًا عن الأحباب والأقرباء فضلًا عن الأجانب والبُعَداء. وليحترز في حقّه عن النمام وليقابله بالتعيير والملام.

[١٩٣] والصنف الثاني **الأعداء** وهم صنفان قريب وبعيد، وكلّ منهما إمّا
١٥ كاشح كالحسود أو ظاهر كالحقود، والقريب أولى لشدّة التوقّي لاطّلاعه على الأسرار ووقوفه على وجوه المضارّ، فيسعى في تجسّسهم وإزالة عداوتهم بالمواساة في التحمّل والتلطّف إن أمكن وإلا فالحذر من الزيادة بالمجاملة والمداراة والمروة المتكلّفة. فإن دفع الشرّ بالخير خير وقمعه بالشرّ شرّ وبالجملة يجب الإغضاء والصفح عن سفاهتهم والاحتراز عن المناقشة
٢٠ وإظهار العداوة والمنازعة فإنّه يوجب تنغيص العيش بكثرة تصوّرها والتفكّر في تدبيرها فيؤدّي إلى قصر الهمّ على دفع السوء والشرّ فيكون ممّن خسر الدنيا والآخرة وذلك هو الخسران المبين.

[194] Uzaktaki düşmana gelince, mümkünse **onları affetmek gerekir**. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir*" (Şûrâ, 40/42). Ve o şöyle buyurur: "*Affetmeniz, takvâya daha uygundur*" (Bakara, 2/237). Hz. Peygamber de (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Affetmek, kişinin ancak şeref ve izzetini artırır*."[1] Kişiliğini koruyarak **ve** yapmacık bir incelikle **onların yüzüne güler**. **İnsanlar düşmanlıklarını bilsin ve** hiç kimse onların kendisi hakkındaki **sözlerine kulak vermesin** ve böylece iftira ve benzer gayretleri başarısız olsun ve onların kendisi hakkındaki sözlerini kabul etmesinler **diye onları yöneticilere şikayet eder**. İç dünyalarına ayrıntılı olarak muttali olabilmek için **bunların** niyetlerini **araştırır**, defetme ve ihtiyatla meşgul olur. **Kusurlarını** ortaya dökmenin faydalı olacağı bir zaman için **araştırır ve bunları gizli tutar**. Zira bunları ifşa etmek düşmanlığı artırır ve hiç etkilenmeyecek şekilde onu alışkanlık edinmesine yol açar. Hatta izhâr etmek güzelse daha da güzeli, düşmanı kusurlarına vâkıf olunduğuna dair korkutma ve tehdit amacıyla güzel bir şekilde uyarmaktır. Çünkü bu, onun düşüncesini zayıflatır, bir skandal olmasın korkusuyla karşı koymaya çekinir. **Ancak bu** kusuru vakti gelince ortaya dökmek **düşmanlara karşı doğru ve adil olmayı gerektirir**. Zira yalan, sözünü kabul edilmez kılar ve bu da düşmanın üstün gelmesi ve güç kazanmasına sebep olur. Yine zulüm çok iğrenç bir şeydir ve onun neticesi de vahimdir. **Düşmanın yârenleri arasına karışmalıdır**. Zira bu onları tökezletip ayaklarını kaydıracak şeyleri bildirir. Kezâ düşmanların âdetlerini, alışkanlıklarını ve onları kızdıracak şeyleri tanımak, üstün gelmeye yardımcı olur. **Ayrıca** onları defetmede aralarında ortak oldukları **bir erdemde onların önüne geçmekten** ve gerçek yetkinliğe sahip olmaktan **daha iyi bir yol yoktur**. Böylece onları kendi derecesinden aşağı düşürerek mutluluğunu kazanmış olur ve düşmanlarını bertaraf eder. Nitekim Eflatun'a "Kişi düşmanından nasıl intikam alır?" diye sorulmuş ve o da "Kendisini daha erdemli kılarak" demiş. Onun kastettiği, bunun düşmanları defetme yöntemlerinin en iyisi olduğudur. Namuslarına **iftira atmak**, düşmanlarının başlarına gelen ve kendisinin de maruz kalabileceği bir çirkinlikle **alay etmek**, **küfretmek** ve lanetlemek sûretiyle düşmana galebe çalmak ve önlerine geçmek asla **caiz değildir**. Yani bu yollarla onların düşmanlıklarını kırmak kesinlikle doğru olmaz ve hatta bu, bu fiilleri yapana zarar verir.

---

1 Müslim, "Birr", 69; Tirmizî, "Birr", 82.

[١٩٤] وأمّا البعيد فينبغي أن **يعفو عنهم** إن أمكن وقال تعالى: ﴿فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ﴾ [سورة الشورى، ٤٠/٤٢] وقال ﴿وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ﴾ [سورة البقرة، ٢٣٧/٢]. وقال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «إنّ العفو لا يزيد العبد إلا عزًّا.»[١] **ويداريهم** بالمروّة واللطف المتكلّف **ويشكوهم إلى الرؤساء** ويوقع شكايتهم في مسامع الناس **ليعرفوا عداوتهم** حتى لا يُصغي أحد منهم إلى مزخرفات كلامهم في حقّه فلا ينجح مساعيهم في السعاية وغيرها، **ولا يقبلون قولهم** في حقّه. **ويحسن أن يتجسّس عزائمهم** ليطّلع على ضمائرهم بالنقير والقطمير ويشتغل بالدفع والتدبير. **ويحسن أيضًا أن يتجسّس معائبهم ويخفيها** ليوم ينفع إظهارها. فإن إفشائها يوجب زيادة العداوة واعتياده به بحيث لا ينفعل منه بل الأحسن إن حسُن الإظهار تنبيهه على وقوفه منها تخويفًا وإيعادًا ليضعُف رأيه ويجبن عن مقاومة خوف الفضيحة. **وعند الإظهار في وقته يلازم الصدق** فإنّ الكذب يحول دون كلامه عن القبول فيكون سببًا لغلبة الخصم وقوّته، **ويلازم العدل** معهم فإنّ الظلم قبيحة وعاقبته وخيمة. **ويخالط خلطائهم** فإنّه ممّا يطّلع على عثراتهم ومزالّ أقدامهم، وأيضًا ممّا يعين على الظفر تعرّف عادات الأعداء ومتعارفاتهم وما هو سبب ضجرتهم. **ولا** تدبير لدفعهم [٣٧ب] **كالسبق عليهم في فضيلة** مشتركة بينهم وإحراز الكمال الحقيقي لينحطُّوا عن درجته فيفوز بسعادة نفسه ودفع أعاديه كما سئل عن أفلاطون «بم ينتقم المرء عن عدوّه؟» قال «بأن يزداد فضيلة في نفسه.» يريد أنّ هذه أحسن الطرق في دفع العُداة. **وأمّا** الغلبة والسبق عليهم بارتكاب **الطعن** في أعراضهم **والشماته** بما ينوبهم من مكروه يمكن وقوعه به **والشتم** واللعن عليهم **فحاشا**، وكلّا من أن يكسر عداوتهم بل يضرّ فاعل هذه.

---

١ صحيح المسلم، البر ٦٩؛ سنن الترمذي، البر ٨٢.

İftira atmak ve küfretmek onlara zarar vermez, aksine kişiye ahmaklara benzediği ve bu şeylerle onları başına sardığı için kendine zarar verir. Alay etmek ise taşkınlık alametidir ve kişinin kendisine döner. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kardeşinin başına gelen bela ve musibete sevinme. Aksi halde, Allah ona merhamet ediverir, seni de bela ve musibete uğratıverir*."[1] Söyleyen ne güzel söylemiş:

"Bize gülenlere de ki kendinize gelin!
Bizim başımıza gelenler onların da başına gelecek."

[195] Düşman kendisine itimat ettiği ve sığındığı **zaman onlara** kesinlikle **hıyanet etmez**. Zira zayıf olan bir düşmanın bu hıyanet yüzünden onu altetmesi mümkündür. Allah Teâlâ Yüce Kitab'ında hıyaneti zemmetmiş ve şöyle buyurmuştur: "*Eğer müşriklerden biri senden eman dilerse ona eman ver*" (Tevbe, 9/6). Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kim sizden Allah adına himaye dilerse onu koruyun*."[2] Yine o şöyle buyurmuştur: "*Kendisine güvenilmeyen kişinin imanı, vefasız kişinin dini yoktur.*"[3] Özetle, onlara onura uygun övülmüş bir şekilde ve sözüne riayet ederek davranır ve böylece insanların övgüsü ona, yergileri de düşmanlarına olur.

[196] Düşmanların **zararlarından kurtulma** üç şekildedir: Eğer mümkünse önce **kendisiyle anlaşarak olur**, eğer bu olmuyorsa birilerinin aracılığıyla olur. **Sonra** ikincisi, eğer verdikleri zarar dinî bir yolla savulmuyorsa muhitinden uzaklaşıp **kaçınarak olur**. **Sonra** üçüncü olarak da **zulme ve bir erdemsizliğe başvurmadan zorla** ve kökünden sökerek **zarar defedilir**. Bu üçüncüsü, bazı şartlara bağlıdır, bunun zulüm ile olmaması lazımdır. Buna, onların doğaları itibariyle kötülüğe meyyal olup ıslahlarının kabil olmaması ve başka bir yoldan düzelmelerinden ümidin kesilmesi halinde başvurulur. Bir de düşmanları üstün geldiğinde kendisine yapacaklarının, kendisinin onlara edeceğinden daha beter olduğunu bilmesi ve onların kendisi hakkında bir iyilik istemediklerini görmesi halinde buna başvurur. İkincisi, onları zorla yola getirmede mesela ihanet gibi bir rezilet işlememek şartıdır ve icbarî yolun dünyada ve âhirette vahim bir sonuç doğurmamasıdır.

1 Tirmizî, "Kıyâmet", 54.
2 Ebû Dâvûd, "Edeb", 118.
3 Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, III, 135.

أمّا الطعن و الشتم فإنّهما لا تضرّهم وتُنْكِي في نفسه لتشبّهه بالسفهاء وتسليطهم على نفسه بأمثالهما، وأمّا الشماتة فإنّها دليل البطر وسيعود إليه. قال النبيّ صلّى **الله** عليه وسلّم: «لا تظهر الشماته لأخيك فيعافيه **الله** ويتبليك».[1] ولقد أحسن من قال:

٥ فَقُلْ لِلشّامِتينَ بِنا أَفيقوا   سَيَلْقَى الشّامِتونَ كَما لَقينا

[١٩٥] **وإذا اعتمد** العدوّ عليه والتجأ إليه **فلا يخونهم** ألبتّة. إذ ربّما يغلب عليه العدوّ الضعيف بسبب الخيانة منه. وقد ذمّ **الله** تعالى الخيانة في كتابه الكريم قال **الله** تعالى: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ﴾ [سورة التوبة، ٦/٩] وقال النبيّ صلّى **الله** عليه وسلّم: «من استعاذكم **بالله** فأعيذوه»[2] وقال النبيّ صلّى **الله** وسلّم: «لا

١٠ إيمان لمن لا أمانة له ولا دين لمن لا عهْد له».[3] وبالجملة يعاملهم بالسيرة المحمودة من المروّة وحسن العهد وليكن محمدة الناس مخصوصة به ونقائضها بأعدائه.

[١٩٦] **وأمّا** دفع ضررهم فله ثلاث مراتب، مرتبة **يدفع ضررهم** أوّلًا **بالاستصلاح** إن أمكن، وإلا إصلاح ذات البين، **ثمّ الاجتناب** عنهم ثانيًا ببعد الجوار إن لم يندفع ضررهم على طريق الشرع، **ثمّ القهر** والقمع ثالثًا لكن بشرائط هي أن

١٥ يكون **بلا ظلم** منه، وذلك بأن يكون شرارتهم طبعًا بحيث لا يُرجى صلاههم ويأسه عن الخلاص منهم بطريق آخر وعلمه بأنّهم لو ظفروا به لقهروا به أشدّ من قهره لهم ومعاينة سعيهم في إزالة الخير منه. **ولا رذيلة** أي يشترط أن يكون الدفع بلا ارتكاب رذيلة في قهرهم كالغدر مثلًا وأن لا يكون قهره وخيمة في الدنيا والآخرة.

---

١ سنن الترمذي، القيامة ٥٤.

٢ سنن أبي داود، الأدب ١١٨.

٣ مسند الإمام أحمد بن حنبل، ١٣٥/٣.

Eğer bu şartları sağlamakla birlikte düşmanlarını başka bir düşmanıyla savmak mümkünse onları buna havale eder. Hz. Ali (r.a.) şöyle söyler: "İyiliğin karşılığı iyiliktir ve iyiliği ilk yapan daha şereflidir; kötülüğün karşılığı ise kötülüktür ve kötülüğü ilk yapan daha zalimdir." İmam Malik ise şöyle der: "Kötüye, kötüyle mukabele idrakin tamlığındandır." Şair der ki:

"Asile güzellik edersen ona sahip olursun
Adi kimseye güzellik edersen onu asi yaparsın,

Kılıç gereken yere hoşgörü koymak kötüdür
Kılıcı ıslak yere koymak gibi."

[197] Şu da bilinmelidir ki, düşmanlar arasından hasetçinin yaşantısını nimetler, erdemler ve öfkesini gerekli kılan ama rezilete varmayan tartışmalar ortaya koyarak bozmak lazımdır, ancak onun şerrinden sakınmalıdır, çünkü onun kötülüğü hiç eksik olmaz.

[198] [Makam ve yetkinlikte denk olan *emsâl*in] üçüncüsü, ne dost ne düşman olanlardır. Bu itibarla müellif bunları **aradakiler** sözüyl**e** tanımladı. Birbirinden farklı türleri olması hasebiyle bunlara yapılacak muamele de çeşitlidir. Bunlara **bağışta**, yani ikramda **bulunmak ve tümüne**, yani ortada olanların hepsine **güzellikle mukabele etmek lazımdır**. Ortada olanlardan **kendini büyük görene aynıyla mukabele etmek gerekir**, zira mütekebbire kibirli davranmak sadakadır. Eğer onlara böyle davranılmazsa kibir ve gururları artar, yollarının iyi olduğu vehmine kapılırlar, insanların kendilerine hürmet etmek zorunda olduğunu zannederler. Onlara büyüklenerek davranınca, yaptığı davranışlardan uzaklaştırılırlar ve fiilinin kötülüğünü görürler ve belki bu sayede onu yapmazlar. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Kibirli, kibrini unutuncaya kadar ona kibirli davran.*"[1] Bunlar arasında **samimi olanlara güzellikle davranmalıdır**, onlarla güler yüzle ilişki kurmalı, iyi karşılamalı ve sözlerine kulak vermelidir. **Uyumlu olanlara** da iyi davranmalıdır. Müellif bunlarla ara bulmaktan bereket uman kimseleri kastetti. Böylelerini överek ve onlara güzellikler yaparak hürmet etmeli, onların yoluna uymalı ve onlara benzemelidir.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, 376.

ولو أمكن مع حصول هذه الشرائط قهرهم بعدوّ آخر فليفوّض إليه. قال علي بن أبي طالب: «الخير بالخير والبادي أكرم والشرّ بالشرّ والبادي أظلم.» وقال مالك: «مقابلة الفاسد بالفاسد من تمام النظر.» قال الشاعر:

إِذا أَنْتَ أَكْرَمْتَ الكَريمَ مَلَكْتَه وَإِنْ أَنْتَ أَكْرَمْتَ اللَّئيمَ تَمَرَّدا

٥ فَوَضْعُ الندى في مَوْضِعِ السَّيْفِ بالعُلا قَبِيحٌ كَوَضْعِ السَّيْفِ في مَوْضِعِ النَّدَى

[١٩٧] ويجب أن يعلم أن الحسود من بين الأعادي ينبغي أن يكدّر عيشه بإظهار النعم والفضائل والمراء فيما يوجب غيظه ما لم يستلزم رذيلة وليكن محترزًا عن شرّه فإنّه لا ينقطع أبدًا.

[١٩٨] وأمّا الصنف الثالث وهم الذين [٣٨أ] ليسوا بصديق ولا عدوّ وعبّر ١٠ عنه المصنّف بقوله **والمعارف،** ويختلف معاملتهم بحسب اختلاف أصنافهم. **فيجب الرفد** أي العطاء **وحسن المحضر مع الكلّ** أي مع كلّ من أصناف المعارف. **ويجب التكبّر مع المتكبّر**من المعارف؛ لأنّ التكبّر على المتكبّر صدقة، إذ لولاه لازدادو كبرًا وغرورًا وتوهّموا إصابتهم في طريقهم وحسبوا تعظيم الناس إيّاهم واجبًا، وعند الترفّع عليهم انزجروا عن فعلهم ووجدوا ١٥ قبحه وربّما امتنعوا منه. وقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «تِهْ على التائه حتى ينسئ التائه تيهه».[1] **ويجب إكرام النصحاء** ومخالطتهم بالبشاشة وحسن اللقاء واستماع كلامهم، **ويجب** إكرام **أهل الصلاح** وأراد بهم الذين يتبرّعون بإصلاح ذات البين، فليعظمهم بالثناء والكرامات متديّنًا بدينهم متشبّهًا بهم،

---

١ مسند الإمام أحمد بن حنبل، ٣٧٦/١٩.

Onların yolu ne de övülesi bir yoldur. Fakat ahmaklarınki böyle değildir. Bunlara aldırış etmemeli ve kendileriyle bir arada olmamalıdır. Ahmaklıklarına ve cefalarına incinmeden, üzülmeden ve ciddiye almadan alaycılıklarına karşılık vermekten de uzak durmalıdır. Bir şair şöyle der:

5 "Kerem gösterip alçağa sövmekten yüz çevirmek,
Ona sövgüden daha ağır gelir."

Bir başka şair de şöyle demiştir:

"Asil insanın ayıbını örterim; onu kaybetmemek için
Çirkefe sövmekten de yüz çeviririm, onurumu muhafaza için."

10 **[199] Fazilet timsali kimselerden de istifade etmek lazımdır**. İstifade onların yoluna girerek, onlarla temas halinde olarak ve sohbetlerini ganimet bilerek olmalıdır. **Bunlara**, yani faziletli kimselere **malî olarak yardımda bulunmalı ve kendilerine hizmet etmelidir**. Gücünü bütün imkanlarıyla onun yardımına seferber etmeli ve mallarıyla büyük bir destekle arkalarında 15 olmalıdır. Düşük karakterli ve hoş olmayan vasıflara sahip **ilim tâliplerinin ahlâklarını güzelleştirmek şarttır.** Onları ilim tahsiline bir tür açgözlülük ve şöhret arzusu sevketmiştir. Böylelerinin huylarını güzelleştirmek; kusurları hakkında onları uyarmak, ilimleri kötü emellere ve bâtıl amaçlara vesile edinmekten kendilerini alıkoymakla olur. Şair der ki:

20 "İlmi cahile bahşeden ilme yazık eder,
İlmi hakedenden alıkoyan zulmeder."

[200] Kapasitesi olan, olgun ve müttakî **ilim tâliplerine şefkat etmek şarttır**. Onları, ilme ancak yetkinleşme arzusu sevketmiştir. Böylelerinin istidatlarını, doğalarını ve huylarını elverişli mi değil mi diye denemek lazımdır. 25 Bunların istidatlarını yetkinliği elde etmeye elverişli bulursa bir minnet ve sıkıntıya sokmadan, imkan ölçüsünce durumlarını iyileştirerek ve engelleri bertaraf ederek zihinlerini boşaltmaya ve geçimlerini rahatlatmaya çalışarak, ilmi onlardan esirgememelidir. Eğer bunlar talebe ise ömürleri zayi olmasın diye anlamayacakları şeyden alıkoymalı ve kendisine fayda veren şeylere yön-30 lendirmelidir.

فما أحمدَ سيرتَهم بخلاف السفهاء. فليترك مجاورتهم ومخالطتهم وليعرض عن شتمهم ومقابلتهم غير متوجّع ولا متألّم ولا مكترث بسفههم وأذاهم. قال شاعر:

وَلَلْكَفُّ عَنْ شَتْمِ اللّئيمِ تَكَرُّمًا أَضَرُّ بِهِ مِنْ شَتْمِهِ حينَ يُشْتَم

وقال آخر:

٥ وأَغْفِرُ عَوْراءَ الكَريمِ ادِّخارَه وَأَعْرِضُ عَنْ شَتْمِ اللّئيمِ تَكَرُّما

[١٩٩] ويجب **الاستفادة من الفضلاء** فليشتغل بالاستفادة منهم منخرطًا في سلكهم مجتهدًا في الاتصال بهم مغتنمًا صحبتهم، **ويجب المساعدة بالمال والخدمة لهم** أي للفضلاء وليُعدّ القدرة على معاونتهم بكلّ ما أمكن له ومساعدتهم بالأموال توفيقًا عظيمًا. **ويجب تهذيب أخلاق المتعلّمين** إن كانوا ١٠ ذوي الطبائع الرديّة والشِيَم الغير المرضيّة ودعاهم إلى التحصيل نوع من الشره والجاه ويهذّب أخلاقهم بتنبيههم على معائبهم ومنعهم عمّا يتوسّلون به من العلوم إلى مطالبهم الفاسدة ومقاصدهم الباطلة. قال الشاعر:

فَمَنْ مَنَحَ الجُهّالَ عِلْمًا أَضاعَه وَمَنْ مَنَعَ المُسْتَوْجِبينَ فَقَدْ ظَلَمْ

[٢٠٠] **ويجب الشفقة عليهم** إن كانوا مستعدّين راشدين متّقين، ما بعثهم على طلب ١٥ العلم إلا شوق الكمال فليختبر أحوال استعداداتهم وطبائعهم وأخلاقهم، فإذا وجدهم مستعدّين لطلب الكمال فلا يمنعنّ العلم عنهم قطعًا بلا حمل منّة ومؤنة ساعيًا في فراغ خاطرهم ورفاغ معائشهم جادًّا في إجادة حالهم وإزاحة عللهم بقدر الوسع. ومن كان تلميذًا فليحجره عمّا لا يفهم لكيلا يضيع عمره ويحرّضه على ما يفيده.

[201] Dilenen kimseye vermek ve ona destek olmak **vaciptir**, hatta kendi ve ailesinin düzenini bozmamak kaydıyla onu kendisine tercih etmelidir. **Yapışıp ısrar eden ve ihtiyacı olmadığı halde dilenene yardım etmek vacip değildir**. Zira dilenen çok büyük bir sıkıntı içinde değilse onu geri çevirmek onu ıslah etmektir, onu tamahkârlıktan alıkoymaktır ve bu da onun hayrınadır. **Zayıflara** ve mazlumlara istek ve taleplerine karşılık vermek, arzu ve niyetlerine yardımcı olmak sûretiyle **şefkat etmek ve onlara iyilik etmek vaciptir**. Yüce İlk'e benzeyerek bunu niyette, sözde ve fiilde hayırların yağması olarak değerlendirsin, zira hayırların kaynağı, cömertliğini ve bereketleri yağdıran O'dur. **İmkan ölçüsünde insanların ihtiyaçlarını da karşılamak vaciptir**. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse komşusuna ve misafirine iyilik etsin*."[1] Hz. Ali de şöyle demiştir: "Komşusunun razı olmadığı kimsenin evinden bereket kalkar." Hasan el-Basrî der ki: "Güzel komşuluk eziyet vermekten kaçınmak değil, gelen cefaya sabretmektir." Şair şöyle der:

"Zamanın cefasına karşı cömertliğini bekleyene bolca yardım et!
Çünkü asil çokça yardım edendir.

İmkân ve güç olduğunda iyilik yap!
Zira iyilik yapmak için her zaman fırsat olmaz."

[202] Müslümanlar arasında uygulanagelen **taziye, esenlik dileme ve hasta ziyareti gibi âdetleri devam ettirmek de vaciptir**. Çünkü bunlar Hz. Peygamber'in (a.s.) sünnetidir, dinde iyi kabul edilen ve müslümanlar arasında güzel görülen şeylerdir. **Yine müslümanların sevinciyle sevinip kederleriyle kederlenmek de vaciptir.** Zira bunlar müslümanın müslümana karşı haklarından olup müslümanlara karşı samimiyet kabilindendir. **Ancak bu** sevinç ve hüznü göstermek **iki yüzlülüğe varmamalıdır**. Çünkü bu, ittifakla zemmedilmiştir.

1 Müslim, "İmân", 77.

[٢٠١] ويجب إعطاء السائل ومواساته بل يؤثره على نفسه ما لم يخلّ به وبعياله **إلا إذا ألحّ** السائل، فإنّ ردّه إصلاحه إلا إذا كان شديد الفاقة **أو طمع غير محتاج** فإنّه يمنعه عن طمعه لأنّ ذلك خير له [٣٨ب]. **ويجب رحم الضعفاء** والمظلومين **والإحسان إليهم** بأن يعين على مقاصدهم ومراداتهم ويظاهرهم في مراماتهم ومآربهم وليعتدّه إفاضة الخيرات في النية والقول والفعل مشبّهًا بالأوّل تعالى فإنّه منبع الخيرات ومفيض الجود والبركات. **ويجب قضاء حوائج الناس ما أمكن.** قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليكرم جاره وضيفه».[١] قال علي رضي الله عنه: «من لم يرض منه جاره ارتفعت بركة داره». وقال الحسن البصري: «ليس حسن الجوار كفّ الأذى بل صبر على الأذى». قال الشاعر:

وَكُنْ عَلى الدَّهْرِ مِعْوانًا لِذي أَمَلٍ ... يَـرْجو نَـداكَ فَإِنَّ الـحرُّ مِـعْـوانُ

وَأَحْسِنْ إِذا كانَ إِمْكانٌ وَمَـقْـدِرَةٌ ... وَلَنْ يَدومَ عَلى الإِحْسانِ إِنْسانُ

[٢٠٢] ويجب لزوم العادات الجارية بين المسلمين **من التعازي والتهاني والعيادات** لأنّها سنّة الرسول صلّى الله عليه وسلّم. ومن الأمور المعرفة في الدين والمستحسنة ببين المسلمين. **ويجب إظهار الفرح لفرحهم** وإظهار **الغمّ لغمّهم** لأنّ هذا من قبيل النصح للمسلمين الذي هو من حقوق المسلم على المسلم، لكن **بحيث لا يخرج** هذا الفرح والغمّ **إلى حدّ النفاق،** فإنّ ذلك مذموم بالاتفاق.

---

١ صحيح المسلم، الإيمان ٧٧.

[203] Bu metnin şerhi Melik ve Hallâk olan Allah'ın yardımıyla bittiğine göre, ahlâkı güzelleştirmek için faydalı olacak bir tavsiye ile sözümüze nokta koyalım. Bu tavsiye şundan ibarettir: Ey değerli ve muhterem kardeşim! Bil ki bu huylar ve erdemlerle ahlâklanman ve karakterini bu sıfatlar ve özelliklerle bezemenden sonra gurura kapılmaktan, kendini fazilet timsali kimselerden saymaktan ve bilgeler zümresinde görmekten sakınabildiğin kadar sakın. Zira böyle olursa sırtını geriye yaslayıp, ayaklarını uzatırsın ve erdemlerin iki yarısını [nazarî ve amelî kısımlarını] elde ettiğini, hatta yetkinliklerin tamamına nail olduğunu, ulaşılması elzem olana ulaştığını, nefsinin güzel sıfatları kazandığını, Hakk'ın huzuruna vesile hazırladığını sanırsın ve "İşte ben hazlarıma üstün geldim, kendimi yetkinleştirmekten artık vâresteyim" dersin ve beyninde önderlik sevdasının kasırgaları gürler, halkı yetkinleştirme heyecanına kapılırsın, insanları doğru yola getirmeye girişerek yönetmeye kalkarsın. Sen fenalıklar içinde debelenirken gençleri güzel ahlâkla olgunlaştırırsın, oysa kendin beceriksizlik çirkinliğiyle uzaklaşmışsındır. Aklına gelenden ve içine düşen şeyden ne kadar da uzaksın! Bu yaşadıkların olsa olsa umudun yanılgısı ve şeytanın vesvesesi olur, onlardan şaşılığın yanılsamaları şimşek gibi çakar ve aldanmanın işaretleri belirir. Sakın ola şeytan, Allah'a karşı seni kandırmasın! Bir kendine bak, bir de Allah'ın cemâl nurlarının yüceliklerine ve O'nun izzet ve celal şimşeklerinin kuvvetine bak. Allah'ın davetçisine uy, O'nun çağrıcısına kulak ver, esaslarına sağlamca riayet ettikten sonra kutsiyet mertebesinin nuruna teveccüh et, Allah'ın apaçık nurundan feyz almaya bak ve O'nun sağlam ipine sımsıkı tutun ki ruhun mukaddes bir bahçe olsun, kalbin arşın Kabe'si ve Yüce Rabbin mazharı ve Ulu Hükümran'ın tecelligâhı olsun. Senin içinde bulunmuş olduğun birincisi, apaçık bir burhân, benim işaret etmiş olduğum ikincisi ise kesin bir imanladır. Sana düşen hesap gününün sahibine imanın hakikatlerini tahkik etmen ve ihsan kapılarından gelen esintilere hücum etmendir. Şüphesiz muhkem olan dinin temeli ve dosdoğru yolun işareti budur. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "*İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır*" (En'âm, 6/82). Fenâ makamına varmana, lâhûtîlik ve bâkîliğin yüceliğine ulaşmana kadar işte böyle devam et. İkilik fenâya karışınca ve varlıkta ayrılık ortadan kalkınca hakikî vahdet ebedî bir şekilde hâsıl olur, itibarî çokluk daimî olarak düşer. Şiir:

[٢٠٣] وإذا وقع الفراغ عن شرح هذه الأوراق بعون الله الملك الخلّاق فلنختم الكلام بوصية نافعة في تكميل الأخلاق وهي هذه؛ واعلم أيّها الأخ الفاضل الكريم إيّاك ثمّ إيّاك أن تتخلّق بهذه الأخلاق والفضائل وتنطبع بهذه الخصال والشمائل ثمّ تغترّ وتُعدّ نفسك من جماهير الفضلاء وتحسب نفسك من دهماء الحكماء ٥ فتستلقي على كتفيك وتَمدّ قدميك وتظنّ أنّك أحرزتَ الفضائل بشطريها حتى وملكتَ الكمالات بقطريها وفزتَ من مارية بقُرْطيْها وحصّلتَ لنفسك الأوصاف الجميلة وأعددتَ لحضرة الحقّ الوسيلة وتقول «ها أنا قد برزتُ على لذّاتي وتفرَّغْتُ عن تكميل ذاتي» فيهبّ في دماغك أعاصير حبّ الرياسه وتهتاج إلى تكميل الخلق وتقلّد السياسة متكفّلًا لإرشاد البرايا وأنت من غوايتك في بلايا ١٠ تُهَذِّب الأحْداث بحسن الخلق ونفسك ممنوّة بقبح الخرق. هيهات هيهات ما خطر ببالك وهجس في خيالك فإنّها همهمة الحسبان ووسوسة الشيطان يتلألأ منها مخايل الزّوَر وينكشف عنها دلائل الغرور فلا يَغُرّنّك بالله الغرور. أين أنت من سُبُحات أنوار الجمال وسَطَوات بروق العزّة والجلال أجِبْ داعي الله وأصِخ مناديه وتوجّه إلى نور حظيرة القدس بعد إحكام مباديه واستضئ بنور الله المبين ١٥ واعتصم بحبل الله المتين ليصير روحك روضة قدسية وقلبك كعبة عرشية ويكون مظهر الحقّ الأعظم ومتجلى الملك الأحكم، وما الأوّل الذي أنت فيه إلا لجلية البرهان وما الثاني الذي [٣٩أ] أشرتُ إليه إلا بعزيمة الإيمان. فعليك بالتحقيق بحقائق الإيمان للملك الديّان والتعرّض لنسائم فواتح الإحسان فإنّه أساس الدين القويم ومنار المنهج المستقيم. قال الله تعالى: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ ٢٠ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾ [سورة الأنعام، ٨٢/٦]. وهكذا إلى أن تنزل منزلةَ الفناء وتصل إلى قدس اللاهوت والبقاء. ولـمّا فنيت الاثنينية وانتفت الإنية حصلت الوحدة الحقيقية أبدًا وبطلت الكثرة الاعتبارية سرمدًا. شعر:

"Hak tecelli edip tağut çözülünce
Zekâ ve nefs helak olunca hiçbir nâsût kalmaz,

Ruhun yerini aydınlık bir yüz alır
Her şey ondan nur alır ve lâhûtîlik sel olur."

5 [204] İşte tam bu noktada Allah Teâlâ bâkî ve daimî bir lisanla buyurur ki: "*Yer yüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin yüzü bâkî kalacak*" (Rahmân, 55/26-27).

[205] Allahım! Bize apaçık Kitabınla yol gösterdin, sağlam olan ipine tutunmakla rızıklandırdın, hamd Sana'dır. Allahım! Senden, bizleri seçkin
10 kullarının mertebelerine ulaşmaya ve dostlarının yaygısına oturmaya muvaffak etmeni dileriz. Muvahhidlerden olmamız ve hesap gününde izzetinin otağlarında felah bulmamız için bizden beşerî perdeleri kaldırmanı dileriz.

[206] Allahım! Seçkin kullarına salât etmen için yalnız sana yakarırız, hususen salât ve selâmın en güzelini peygamberler serveri Hz. Muhammed'e
15 (a.s.) ve onun ailesine, ashâbına, soyuna, sevdiklerine ve kıyamete kadar ona tâbi olanlara nasip eyle.

[207] Bu risâlenin telifi, tasnifi, düzene konması ve muhkem bir şekilde sonlandırılması Hakk'ın lütuf ve ihsanının bereketi bol olan 27 Ramazan Perşembe günü 946 hicrî yılda [5 Şubat 1540] tamamlandı. Metnin yazım
20 ve tezyini, korunan ve himaye altındaki Kostantiniye'de bitti.

[208] Ben Taşköprülüzâde diye tanınan, fakir ve hakir Ahmed b. Mustafa b. Halil'im. Melik ve Celil olan Allah her ikisini [beni ve babamı] bağışlasın, Allah hidayet ve takvâyı onun azığı kılsın, ilmini her gün bol ve ziyade eylesin.

إِذَا ما تَجَلّى الحقّ وانْحَلَّ طاغوتُ وَبادَ الحِجى والنَّفْسُ لَمْ يَبْقَ ناسوتُ

وَقامَ مَقامَ الرُّوحِ وَجْهٌ مُنَوَّر تَنَوَّرَ مِنْه الكُلُّ فَانْهَلَّ لاهوتُ

[٢٠٤] وهنالك يقول الله سبحانه بلسان البقاء والدوام: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ [سورة الرحمن، ٥٥/٢٧-٢٦].

٥ [٢٠٥] اللهم لك الحمد على ما هديتنا بالكتاب المبين ورزقتنا التمسّك بحبلك المتين ونسألك اللهم أن توفّقنا الوصول إلى مراتب أصفيائك والنزول على بساط أوليائك وأن ترفع عنّا حجب البشرية لنصير من الموحّدين ونستريح في سرادقات عزّتك يوم الدين.

[٢٠٦] اللهم إنّا نبتهل إليك في أن تصلي على زمرة أصفيائك خصوصًا على ١٠ رسولك محمّد سيّد أنبيائك وعلى آله وأصحابه وذريّاته وأحبابه أفضل صلاة وسلام وعلى من تبعهم بإحسان إلى يوم القيام.

[٢٠٧] قد وقع الفراغ من تحريره وتصنيفه وترتيبه وترصيفه يوم الخميس السابع والعشرين من شهر رمضان عمّت ميامنه بالفضل والإحسان من شهور سنة ست وأربعين وتسعمائة [٩٤٦ ه] من الهجرة النبوية المصطفية ووقع تحريره ١٥ وتنميقه بمحروسة قسطنطنية المحمية.

[٢٠٨] وأنا الفقير أحمد بن مصطفى بن خليل عفى عنهم الملك الجليل الشهير بطاشكبري زاده جعل الله الهدى والتقى زاده وأوفر كلّ يوم علمه وزاده.

KAYNAKLAR

Giriş Kısmı

Arıcı, Mustakim, "Adududdîn el-Îcî'nin Ahlâk Risalesi: Arapça Metni ve Tercümesi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 15 (Mart 2009), s. 135-172.

Bilgin, Kübra, *Şerhu Ahlâk-ı Adudiyye: Metin ve Değerlendirme*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Erdem, Hüsamettin, "Ahlâk-ı Adudiyye", *DİA* (1989), II, 14.

İçöz, Elzem, *Taşköprîzâde'nin Şerhü Ahlâk-ı Adudiyye Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.

İpşirli, Mehmet, "Taşköprizâde Kemâleddin Efendi", *DİA* (2011), XL, 154-152.

İpşirli, Mehmet, "Taşköprizâdeler", *DİA* (2011), XL, 154.

Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941), I.

Kösem, Kevser, *İsmail Müfit b. Ali el-İstanbûlî'nin Şerhu'l-Ahlâkı'l-Adudiyye Adlı Eseri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008.

Kutluer, İlhan, "Miftâhu's-Saâde", *DİA* (2005), XXX, 18-19.

Küçük, Süleyman, *Die Ethik des Adud ad-Dîn al-Îgî: Eine Edition und Analyse*, Magisterarbeiten, Freien Universität Berlin am Institut für Islamwissenschaft.

Özcan, Abdülkadir, "eş-Şekāiku'n-Nu'mâniyye", *DİA* (2010), XXXVIII, 485-486.

Sürûri, Ahmet, *Taşköprüzade'nin el-Mealim'i ve Kelami Görüşleri*, (Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Şen (Aykıt), Asiye, *Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Şerhu Ahlak-ı Adûd Adlı Eseri, Metin Tahkiki ve Değerlendirme*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Taşköprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985).

Taşköprîzâde, *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), I.
Taşköprîzâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, Veliyüddin Efendi 1940.
Topalcık, Derya, *Kirmânî'nin Şerh-u Ahlâk-ı Adudiyye Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
Yılmaz, Mustafa Necip, *Taşköprülüzade ve es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyâdeti'l-Âhire Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 1991.

Metin Kısmı

Abdurrezzâk, *el-Musannef* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî), XI.
Abdülhâlik el-Basrî Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2005), XIII.
Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ* (Beyrut 1352), I-II.
Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001).
Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X.
Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), V.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhü'l-Buhârî: The translation of the meanings of Sahih al-Bukhari*, tr. Muhammad Muhsin Khan (Riyad: Darussalam (Dârü's-Selam), 1997), I-IX.
Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989).
Cihan, Sadık, "Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'nin "Letâifu'n-Nebi" İsimli Kırk Hadisi", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 4 (1980), s. 41-75.
Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Süneni Ebî Dâvûd: English translation of Sunan Abu Dawud*, tr. Yaser Qadhi, hadislerin kritiği Abu Tahir Zubair Ali Za'i, ed. Huda Khattab (Riyad: Darussalam (Dârü's-Selam), 2008), I-V.
Ebû İshak Burhaneddin el-Kütübî Vatvat, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâzıha ve 'urerü'n-nekâisi'l-fâzıha* (Beyrut: Dâru Sa'b, [t.y.]), I.
Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfıyâ* (Kahire: Matbaatü's-sa'âde, 1974), VIII.
Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1984), II.
Ebûbekr Muhammed Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâid* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999).
Hâkim, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, II.

Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecme'ü'z-zevâid ve menbe'ü'l-fevâid* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994), I.

Irâkî, *Tahricü'l-İhyâ* (Beyrut: Dârû Sâdır, 2000), II.

İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr* (Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, h. 1409), IV.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî, *Sünenu İbn-i Mâce: English translated of Sunan Ibn Majah*, tr. Nasiruddin al-Khattab, ed. Huda Khattab, hadislerin kritiği Abu Tahir Zubair Ali Za'î, (Riyad: Darussalam (Dârü's-Selam, 2007), I-V.

İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *İddetü's-sâbirîn ve zehîratü'ş-şâkirîn*, nşr. M. S. Eyyûb (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, [t.y.]).

Kirmânî, *Şerhu Ahlâk-ı Adudiyye*, H. Hüsnü Paşa 744.

Kuzâ'î, *Müsnedü'ş-Şihâb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), I-II

Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, VII.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahih-i Müslim: English translation of Sahih Muslim*, tr. Nasiruddin al-Khattab, ed. Huda Khattab, (Riyad: Darussalam, Dârü's-Selam, [t.y.]), I-VII.

Nâsırüddin Elbânî, *Za'îfu Süneni't-Tirmizî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1991).

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî: English translation of Sunan an-Nasa'i*, tr. Nasiruddin al-Khattab, ed. Huda Khattab, hadislerin kritiği Abu Tahir Zubair Ali Za'î, (Riyad: Darussalam (Dârü's-Selam), 2007), I-VI.

es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, "zihin" maddesi.

Süyûtî, *el-Câ'miu's-sağîr* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye).

Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr* (el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1968), I.

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire, Dârü'l-haremeyn, 1995), VI.

Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Câmi'ü't-Tirmizî: English translation of Jami at-Tirmidhi*, tr. Abu Khaliyl, hadislerin kritiği Abu Tahir Zubair Ali Za'i (Riyad: Dârü's-Selâm, 2007), I-VI.

Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, [t.y.]), II.

***Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'nin Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, No. 1940'**ta kayıtlı bulunan müellif hattı yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

فصار الشرح غرة في جبين الدهر ودرة في اكليل العصر اللهم كما وفقتنا لايضاح هذه الاوراق
يسر لنا التخلق بمكارم الاخلاق واجعلنا فائزين بالسعادتين في نشأتي الاولى والآخرة حائزين
بالدولتين من الاعمال الزاهرة والاخلاق الفاخرة انك انت الوهاب عليك توكلت واليك المآب
قال المولى المصنف الكريم اسكنه الله تعالى في اعلى درجات الجنان بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله على نواله والصلوة على نبيه محمد وآله تيمنا بذكر اسمه العالي وحمده المتوالي وتبركا
بالصلوة والسلام على سيد الانام وآله الكرام وبعد اي بعد التسمية والحمدلة والتصلية فهذا
مختصر اي كتاب مختصر فيه عن المعاني الجليلة بالالفاظ القليلة فان اراد بالمختصر النقوش الدالة
على الالفاظ فالمشار اليه هو الموجود في الاعيان وان اراد به الالفاظ التي هي من الاعراض الغير القارة
التي الخيال يكون اشارة الى الموجود في الاذهان اللهم الا ان يطلق الخارج على خارج النفس دون
القوى المدركة هذا كله على تقدير تأخر الخطبة واما على تقدير تقدمها كما هو الظاهر المتبادر
بل في غير ايضا فالاشارة الى ما في الخيال البتة ثم ان المصنف اشار بقوله في بيان علم الاخلاق
الى اسم الفن باعتبار المعنى اللقبي ونبه به الى تعريفه وموضوعه باعتبار المعنى الاضافي لان
تعريفه معرفة الاخلاق الحميدة او الذميمة لكسب الاولى وترك الثانية وموضوعه
الاخلاق الانسانية من حيث تبديل الذميمة منها بالحميدة وغايته تكميل النفس الناطقة
بالسعادات الفاخرة في داري الدنيا والآخرة بل المقصود من بعثة الرسل والانبياء ليس الا
تهذيب الاخلاق كما قال عليه الصلوة والسلام بعثت لاتمم مكارم الاخلاق ومن نبه
بين الملك والنهي بالوحي الناطق على لسان النبي الصادق حيث امر جميع الرسل والانبياء بهذا العلم
منها قوله تعالى حكاية عن ابرهيم عليه السلام رب هب لي حكما والحقني بالصالحين والاول تكميل
القوة النظرية والثاني تكميل القوة العملية ومنها قوله عز وجل خطابا لموسى عليه السلام
انني انا الله لا اله الا انا فاعبدني واقم الصلوة لذكري فاول الآية اشارة الى تكميل القوة
النظرية وآخرها الى تكميل القوة العملية ومنها قوله سبحانه وتعالى حكاية عن عيسى عليه السلام
اني عبد الله آتاني الكتاب وجعلني نبيا وجعلني مباركا اينما كنت واوصاني بالصلوة و
والزكوة ما دمت حيا ولا يخفى ما في هذه الآية ايضا من الاشارة الى المرتبتين المذكورتين ومنها
قوله عز شانه خطابا لحبيبه محمد صلى الله عليه وسلم فمن كان يرجو لقاء ربه فليعمل عملا صالحا ولا
يشرك بعبادة ربه احدا فان هذه الآية ايضا جامعة لخلاصتي العلم والعمل وامثال ما ذكر

بعد تحصيل اليقين في العقايد

وهو قوله والحقني بالصالحين

2a vr.

بسم الله الرحمن الرحيم ، نعمى به نعمى ،

لله در كتاب تتشيم من مطالع صفحاته محامد الملك الخلاق ، وشكر الله شكر لسان تقطر زلاله من جنان ارباب الاذواق ، وسقيا لقلم ينفث من اسنانه الصلوة والسلام على متمم مكارم الاخلاق ، وعلى آله واصحابه الناصبين الوية الولاية في الآفاق ، ما اخضرت الاشجار بالاوراق ، وابيضت الاسحار بالاشراق ، اما بعد فلما كان الوصول الى السعادة الكبرى في النشاة الاولى والاخرى ، منوطا بتحلية الظاهر بالتكاليف والمشاق ، وتخلية الباطن عن رذايل الاخلاق ، وكان احوال التكاليف الظاهرة ، مما كثرت فيه التصانيف الباهرة ، وصارت علوم الاخلاق ، مما اوجز فيه المهرة والحذاق ، اردت ان اشرح معانيه الى ان يقع البيان ، واشرح بدايع اسراره بقدر الامكان ، مؤيدا لما تقتضيه العقل الصريح بما يرتضيه النقل الصحيح ليكون مجمعا للبحرين ، وملتقى للنهرين ، وواردا على منتهى السؤل والامل ، وجامعا لخلاصتي العلم والعمل ، وحينما قصدت اخذ عنان الاقلام ، وصرفه نحو تحبير ديباجة الكلام ، ملفقا في هذا العلم بين متونه وحواشيه بحيث يقول الناظرون لله در واشيه ، صادفت في خزانة الازمان ، رسالة نسجت عليها عناكب النسيان ، ووسمها تقاعد همم الرجال بسمة الاهمال والاغفال ، مع انها يستحق ان ينتهي في مشارق الارض ومغاربها ، ويصعد الى سنام العناية القبول وغاربها ، ويبلغ الى المساند المعظمة من القبول ، ويسير في الاقطار مسير الصبا والقبول وقد صنفها الامام الهمام والفاضل القمقام ، منقح اشتات العلوم والمعارف ، ومفتح مغلقات المتون لكل عارف ، لم يوزن شانه باحد الا وقد رجحه في الفضائل ، وقد انسى الاناسي ذكرى افاضل الاوائل ، لم ينظر اليه احد شزرا الا وهو على فعله حسن دام ، ومن سبر مقدار فضله ندم على تابعين ان يقول الفضل للمتقدم ، ومن شاهد تصانيفه شهد بانه البحر الزاخر ، وقال اصدق كلمة قالها الشاعر كم ترك الاول للآخر ، وهو العالم العامل والفاضل الكامل ملخص فوايد المعاني والبيان ، ومبرز جواهر الكلام في مواقف الاذهان ، الواصل في حل مشكلات الاصول غاية الامل ومنتهى السؤل ، المعتصم بحبل الله المتين ، مولانا عضد الملة والدين ، روح الله روحه ، واعظم فتوحه ، وهو رحمه الله قد ادرج في عدة من الاوراق ، اصول مسائل علم الاخلاق ولما تبينت فيها نوعا من الايجاز ، وشيئا من الاغلاق ، اردت تفريع ما فيها من الاصول وتقييد ما فيها من الاطلاق ، فشرحتها شرحا مؤيدا بالنصوص والنقول ، وما ورد في السنة والاثر المقبول ،

فصار

اشرت اليه الا بعزيمة الايمان ، فعليك بالتحقق بحقايق الايمان للملك الديان ، والتعرض
لنسايم فواتح الاحسان ، فانه اساس الدين القويم ، وهنا ر المنهج المستقيم ، قال الله تعالى
الذين آمنوا ولم يلبسوا ايمانهم بظلم اولئك لهم الامن وهم مهتدون ، وهكذا الى ان
تنزل منزلة الفناء ، وتصل الى قدس اللاهوت والبقاء ، ولما فنيت الاثنينية ، وانتفت
الانية ، حصلت الوحدة الحقيقية ابدا ، وبطلت الكثرة الاعتبارية سرمدا ، شعر
اذا ما تجلى الحق وانحل طاغوت ، وباد الجني والنفس لم يبق ناسوت ، وقام مقام الروح وجه منور
تنور منه الكل في نهل لاهوت ، وهنالك يقول الله سبحانه بلسان البقاء والدوام
كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والاكرام ، اللهم لك الحمد على ما
هديتنا بالكتاب المبين ، ورزقتنا التمسك بحبلك المتين ، ونسالك اللهم ان توفقنا للوصول
الى مراتب اصفيائك ، والنزول على بساط اوليائك ، وان ترفع عنا حجب البشرية لنصير من الموحدين
ونستريح في سرادقات عزتك يوم الدين ، اللهم انا نبتهل اليك في ان تصلي على زمرة اصفيائك
خصوصا على رسولك محمد سيد انبيائك ، وعلى آله واصحابه وذرياته واحبابه افضل صلوة
وسلام ، وعلى من تبعهم باحسان الى يوم القيام ، قد وقع الفراغ من تحريره وتصنيفه

وترتيبه وترصيفه يوم الخميس السابع والعشرين من شهر رمضان عظيم
ختمت ميامنه بالفضل والاحسان من شهور سنة ست
واربعين وتسعمائة من الهجرة النبوية المصطفية
ووقع تحريره وتنميقه بمحروسة
قسطنطينية المحمية
وانا الفقير لعمن
مصطفى بن خليل
عفى عنهم الملك
الجليل

ويجب رحم الضعفاء والمظلومين والاحسان اليهم بان يعين على مقاصدهم ومراداتهم
ويظاهرهم في مراماتهم ومآربهم وليحو وليعتقد افاضة الخيرات في النية والقول
والفعل خشية بالاول تعالى فانه منبع الخيرات ومفيض الجود والبركات ويجب قضاء
حوايج الناس ما امكن قال النبي صلى الله عليه وسلم من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليكرم
جاره وضيفه قال علي رضي الله عنه من لم يرض منه جاره ارتفعت بركة داره وقال الحسن البصري
ليس حسن الجوار كف الاذى بل صبر على الاذى قال الشاعر وكن على الدهر معوانا لذي امل
يرجو نداك فان الحر معوان والحسن اذا كان امكان ومقدرة ولن يدوم على الاحسان انسان
ويجب لزوم العادات الجارية بين المسلمين من التعازي والتهاني لانها سنة رسول الله
صلى الله عليه وسلم ومن الامور المعروفة في الدين والمستحسنة بين المسلمين ~~والتهاني~~
ويجب اظهار الفرح لفرحهم واظهار الغم لغمهم لان هذا من قبيل النصح للمسلمين الذي
هو من حقوق المسلم على المسلم لكن بحيث لا يخرج هذا الفرح والغم الى حد النفاق
فان ذلك مذموم بالاتفاق واذا وقع الفراغ عن شرح هذه الاوراق بعون الله الملك الخلاق
فلنختم الكلام بوصية نافعة في تكميل الاخلاق وهي هذه واعلم ايها الاخ الفاضل الكريم
اياك ثم اياك ان تتخلق بهذه الاخلاق والفضايل وتتطبع بهذه الخصال والشمايل ثم
تغتر وتعد نفسك من جماهير الفضلاء وتحسب نفسك من زمرة الحكماء فتستلقي على
كتفيك وتمد قدميك وتظن انك احرزت الفضايل بتسطيرها وملكت الكمالات بتقطيرها
وحصلت لنفسك الاوصاف الجميلة واعددت لحضرة الحق الوسيلة وتقول ها انا قد
برزت على لداتي وتفرغت عن تكميل ذاتي فيهبت في ذمامك اعاصير حب الرياسة
وتهتاج الى تكميل الخلق وتقلد السياسة متكفلا لارشاد البرايا وانت من غوايتك في
بلايا تهذب الاحداث بحسن الخلق ونفسك ممنوة بقبح الخرق هيهات ما خطر ببالك
ويجس في خيالك فانها همهمة الحسبان ووسوسة الشيطان يتلالا لومها مخايل الزور
وينكشف عنها دلايل الغرور فلا يغرنك بالله الغرور اين انت من سبحات انوار الجمال
وسطوات بروق العزة والجلال اجب داعي الله واصغ مناديه واستضئ بنور الله المبين
واعتصم بحبل الله المتين ليصير روحك روضة قدسية وقلبك كعبة عرشية ويكون مظهرا
للحق الاعظم ومتجلى الملك الاكرم وما الاول الذي انت فيه الا الحلية البرهان وما الثاني الذي

[Margin: والعبادات صح]

[Margin: فقرت من مباديه بعوطها م]

[Margin: هيهات صح]

[Margin: وتوجه الى حضرة القدس نور بعد احكام مباديه صح]

أشرف

DİZİN

E

F

G

H

İ

K

L

M

N